

HOLMI

XXIII. évfolyam 7. szám

2011. július

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Bertók László*: Nem akarnak gondolni rá • 815
Áram, mit a szív s a rekeszizom • 815
- Szvoren Edina*: Bábel tornya • 816
- Bartos Tibor*: Állami boldogság (*Részlet, Réz Pál*
bevezetőjével) • 820
- Bojti János*: Szovjet könyvtárakban és archívumokban.
Egy kutató naplójából. Moszkva–
Leningrád, 1982. október–november • 841
- Sajó László*: Költők a teraszon • 861
- Tatár Sándor*: Selejtezésre váró állomány • 864
Oldozzon vers? Máris szavak?? • 865
- Jónás Tamás*: Bármikor bárhol • 865
Végképp másnak • 866
- Hetényi Zsuzsa*: „Az élet moslék, a világ bordélyház,
az emberek szélhámosok”.
Babel Odesszája: mese, idill,
groteszk és más történetek • 866
- Ferdinandy György*: János • 885
- Sántha József*: A leydeni kapitány • 888
- Enyedi János*: Halotti beszéd • 893
Nyertünk • 893
- Follinus Anna*: Nincs az a hívás • 894
Születés • 894
- Novák Éva*: Elindulni • 895
Határok • 896
- Vécsei Rita Andrea*: ugyanúgy • 896
Kettőből egy • 897

FIGYELŐ

- Szlukevényi Katalin:* „a szövegvilágrend betelt” (Imre Flóra: A hegyről lefelé) • 898
- Varga László:* Éljen Május 1.! Regény történelmi háttérrel – egy történész reflexiói (Spiró György: Tavaszi tárlat) • 902
- Weiss János:* Újabb dokumentumok Lukács Györgyről (Krausz Tamás [szerk.]: Lukács és a szocialista alternatíva) • 907
- Havasréti József:* Duchamp-változatok (Marcel Duchamp Szimpozion. Ötperces előadások Marcel Duchamp szellemében; Házas Nikoletta: A dobozba zárt gondolat. Marcel Duchamp) • 915
- Bolgár Dániel:* Egy ágyban a politikai ellenséggel (Gerő András: Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában; Tóth Eszter Zsófia: Kádár leányai. Nők a szocialista korszakban) • 923
- Argejő Éva:* A világ mint labirintus (Paolo Santarcangeli: A labirintusok könyve) • 930

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
 Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
 Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
 Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
 Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
 Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
 (Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
 További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
 Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
 Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
 Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Bertók László

NEM AKARNAK GONDOLNI RÁ

Nem akarnak gondolni rá,
azt szeretnék, ha te se gondolsz,
beszélj az örömről, bolondozz,
mit számít, hogy honnan hová.

A nagyobbik rész, aki már
oda se néz, csak oda lép még,
teste a föld, szeme a kék ég,
másról beszél, csodára vár.

A maradék, akit a láz
vagy a múlt a jövőhöz láncol,
lehetetlent képzel magáról,
süket falaknak magyaráz.

ÁRAM, MIT A SZÍV S A REKESZIZOM

Goethe utolsó szavaira

Áram, mit a szív s a rekeszizom,
amivel a világot mozgatom,
és spontán termelődik, ha vagyok,
az áram is csak éppen annyi, hogy.

Működtetek egy villanytelepet,
rá vannak kapcsolva földek, egek,
de hol ez, hol az, s nagyon messze egy
halvány csillag pislogja, hogy megyek.

Több fényt... mintha megálló dinamó
nyikkanna, mikor kibuggyan a szó,
s ami amper, volt, minden, ami hány,
mérhetlenné villan a hiány.

Szvoren Edina

BÁBEL TORNYA

Az első család arra hivatkozott, hogy kancsal. Nem volna jó, ha a gyerek ezt a nézést tanulná meg. Egy hét után azt mondták, ne jöjjön, keressen más családot. Az irodán azt tanácsolták, válasszon anyásabb keresztnevet, az bizalmat ébreszt a szülőkben. Anna vagy Emma. Habozott.

A második család lapos tetős ikerházban lakott. A trolitól tíz percet kellett gyalogolni. A csengő zárlatos volt, és ez tetszett. Nem herdálják a pénzt, nem a látszatoknak élnek. Az anya nagy szemű, hosszú lábú nő volt, ő jött ki a kapuhoz. Nem lehetett eldönteni, hogy visel-e harisnyát. Ilyen anyának ő is örülne. Nagy kutya jött lihegve, nyálasan. Rozsdafoltokkal a bundáján. A lány ösztönösen hátrébb lépett. Az anya mosolyogva állt a kutya elé. Aztán mondta, csupán a szagát akarja megismerni. Tartsa a kutya orra elé a kezét bátran. Engedje, hogy szagmintát vegyen. A kutyát Pirinek kellett szólítani, az anyát Emmának – éppen így. A kutya rozsdafoltjai a kerítésről származtak. Piri, Piri. Aztán kicsukták ezt a gölemet.

Az apa sámlin ült, és kavicsokat válogatott. Felülről jött a fény. Bojána? – kérdezett vissza az apa. Föltápáskodott, és megrázta a kezét. A Bojána annyit tesz: harc. Igen, tudom, felelte a lány. Egy montenegrói dédszülő után kapta ezt a nevet. Az apa a kavicsokat három különböző méretű puhafa dobozba zárta, és nyújtózkodva a tálalószekrény tetejére rakta. Az anya oldalról a lány arcába nézett.

Kétszer szóltak, mire megmozdult valami az emeleten. Felemás zoknik jelentek meg a lépcsőn. Fényes gesztenyebarna haja volt a fiúnak, óvodába járt. Fogta a korlátot, ahogy jött lefelé. A fiúnak jó hallása volt, ugyanakkor helyből másfél métert tudott ugrani. Már keresni kellett volna a megfelelő iskolát. Életkori sajátosság, hogy a gyerek nem nyújtotta a kezét. A lány keze a levegőben maradt. Az első baki. A fiú azt kérdezte, tud-e cipőfűzőt kötni. Tudok, felelte a lány.

Aztán a szülők felajánlották, hogy tegeződjenek. Szörpöt kínáltak. A fiú nem kért, leült a sámlira. Néhány dolgot megbeszéltek, körbevezették a lakáson. Hihetetlen volt, de a szülők mindössze tizenegy évvel voltak idősebbek a lánynál. Bojána a ruhájára lötytyintette a szörpöt. Úgy tartotta a kezét, hogy ne vegyék észre a foltot. Kötetlen beszélgetés. A férfi meg a nő egy osztályba járt a gimnáziumban. Egymásba szerettek, de csak huszonegy évesen házasodtak össze – talán mert egy padban ültek az iskolában. Látszott, sokadjára mesélik. Ki volt osztva, ki melyik mondatot mondja. Az anya kibújít a cipőből. A bőre volt füstszínű, nem a harisnyája. Hát ennyi. Amikor kikísérte a lányt, azt kérdezte, nem akarja-e hajszárítóval megszáritani a foltot. Nem, nem, jó így. Piripiri. Akkor holnap.

A fény felülről jött. Az apa pár hete üvegtéglára cserélt néhány tetőcserepet. Művelt volt, de a létra tetején sem félt. Kemencét is tud építeni, büszkélkedett az anyával. Az anya táncolt, gálaelőadásokra néha még mostanában is hívják. Akaratlanul a nő lábszárára nézett. Bojánát arról faggatták a barátai, hogy az előző helyen molesztálta-e az apa. Ez volt a mániájuk. A kancsalságra csak legyintettek. Bojána elmesélte, hogy az irodában kérdőívet töltött ki az első családról. Meg kellett válaszolnia, hogy takarításra fogták-e a háziak.

A szülők nem öltöztek ki a színházba. Az anya készült el előbb, keze már a kilincset fogta. Az apa még észrevett valamit a tükörben. Hívta az anyát, hogy segítsen. Emma. Az anya odasietett, átvette a hajlított nyakú ollót. Terpeszbe állt a kádakilépő fölött, és gondterhelten arccal a férje orrához hajolt. Kicsipentette a kilógó szőrszálat. A fiút hidegen hagyta, hogy a szülei szeretik egymást. Hogy az anyja feszelen, nagy szemű nő magától értetődő mozdulatokkal. A fiút csak a tapéta érdekelte. A sámlin állva rajzolatgatott az előszoba falára. Sosem lépett túl a zöld kereten, amit az apa keze húzott zsírkrétával. Szabad kézzel, nyílegyenesen. Minden szobában volt egy krétával kijelölt terület, ahol a fiú rajzolhatott a falra. A nappaliban bordó volt a keret, az étkezőben kék és így tovább. Elköszöntek. Bojána még látta a színezett üvegen keresztül, ahogy Piri kutya az apa combjára ugrik, és összesárossza a nadrágját. Kínos volt, hogy a kertkapun túlról az anya visszanézett. A harmadik baki. De mi volt a második?

A fiú abbahagyta a rajzolatot. Kaukázusi kefirrt kért Bojánától. Kanalat már önállóan keresett. Megette a kefirrt, megmosta a kezét. Azt mondta, fölmege az emeletre, és fölment az emeletre. A lány nem tudta, mihez kezdjen. Nem tapintatlanság-e követni egy öt és fél éves gyereket? Nehogy megint bakit kövessen el. A második baki a szörp volt, igen. Ott állt Bojána a falépcső alján, az esztergált gömbdíszt szorongatta. Végül levette a cipőjét, és fölment. Hangoosan lépett, szinte döngve, nehogy meglepje a fiút. Megriad, leesik egy székről, összetöri magát, és kész a baj, az újabb baki. – De a fiú a szülők hálószobájában ült, a földön. Kavicsokat válogatott. Hívta a lányt, hogy válogasson ő is, de Bojána nem ismerte a szempontokat. Leült. Tologatta a köveket. Tudsz cipőfűzőt kötni?, kérdezte a fiú. Tudok, csodálkozott Bojána. Ebben a szobában barna volt a zsírkrétakeret.

Csörgött a telefon. A fiú ült süketen. Ezt nem beszéltek meg a szülőkkel. Bojána fölállt. Látta, hogy az óriáskutya a bokrok közt galoppozik. Úgy futott, ahogy a hintalovak inganak, előre-hátra. A fiú föl se nézett. Fehér volt a szája a kaukázusi kefirrtől. A telefonkészüléket, mondta, az éjjeliszekrényen találod. Találod. Akkor hát eldőlt. A lány fölémelte a kagylót, és beleszólt. Halló, az anya volt az. Nehéz odafigyelni arra, amit szép hangok mondanak. Az ő szüleinek reszelős volt a hangja a szénsavas italoktól. Fog jönni egy nő, aki a plümot fogja kérni. Mert tisztításra szorul. Addig készítsd össze, mondta, és hozzátette, hogy légy szíves. Bojána bólintott, elköszönt. Nem merete megkérdezni, mi az a plümo. Izzadni kezdett, visszaült a fiúhoz.

Vizes volt a szeme alja. Később vizes lett a fültöve és a térdhajlata. Nézz ide rám, szólította meg a fiút. A fiú becsukta a szemét. A lány fogott egy zsebkendőt, és megtörölte a fiú kefires száját. Kefires volt, magyarázta. Nem jó, ha a gyerekek nem tudják, mi történik velük. Ezt az irodán tanácsolták ugyanazok, akik a névváltoztatásra próbálták rábeszélni. A fiú sóhajtott, aztán elpakolta a kavicsokat. Az ágytakarót föllibbentette, a puhafa dobozokat pedig betolta a sötétbe, az ágylábak mögé. Talán először nézett Bojánára. Fölvonta a szemöldökét, és azt kérdezte: Föléred a szekrényt? Mutatta, melyiket. Nem hiszem, felelte a lány. A plümo járt az eszében. Székről sem? De, székről igen. És nem esel le, ha fölállsz rá? Nem, nem hiszem. Jó az egyensúlyérzéked? Azt hiszem, jó. Hiszed vagy tudod? Azt hiszem, tudom.

Bojánának hoznia kellett egy széket. Fölmászott rá. A fiú mondta, hogy nézze meg, nincs-e valami a szekrény tetején. Nem mondta, kérte. Bojána kinyújtotta a kezét, belenyúlt a porba. Nincs itt semmi, mondta, csak pókháló. A fiú csalódott volt. Mélyebben, egészen hátul. Nos? A kutya ugatni kezdett mély hangon, rekedtesen – minden meggyőződés nélkül. Ha a girbegurba zúzalékösvényen futott, leverte a cserjékről a vízcseppeket. A lány lábujjhegyre állt, és nyújtózott, ahogy csak tudott. Mégiscsak van itt va-

lami, mondta. Egy doboz. De ekkor megszólalt a csengő. Bojána az órára nézett, és leugrott a székről. Jöttek a plümoért, mondta félhangosan. Leszaladt a földszintre, a fiú utána. Piripiri, ne ugrálj. Aztán észrevette a fiú karján a dunyhát.

Nehéz volt Emmának szólítani az anyát. Mindenütt jelen volt a lába: a lábtörlőn, a férje ölében. A kocsi gázpedálján, frottírzokniban a konyha kövén, napozás közben egy szék keresztrúdján. Közel kellett volna hajolni hozzá, hogy látni lehessen a harisnyát vagy a harisnya hiányát. Annál is közelebb. A nyugdíjas táncosoknak rengeteg szabadidejük van, s az anya orgonálni tanult. Bojánának egy délután elmagyarázta, milyen cipő kell a pedálok nyomogatásához. Megmutatta: lapos sarkú. Hívta Bojánát a templomba, de ő nem mert igent mondani. Nem a kancsalság miatt. Az az igazság, hogy sokat gondolt az anya szemével. Újra és újra megálmodta a plümos telefonbeszélgetést. Mikor fölriadt, hangosan megismételte az anya álombéli mondatait: feleszin, feletan. Latifa nem hula. Leírta egy papírra, hátha reggelre értelmet nyernek a szavak. De semmi nem változott. Az a plümos eset volt Bojána negyedik bakija. Azelőtt Bojána azt sem tudta, hogy létezik lábdunyhá a világon.

A férjtől tartott kicsit. Nem akarta, hogy meglássa az arcát, mikor a feleségére néz. A férj havonta eljárt a Duna-partra szűnyogot számlálni. Kiállt az ártéri erdőbe, és hagyta, hogy összecspedessék a szűnyogok. Fizetést kapott érte. Az apa hívta magával szűnyogot számlálni, de Bojána úgy érezte, sajnálatból. Pedig nem tudhatott róla meg a szüleiéről semmit. Végül csak az apa ment a folyóhoz, meg a fia. Az apa szép egyenes vonalakat tudott húzni szabad kézzel, a fia pedig helyből másfél métert ugrott. A kertben karókkal jelezték, ahogy a fiú fejlődött. A karókra rávésték a dátumot bicskával vagy ácsceruzával. Ezekon idővel keresztülmásztak az éticsigák. Mindenkinek van valamilyen adottsága, Bojánának is, nyilván. Ezt már az anya mondta a konyhában. Mindenki tehetséges valamiben. Nem volt jó kettesben maradni az anyával. Ekkora, nedves szemmel. A lánynak eszébe jutott egy filmjelenet: középkorú nő kezébe fogja egy fiatalabbik állát. Bojána hazudott valamit, és inkább hazament. Az anya, aki akkor még biztos nem tudott a lábdunyhás esetről, szokás szerint kikísérte a lányt. Viszlát, Bojána. Amikor a lány írni tanult, a nő még csak gimnazista volt. Ekkora, nedves szemmel.

Az anya gálaestre volt hivatalos. Füstszínű nejlonharisnyát húzott, igazából. Aznap nem táncolt, hanem díjakat adott át. Valószínűleg pogácsákat harapott félbe, mikrofonba beszélt, meg bátorítóan mosolygott a fiatalabb táncosokra. Némelyiknek esetleg még az állcsúcsát is a kezébe vette. A gálára elkísérte a férje is. Hiszen együtt magasabbnak látszottak, mint külön-külön.

A fiú most már hívta maga után a lányt. Előbb távolugróversenyt rendeztek a kutyától elzárt hátsó kertben, és Bojána veszített. A fiú három centit javított. Ki kellett húzni a leghátsó karót, és beszúrni az új lábnyom mellé. Holnap az apa bevési az új dátumot a régi alá. Aztán besötétedett, és bevonultak a házba. Bojána kulcsra zárta az ajtót, ahogy a szülőknek megígérte. A fiú levette a cipőt, és kézen fogta a lányt. Még soha nem tartotta egy kisgyerek kezét. A fiú a szülők hálószobájába vonszolt egy széket. Arra kérte Bojánát, hogy szedje le a dobozt a szekrény tetejéről. Bár a neve harcot jelent, a lány fölállt a székre. A fiú arca furcsa grimaszba rándult, amikor a lány még a port is le akarta törölni. A fiú gyengéden az ágyra fektette a doboz fedelét, és fölhajtotta volna a szőnyeget. Bojánának le kellett róla szállni. A fiú letérdelt. A gyerekek úgy tudnak térdelni, órákon át, de úgy. Aztán kiborította a parkettra a kirakóst. Olyanok voltak, mint az idegsejtek egy biológiai könyben, ezeröttszáz darab.

A lány kaukázusi kefert hozott, teát főzött. Pirítósszaggal akart az evéshez kedvet csinálni, de a fiút semmi más nem érdekelt, csak a puzzle. A parketten már alakot öltött a vízpart, néhány sokárbocós hajó, hajlongó koldusok. Kék égen fátyolfelhő, fátyolfelhő mögött kék ég. A fiú mereven nézte a kirakós megmaradt darabjait: agyagszínűek voltak egytől egyik, és fekete boltívek ásitottak rajtuk. Egyforma volt mind. Bojána az ágy szélére ült, hátha segíthet. A szülei sosem hagyták, hogy némán üljön órákon át. Anyjának fehér bőre volt számtalan anyajeggyel. A kóla a párkányon állt, míg ki nem ment belőle a szénsav – rég gondolt ilyesmire. A fiú elakadt. Kimeredt szemmel nézett. Aztán kiemelt két sötétebb árnyalatú darabot a földön heverő elemek közül, és egymáshoz illesztette őket. Ennél tovább nem jutott. A nagylábujja föl-alá járt, mint valami billentyű. Foggal tépdeste a köröm melletti bőrkét, úgy gondolkozott.

Bojána összerezett, mikor a kertkaput hallotta nyílni. Mégsem mozdult. Azt akarta, hogy az anya lássa, milyen békében ülnek itt a fiával. Igaz, a gyerek mutatójaja véres volt picit. A látszat kedvéért lekuporodott a fiú mellé. Még sosem ült így egy kisgyerekkel. Megfájdult a térde, mire a szülők felértek.

Az anya megtorpant valamiért a küszöbön. Az apa azt kérdezte, mi a bánat ez. Az anya megmarkolta a fiú csuklóját. Lehajolt, hogy a fia arcába kiabáljon: megígérted, hogy soha többé! Hogy soha, soha! Az apa közben feltörte a puzzle már összeállt részzeit, és rémülten összesöpörte egyetlen nagyobb halomba. Az anya betapasztotta a fia szemét, és Bojánára nézett iszonyodva. Hát nem megbeszéltük?, kiabálta. Elismételte. Bojána nem emlékezett. Megbeszélték? Talán az első napon esett róla szó, amikor őt a szörp foltja kötötte le. Görnyedve, szolgálatkészen tartotta az apának a dobozt, aki kapkodva lapátolta bele a kirakós darabjait. Talán a Colosseum. Valami nagy barna épület fekete boltívekkel. Talán egy piramis ablakokkal. A lány közben az anya kiabáló száját nézte. Ha megütné, belekerülne a kérdőívbe. Az anya ölbe kapta a fiút, és leviharzott az emeletről. Az apa az ágy alá rúgta a dobozt, leroskadt az ágy szélére, és sírni kezdett. Vinnyogva zokogott. Bojána magára hagyta.

A lány szántsándékkal recsegtette a lépcsőfokokat. Nem mert az esztergált gömbdízshoz érni.

Az anya a konyhapultnál állt, a fia lába a derekára kulcsolódott. A fiú hátát vesétől nyakszirtig simogatta az anya keze. Soha, soha, duruzsolta. Magát is ringatta, nem csak a fiát. Mikor észrevette, hogy ott a lány, annyit mondott: ne gyere többet. Ha csaldódt Bojánában, akkor tartotta valamire. Ezt lehet dédelgetni majd. Bojána elfordult, és fölvette a cipőjét. Képtelen volt megkötni a cipőfűzőt, annyira remegett. Ennek a remegésnek még mindig nem adott nevet. Tuds cipőt kötni? – nem tudok. Elköszönt, behúzta az ajtót. Az a dromedár nekirontott, de nem ette meg.

Ez volt Bojána ötödik, legnagyobb hibája. Talán sorszámat sem kellene kapnia, annyira nagy.

A következő család egy régi városrész meredek utcájában lakott. Ha Bojána öt lépést tett hegynek fel, az emelet alagsorrá változott. Csöndes negyed volt, sárga macskakövel. A férj bankban dolgozott, az anya múzeumban. Fizették a BKV-bérletet. Volt egy pelenkázásra, etetésre szoruló gyerekük, aki összevissza karmolta Bojánát. A Bojána harcot jelent – osztotta meg velük mindjárt az első kávézaskor. Kötetlen beszélgetés, folt. A kert is meredeken emelkedett, nem csak az utca. Egy vadalmafaág pár lépéssel följobb már mellmagasságba került, a mellmagasság pedig szájmagasságba. Házállat nem volt, a férj viszont molesztálta a lányt. Itt elég sokáig kibírta Bojána, a kávé nem hagyott foltot. Évek teltek el, mire eszébe jutott a plümió.

Bartos Tibor

ÁLLAMI BOLDOGSÁG

Részlet

Két-három havonta együtt vacsoráztunk Bartos Tiborral, kettesben, mindig ugyanabban a budai, Duna-parti kisvendéglőben, mindig ugyanazt ettük, rántott halat, előtte – szabálytalanul – halászlét kértünk, sok ikrával és tejjel, és a pincér mindig azt mondta: – Halászlévünk sajnos nincsen, uraim, de halléval szívesen szolgálok. Mi ugyanis a halat főzzük meg, nem a halászt. – Tibor szerette ezt a replikát, mint mindent, ami a nyelvvel kapcsolatos, kivált, ha kicsit – vagy nagyon – rendhagyó.

Egyik utolsó vacsoránkon, talán a legutolsón, néhány hónappal a halála előtt, váratlanul bejelentette: – Írok egy könyvet. Évek óta dolgozom rajta. Nemsokára készen is leszek vele. Nagy, önéletrajzi regény. ÁLLAMI BOLDOGSÁG lesz a címe. Persze te is benne vagy, rettenetesekeket írok rólad. – Csakugyan? – kérdeztem, vagy inkább csak mondtam, egy öreg lord hangján (ha van ilyen). Aztán mindjárt fordítottam is angolra: – Indeed? – Tibor persze nem válaszolt, többé nem is esett szó a Nagy Könyvről. Hittem is, hogy készül, meg nem is hittem.

Aztán megkaptam, majdnem készen. Irdatlanul vastag kézirat, sok száz oldal, a név- és tárgymutatója is több ív volna. Bartos többnyire gonoszkodva, sátánkodva, komiszul beszél hajdani barátnőiről, mestereiről, íróbarátairól, kollégáiról – mint ha csak magáévá tette volna a kis verset, amit idéz: „*Keveseket szerettem, azokat is utáltam.*” (Egyszer-kétszer rólam is szót ejt, de nem, ahogy ígérte, fekete tintába mártott tollal, hanem semlegesen, sőt rokonszenv-

vel.) A világnézet, vagy inkább világszemlélet, amely minduntalan feltör a szövegből, önmagának ellentmondó, zavaros, több benne a kihívás, az olvasó provokációja, mint a meggondolt gondolat, logikus érv. A szöveg – legalábbis én így látom – mégis erős, üdítő, remek olvasmány. Elsősorban talán nem is azért, mert annyi érdekeset és gyakran érvényest mond a kor irodalmi, szellemi, kiadói életéről, és mert Bartos jobbára rosszindulatú, eleven, mulatságos *crayon*okat rajzol ismerőseiről, hanem hol természetesen áradó, hol eltökélten kigyúrt eredetiségért és mindenekelőtt olykor erőteljes és érzékletes, máskor rafináltan formált, tudós, mindig lendületes nyelvért.

Az elkészült könyv első részének VASMACSKA a címe, és a világháború végétől 1956-ig tart; a második, a forradalommal kezdődő rész a BUDAPESTI LEKTÚRA címet kapta (ekkor Bartos az Európa Könyvkiadó szerkesztője vagy ahogy akkor mondták, lektora, később állandó külső munkatársa, fordítója volt). Ez utóbbiból közlünk részleteket. Ezek az ártatlanabb, ártalmatlanabb részek közé tartoznak. Azért választottuk őket, mert kevés bennük az anyagidegen törmelék – igaz, az aránytalan indulat is. – A szerző néhány kisebb-nagyobb tárgyi tévedését, pontatlanságát nem javítottuk (Ottlík Géza felesége, Debreczeni Gyöngyi nem volt röntgenorvos, a Kosztolányi-idézet pontatlan, Marconnay keresztnéve Tibor stb.). – Néhány sort, amely igazságtalanul sértené egy kortársunkat (és állításai tévesek is), elhagytunk.

Réz Pál

...Hanem az Európa önállóságának lóttek. Köpeczi Béla ült be Aczél elvtárs helyére a kupaktanácsba. A kiadók főigazgatója nem is mentegetőzik, hogy a kíváncsiság hozta. Baráti hangon, de rendelkezik. Hogyne! Kellenek az ad hoc megbeszélések, de az éves tervekhez visszatérünk! Tervutasításhoz? Nem, de új irányelvek kellenek. Például a Bagoly-sorozat fölösleges, a két háború közti regénysikerek ismételtetése hasonlóképpen. Úgysem dolgozhattok a magatok kezére. Az állami támogatás elől nincs kitérő, világos? Ellenben a megtermelt könyveket nem hagyjuk közmondásos sorsukra, mint a Rákosi-idők kultúrforradalma. Az Állami Könyvterjesztő terít a fővárosban, de a vidék felől nincs tiszta képünk. Eljut-e kultúrpolitikánknak akár a híre mindenhova? Új kiadó vagytok. Vidéki tájékozódás, vidéki hírverés egyaránt kedves kötelességeitek. Vegyétek nyakatokba az országot. Ott a Főigazgatóság Pobjedája, hozzá sofőrje, rajta! Első vidéki jelentéseitek után beszélgetünk tovább!

Mi tagadás, nekem tetszik Köpeczi. Már a székely neve. *Baj van Köpecen!* Ő maga se kinn, se benn, mint az ajtófél. Jó arc, nyútt kedély. Kötelező állami támogatásunkat így teszi szemléletesebbé: *Az átvót előbb fogják kiadni gebinbe, mint a könyvkiadást.* Eötvös-kollégista volt, tájékoztatnak évfolyamtársai. Elsőrendű franciás. Rákóczi franciaországi diplomáciájával foglalkozik. Szép, de hogyan lett belőle főcenzor? Úgy, hogy a francia tanszék professzorságának örök várományosa. Eckhardt utódának fiatal lett volna. Amíg Gyergyást kibőjtöli, érdemeket szerez. Révai után most Aczél kiszolgálásával? Mit csodálkozol? Sztalinváros helyett Hruscsov-alja-új-hely.

Nem kapnak a lektorok a pobjedás országjáráson. Családjával, lakáscseréjével, ápolásra szoruló nénikéjével takarózik mindenik. Különben is fárasztó összetereelni és szóval tartani könyvtárosokat, tanárokat. Kivártam a szabadkozásukat, úgy cuppantam a rég várt lehetőségre. Először Pécs? Megyek! Propagandistánk mindent megszervez, csak utaznia ne kelljen. Derék Csertői Oszi, a kollégák szerint Fartói, fáradt ember, az első szovjet katona volt az Ugocsa utcában, hangoztatja, és az íróasztalánál pöfékel busa fejű angol pipáján, de pécsi címekekkel fölserel, és a Nádor Szállodában foglalt szobát a sofőrnek meg nekem. Ha már az ő dolgát végzem.

A sofőr aggódalmasan sandít rám, amikor benzineskannák és demizsonok közé szorítja bőröndömet a Pobjeda farába. Mikorra érne le a szerkesztő úr? Szép lassan, mondom. Hogy sokat lássak. Az ő embere vagyok, sejtette mindjárt. Akkor beugorhatnék Csopakra, egy ismerős helyre? Megpótolnám a kiszállási pénzemet, ha tetszik érteni. Nem olyan nagy kerülő az, biztat. De ha már kerülünk, vált az eszem második sebességre, akkor kanyarítsuk hozzá Tihanyt. Jó félóránál többet nem időznék el, utána megebédelünk.

Az elgondolás, hogy Vass Elemérékre elég lesz félóra. Bartha Laciékre nem volna. Papi rossz bőrben van, éppen Lacitól tudom. A minap találkoztunk a Váci utcában, süldő lányával az oldalán. Laci így prezentált: Férfjednek szemeltem ki! Épp elválík, mire megnőlsz! Mintha nyélbe is ütötte volna a vásárt, mi meg a lánykával szemmel kúrunk azon helyt, romásan. Pofámra írva a házaseletem?

Jóformán Veszprémből se jutottunk ki, kőgombára lettem figyelmes egy dombtetőn. Szélmalom vitorla nélkül? Szólok, álljunk már meg. Hol is vagyunk? Öskün. Jó pálinkát főznek, tudatja a sofőr a tudnivalót. Hadd nézem meg azt a micsodát közelebbről! A törököknek volt mecsetjük, mondja egy tudós öregasszony, amint az autóból kiszállva fölcsudálkozok. Nem a, cáfolja egy tanítóforma, még tudósabb. Római őrtorony volt! És mit őrzött? A pálinkafőzdet? Villámot vet a szeme. Ha padban ülnék, körmöst mérnél ki, ismerlek. Amott lenn kőgátjuk húzódott, azt védte, veti oda indulatosan, és otthagya.

Vizet se látok, nemhogy gátat, hanem a torony mögött zsendelyes szentélyt igenis. Meg hogy a torony alsó ablakában nincs üveg. A sofőr vállára kapok, bedugom a fejem. Kápolna lett belőle, akármi volt. Sokat nem látok, csak a fala vastagságát. Ha a szentélyé is, mint a toronyé, már többet tudok a tanítónál. Olyan. Hm. Két koros falusi kétfélét beszél a falujuk egyetlen régiségéről! Visszaülünk a Pobjedába, irány Csopak. A sofőrben is felülkerekedik a tudós, mihelyt a gázon a lába. Öskü, elmélkedik. Hátha esküdtek itt? Hamis nyom, torkolom le. Hallotta már így énekelni: *Az ösküvődön én is ott leszek, És hallgatom az ösküvésedet?* Ilyet csak Pöstit hall, értelmiségi körökben. Hátha Ós-kü volt a kápolnadomb neve?

Csopakig bizonygatjuk, hogy négy tudákos többet ér egy tudatlannál. De mikor megteltek a demizonok, látom a sofőr képén, hogy az út érdemi része teljesült. Megtörtént az értelmiségtől való elhatárolódás is, így aztán magyarnótázunk Tihanyig. Mikor a Biológiánál kiszállok, bennfentességem igazolandó megkérem, érdeklődjön a Sport Szállóban, van-e küsz.

Mindjárt tudom is, hogy nincs, mikor Jean nyit ajtót, és úgy mondja tovább amerikaiul, mintha az este beszélünk volna utoljára: Papi a Szívszanatóriumban még mindig, de egy kedves vendége épp onnan jött, hadd mutasson be. Nem szükséges. Ferenczy Béni bácsi rám ismer: *Buddenbrook!* Én alig ismerem meg. Ernyedt az arca, tekintete megtört. Elfelejtettem magyarul, magyarázza angolul. Ha beszélgetnék, átjövök Jeanhez Füredről. Másképp meg se mondanád, hogy szélütött. És az ép bal keze élén egyensúlyozza vaskos bambuszbotját. Jean is fölvonultatja bizonyítéknak virágcsokor-akvarelljét. Béni festette, nem talált Füreden virágüzletet nyitva! Ugye milyen szép? Én inkább a hibátlan angol-ságának bókolnék. A gyerekszoba, mondja Béni bácsi, úrrá lett a gután. Nem bírom tovább, és a várakozó sofőrré hivatkozva fölkerelkedek.

A Szunyogh vendéglőben magyaros hallgatással mélyedünk halászlevünkbe. Azám, a nagybányai gyerekszobát már személyesen ismertem, mire Béni bácsit, Valért és Noémit az apjuk piros hátteres festményén megláttam! Ismertem a festőiskola parkjának padjait, árnyékait! Az úton cammogó bivalyos szekereket! Ilyen gyerekszobából vágyott el Béni bácsi a Szovjetparadicsomba? Mit keresett ott? *Proletkultot?* Itthon aztán nem kamatoztatta, az megint a jó gyerekszoba mellett szól. Nem akart Mikus Sándor elébe vágni, beérte plakettekkel. Meg a nyurga Petőfijével. Azon se kapott se állam, se város. Vert had vagyunk, Béni bácsi.

Januári Pestről pécsi márciusba? Pécsváradon szemünkbe ragyog a nap, mintha tengerhez közelednék. Csupa derűs arc közé araszolunk a főtéri mecset elé. Nem mecset, dzsámi, igazít helyre egy tisztelettudó fiatalember. Gázi Kászim pasa dzsámija. Korábban Bertalan-templom. Most belsővárosi. S a Nádor portása már várta *az Európasókat!* Nálunk tetszik ugye vacsorázni? Békebeli népek, hihetetlen. Pécssett nemhogy OSE, még Rákosi se? Vacsoráig útjára engedem a sofőrt, de előbb a fehér svájci sapkát leimádkozom róla, ne rontsa a közhangulatot. Akkor lássuk a Fartövi listáját! A Megyei Könyvtárat Csorba Győző költő igazgatja.

Szép házban a hivatala. Csöndje tekintélyes. Ha itt tanulnál elmélyedni, bezzeg nem szaladgálnál, mint pók a falon, gondolom el, amíg a lépcsőn fölérek. Elfogódottan kopogok, és rebegem nevem az ajtónyitó igazgató úrnak, tisztem, s hogy mi szél hozott. Tudok rólad, és már ül a telefonnak. Halljátok, megjött a magyarba ojtott angol úr, minden anyósok álma az Európa Könyvkiadótól, és a modern angol–amerikai terveiről szeretne beszélgetni veletek! Igen, holnap 10-kor, itt nálam az olvasóteremben! Szóljatok át az Egyetemi Könyvtárba, bár még rájuk csöngetek én is! Kiveszi a kagylót válla

hajlatából. Akkor látom csak, hogy félkarú. Majd, hogy gyors telefonjaival beszélgetéshez takarítana meg időt. Nem jártál még Pécsen? Akkor miért ne elmélkedjünk peripatetikusan, mint a régi görögök? S már kanyarítja felöltőjét, és baszk sapkát csap a fejébe. Zárok, és indulhatunk! Itt az udvaromban épp kora keresztény sírboltokat tárnak fel, a Dóm körüllekkal egykorúak, mondják. A könyvtárad is régibb a vakolat díszénél, veszem elő Ösküből hozott tudományom. A befelé tartó utcai fala, mutatom, nem klasszicista ám! Rám néz, gondolkodik, sétálunk tovább. Igen, az utcák itt mind régibbek a házaknál. Talán ennél az egynél nem. Ez a préposté volt már Róbert Károly korában. Nézd meg belülről is majd. Múzeum, érdemes! Félköríves kapuja fölött Mária-szobor, arról megismered.

Hát igen, a Dóm! Jobban járt volna, ha a műemlékvédelem soha hozzá se nyúl, mondja. Hogy tetszik? Nekem túl olasz, felelem óvatosan. Hát ez az! A romantikusok első lobogásukban romantizálták. Aztán a Millennium idején a bécsi Schmidt Frigyes bárót bízták meg, hogy romanizálja. De neki messze volt Fünfkirchen, a pallérját telepítette ide. Az meg addig kutatta a déli mellékhajót, amíg a főhajó boltozatának oldalnyomása meg nem indult, és maga alá nem temette. Jöhetett a báró vadonatúj olasz székesegyházát építeni. Csak a tornyai eredetiek annyira, amennyire. A villámsújtott délnyugatit Ahmed aga javíttatta 1681-ben, tudjuk a toronybeli kőtáblájáról. A gaz török.

Mire a teret körbejárjuk, eszembe jut a vacsora. Meghívnám a Nádorba, de már elígérkezett, szabadkozik. Megeredt az eső is. Csakhogy nekem még vannak kérdéseim, neki feleletei. S amíg a dzsámi tövében búcsúznak, közbejön egy *Szervusz! Szervusz!* Főlevéltárosunk, *Az öttornyú város szerzője!* Gyertek hozzám holnap 10-re! *Az Európa* lektora hozta a pesti könyvkiadás híreit!

Meg is telik az olvasóterem könyvtárossal, levéltárossal, muzeológussal másnap. Ismertetem Aczél és Köpeczi közt konszolidálódó helyzetünket, az írósztrájkból következő lehetőségeket, és dőlnek az ötleteik. Csupa könyvmoly, rájárnak egymás könyvtárában az *indexesek* méregekre, és amit olvastak, nem temetik magukba. Napfényes városukba illő mediterrán nyíltság. Földob engem is az asztalokon táncoló ragyogás. Úgy beszélek, mintha zongorán kevernék.

Kifelé a főlevéltáros Vörös Márton kap el egy kávéra. Ravaszul, mert a kávéhoz elkerül velem a megyei kórház tövében meghúzódó Jakováli Hasszán minarétes dzsámijáig és a törökkel népegészségügyben versengő ferencesek templomáig. Esmélnem kell megint, hogy az angol történelemhez többet szólhatnék, mint a magyarhoz. A főlevéltáros úr visszakísér a Nádorig, ahol a januári március öröme már raktak ki székeket-asztalokat a futóvendégnek. De ki fut Pécsen? Meghívhatom egy Hubira? Fölugrok a szobámba egy *Jámbor Brown atyáért*, ő pedig *Az öttornyú városba* írja az ajánlását, amint visszaérek.

Mit hoztál, fogadtam a hivatalból hazatérő apámat kiskoromban, amikor még nem pofont hozott. Azóta remélem, hogy engem is fogad ez a kérdés majd, amint a kaput nyitom. *Mit hoztál?* De ilyet nem kérdez az egyenletes Bea doktor. Hát jó, keresztanyámnak rakodom ki Pécsen mosogatás után, majd megkérdem, mit tehet az ember a török tavasszal, ha se ecsete, se fényképezőgépe hozzá. Megtűffenti, feleli régi meggyőződéssel.

Ejnye, Kereszt! Nem egy recept szerint főzünk! Járjak Pécsre örömeért? Loptam már így is, amíg Bea a csecsemőit szurkálta. Inkább olyat főzne, ami engem hűt, őt meg fűti! Az nem jó szövege, hogy a házasság a vágy kioltására való, mert Bea kezébe nyomja a vödröt. Mi az, hogy teljesíti házastársi kötelességét? Aki eddig nő rám nézett, annak mind a kötelesség jutott az eszébe? Hát olyanokat kotyvasszak, szól a Kereszt kereszt-kérdése, hogy amint a kapun belép, vetkőzni kezdjen? Egy fél évig legalább, csettintek

megfontoltan. És aztán? Aztán meg, hogy ezzel tálalhassa: Ha Pécs ennyire kívánatos város, ugorjatok neki a két végéről, és meg se álljatok, amíg össze nem értek a Dóm előtt!

Az utazás odázni segít. Alig tettem le pécsi jelentésemet Domokos elé, a Tolna megyei levéltártól keresték telefonon. Egy selypes Mislai vagy Mislai Sarolta ott volt a pécsi tájékoztatóján, közli a titkárnő, és szeretné a szekszárdi kollégák körébe meghívni hasonló összejövetelre. Menj csak, dörzsölte a kezét Domokos. Ne süsse ránk Kőpeczi, hogy elszakadunk a magyar valóságtól. Mindjárt meg is kérdezte a Főigazgatóságtól, mikor érne rám a Pobjeda, én meg a Selypest hívtam aztán. *Jaj de jó! Foglalhatok főtérre néző szobát a Garayban?* Kötelesség nem repdes így.

Hiába reméltem, hogy tavasznak tartunk. A tél kieresztette a körmét megint. Ront a Pobjeda a zúzmarás tájban. Örül a szovjet télnek? A szekszárdi kadarkáknak, mondja a sofőr. Mindjárt jön Kömlőd. Országos hírű a halászleve. Nem vagyok még éhes. Robogunk tovább. Paksé különb, állítom bizton, és emlékek nyála csordul össze a számban.

Azám! Pakson itthon voltam egy nyáron, s ha apám lejött látogatóba, a hajóállomáson visszafelé beanalaztunk egy halászlét, úgy szállt a Pestnek tartó kétkéményes *Deák Ferencre*. És integettünk, amíg el nem kanyarodott vele a Duna. Vajon a Dunára tekintő Bednár-c-villa megvan-e? Idébb még a prэшázak, azokon túl a Vendel-kápolna, ahol Bednár-c-apat, pápai prelátus, a bőjtoldó Kepi misézni szokott, ha a Rolls-Royce lehozta vasárnap! És igen, áll a villa, íves ablakain zöld függőnyt libegtet a szél! Szellőztetnek! Vajon kik?

Alljunk meg! Nyújtózzon egyet, s ha fél óra múltán nem kerülnék elő, jöjjön be utánam ebbe a palotába! A kapuja nyitva. A hall ajtaja sincs zárva. Csak találok valakit. S ha dühös lesz a betolakodásért, elmesélem neki az egyházi vagyomból kikanyarított villa és Rolls-Royce történetét. Csupa tanulság, szereplője talán nem is él már. Hé! Ajtó csapódik. Laknak itt?

Az ebédelőben karosszékhez szögezett kísértet emeli rám fénytelen szemét. Szervusz, Aladár, mondja. Én csak a fia vagyok, válaszolom. Hiszen tetszett kinn járni nálunk, amikor apám már a végét járta! Lassan hatol el a füléig, de amit hall, az se csal mosolyt az arcára. Keze nem rebben a szék karján. Fakó kőszent. Apáddal, jó korhely cimborámmal hamarosan találkozom, ha igaz! Ne üzenj, átkot nem adok át! Nem voltatok egymásnak valók, ahogy orvosszemmel összemérlek benneteket! Én se vagyok a fiamnak való, azért várom a végemet itt magam! Mintha kockaköveket hullajtana. Szerencséje volt apámnak, hogy ennyire nem kövült meg. Mintha épp a végén sikerült volna meglágyítanom amerikai öreganyám nótájával. Miért ne próbálnám Pakson még egy szer? Mondanom úgyszincs mit, rágyújtok, hátha.

*Péntek este kimentem a
Szöllőbe!
Megöleltem egy karót a
Sötétbe!
Megöleltem a karót,
Azt hittem, hogy Kata vót,
Pedig hát egy közönséges
Karó vót!*

A másik versét már együtt fűjük, s a könnyünk együtt csorog.

*Szombat este kimentem a
Szöllőbe!
Megöleltem a Katót a
Sötétbe!
Megöleltem a Katót,
Nem szólt az egy árva szót,
Csak a végén azt mondta, hogy
De jó vót!*

Dobolta már a székek karfáján ököllel, mintha a régi mulatást verné bele. Nincs egy pofonja a számomra, kérdeztem volna. De már ő kérdezett. Hogy emlékezhetsz? A világon se voltál, amikor apáddal erre raktuk összekapaszkodva! Jó muzsikusként csak ránéz a vendégére, nevetem. Nem, az öregjeim *Dalltársolyá*ban apám melléjegyezte, hogy *Tenczel Jóska nótája, Paks, 1925.*

Ujabb könnyek. Már ezt elmondom Aladárnak, fogadja. A Kepinek is! Róla jut eszembe, egy üveg paksi ott a sarokban, én nem ihatok, húzd meg! Vár a hivatali kocsi odalenn, háritom el. Akkor vidd, ne is lássalak! Állj csak meg! Nős vagy? Aztán Kató-e vagy karó? Rajtam volna a sírás sora. Jó, hogy már a kilincsen a kezem. *Csak a végén sose mondja: De jó vót, nyögöm ki. Apád sorsát követed, hárit a keze feje.*

Nem voltunk egymásnak valók, mégis az ő sorsát követem, böstörgök Szekszárdig. Vajákos szólt belőle vagy az orvos? Vagy apának sikertelen haldokló? Van-e bennük közös tanulság? Tiszteviselt haditengerész apám emelte be a fővárosba a paksi szőlősgazda fiát, és gyorsan kapaszkodtak a közhivatali számlátrán mind a ketten. Mire Hitler hatalomra jutásának évében megszülettünk, a Tenczel Tibi meg én, ők már kihéverték a Nagy Válságot. Azaz kiházásodtak belőle. Apám jobban, mert piarci tojásból épült úrilak várta. Tenczel doktor fővárosi tisztviselőt vett el, üresvalagú lányt, mint kurva Keresztanyám jellemzi a hozomány híján szűkölködőket. Méda viszont dáma volt, hosszú borostyánkő szipkás, és Tenczel őt forgatta, kamatoztatta nőorvosi hozzáértéssel. Így került horogra a rezes hangú Kepi apát is, aki az egyházi vagyont a magáénak tekintette, és Méda szolgálata fejében vett nekik emeletes villát a Vérhalom téren, szőlőhegyes kúriát Pakson, bele Rolls-Royce-ot sofőr-kertésszel, cseléddel, a Tibi gyerek mellé német nevelőnőt.

Miért haldoklik a paksi kúriában Tenczel egymaga? Akad talán paksi rokon, aki étellel megemberli, mos rá, de Méda hova lett? Elhidegülnénk Beával öregségünkre, ha Bender ortopédusnak kölcsönözném? Vagy a köhögős Aprónak, ha országos utazásaimhoz ő biztosítana Pobjedát mondjuk? Rendben van, a Vérhalom téri villát szétcsapta a bomba, Kepit megütötte a bójti disznótorosokért kijáró guta, de mi a pártjahagyott, fajgyalázásért bánkódó kis feleséggel majd

*Ülünk a kandallónál
S fogjuk egymás kezét,
A ház meg ég!*

Megérkeztünk, nem jutok a kéjes képzelgés végéig. Keresztutcs városka Szekszárd, tekintélyes főterén a Garay Szálló. Csicsás mozira néz az ablakunk, amint nyitom, a

mozgóképszínház csengője éppen berreg. Figyelmeztetésül az előadás végére! Mindjárt került szekszárdi emlékem! Selypes Sarolta meghagyta a portán, bármikor érkezünk, a levéltárban vár, a pilóta úr pedig fáradjon le a borozóba. Jó gondolat, hagyja meg a sofőr. Amíg végigkóstolom a boraikat, meg is tudom, hol tankoljak belőlük.

A levéltár egy ugrás. Megrendelt, itt vagyok, kopogok be a Selypeshez. Hisz jóformán azt se tudta, ki rendeli! S ha áltattam volna? Megsétáltatom a városomban, le se tegye a kabátját! És pattan, készülődik. Hát már összetrombitálta a hallgatóságot? Pécs óta ígéretem a kollégáknak! Holnap 10-re itt lesz mindenki! És forog előttem, amint fölkapja virághímés bekecsét. Ej, de bájos, szalad ki a számon. Bukovinai székelek, kakasdiak hímezték a részemre, dicsekszik.

Ok, hogy megtapogassam. Állja. Hogy kerülnek bukovinaiak Tolnába? Tolnai táborba terelt össze svábokat, azok helyébe hozta egy Bodor nevű telepítési kormánybiztos Bácskából! Vándorúton vannak a bukovinai székelek? Madéfalvi Veszedelem óta! Hát maga hogyan került a kegyükbe? A levéltári témám terepmunkája vitt közéjük!

Gyors lépésben haladunk, mintha terepet járnánk be most is. Ahogy a szót pergeti, jegyzőkönyvemben Selymes lesz a neve a Selypesnek. Lány minden hangzója, selyem pereg rám bizalmasan. Mekkora megkönnyebbülés a paksi kockakövek után. Selyem-tengeren úszik a megyeháza, Babits szülőházát elborítja. S miket fest a színére? Mintha *A Danaidák* gyászénekét hallgatnám. *Sváb asszonyok öt éves orosz kényszer munkából arra tértek meg, hogy házuk-földjük már a másé, úgy álltak neki dolgozni. És húzták az igát bérben, akár a magukén, amíg a rossz lelkiismeretű új telepesektől vissza nem váltották a jószágukat.* Bibi meg a magyar demokráciáért aggódott! Felsőházi apósával, aki a zsidótörvényeket megszavazta! Nem szemérmelenség-e angol és amerikai irodalomról csevegni Szekszárdon, amíg az OSE megtorlása zajlik?

Magát hagyja a hivatala svábok dolgát hánytorgatni? Van, mivel takarózzak, mosolyog meg. Zárt levéltári anyaghoz jogcímek kellene. Maga is jogcím, bök rám, hogy a fejünket összedughassuk távoli kollégákkal. Pécsre is az én jogcímmemen jutott? Bólint. Ha már falazok neki, nem kéne megtolnom, amint a Remete-kápolnához kapunk föl! Ilyesmit forgathat a fejecskéjében Selymes Sarolta is, mert a kezét hátranyújtja. Ő nem zárt anyag.

Mit titkolnak a sváb kitelepítéseken, ha egyszer a potsdami határozatot követtük? Azt csak hiszi! Parasztpárti belügyminiszterünk, Erdei Ferenc, már a háború utolsó heteiben köpte a markát, hogy élnünk kell a sváboktól szabadulás történelmi lehetőségével! Az lett a hétpecsétes titok éppen, hogy elébe vágunk Potsdamnak, és háborús bűnössé nyilvánítottuk svábjainkat egy emberként! Teljes jog- és vagyonfosztásra ítéltük őket!

A kaptató ziháltatja? S ha indulat, levéltári vagy családi? Egyívásúak lehetünk. Gyerekkori sérelmének varát vakarja, vagy annyira megszerette, hogy szakmára váltotta? Amint följutunk a kápolnához, elengedem a kezét. Elég a jegyzőkönyvembe, amit hallottam, nem kutatom tovább. Reményekre jogosító bizalom lenne belőle. Eleresztem a szemem a szőlőkarós domboldalakon. Merre tovább? Csevegni fogunk? Egy sírkő a templom falánál eligazít.

Márványkereszt, mintha márványos húsból faragták volna. *Szexárdi nemzeti asszony*, betűzőm guggolva, ő meg a vállam fölül: *Számos gyermeke körében korán elfelejté magát.* Tekintsük a szekszárdi útnak? Hogyhogy, kérdi, és fölegyenesedik. Pelenkázásba felejtkeznek korán? Idejekorán, kockáztatom meg. Miért, addig mit tett hozzá nemes-nemzeti életükhöz, lobbantja szemére a sírkeresztnek. Akár női mivoltáról mit tudott meg az anyjánál többet? Minek járt a végére?

Elindulok lefelé, és nézem az időt. Nem várom meg, amíg ocsúdik, a domb alján majd elköszönök tőle. Elkéstem. Robog lefelé, és a vállamba kapaszkodva torpan meg. Még a kórházunkat megmutatom, útba esik!

Kár lett volna kihagyni. Formás járványkórház a pesti Rókusz korából, bár a pécsit a dzsámival-minarettel le nem pipálja. Falán újabb névváltozatok: Szegzárd, Szögzárd. Későn állapodtak meg, minek tiszteljék a városukat. És, nini, még *Sechshard* is! Svábjaink hívták így, sóhajtja. Ha vannak angoljaik is, piros lámpás cégér a nevük! *Hard Sex*.

Elfelejtém magam? Megfeledeztem magamról? Olajat öntöttem a tűzre? Újabb domboldalnak húz a székelyhímes-selymes! Hohó, szőlőhegy! Hová tetszik vinni? Ide föl a kisházunkba, selypegi. Anyámmal lenn lakunk a városi lakásban, de idefönn már reggel bedurrantottam, hogy kellemes legyen estére!

Végre jókor kapcsolok. Át kell tanulmányoznom a holnapi mondókámat, füllentem, és nyújtom a kezem. Pimaszul vizsgálja az útszéli lámpa fényénél. Maga nem nő! Csak nincs jegygyűrűm, ezen se, amelyekre kellene. Pécsett se láttam, erősít meg. Ha lát, nem is hív Szekszárdra! Köszönöm a körsétát, és holnap 10-kor a levéltárban!

A sofőr hálás a kimaradásomért. Kadarkatermelőnél buktatta meg a demizsonjait, és kiszállási díját annyira megpótolta, hogy nekem egy üveg rác ürmöst hozott. Meg is vacsorázott már. Magam megyek le az étterembe a jegyzeteimmel. Inkább a napomat tenném csak rendbe cigányzenésznél. Miért is futamodtam meg a könnyű szívvel kínált ajándék elől? Kurva Keresztanyám az orromra húzná, nemhogy a végítélet! Elveket nevelek, mint apám? Elkezdtem a paksi jóslat teljesítését? Nálam a Tanár Úr is lazább! Szexuálpszichológiájába azzal vezetett be, hogy az ember húséget fogad, és házasságtörésben él. S hogy így van jól. Nyomatéku meg toldotta egy szakállas viccel. Pírongat a bíróság egy pasast, alighanem Krúdy Gyulát, hogy lehetett ilyen elvetemült. Férjes barátnője lányát megkettýinteni! Nem csak házasságot dúlni fel, hanem szülő s gyermek lelkivilágát! Kérem, röstellkedik a paslag, nekem tiltakozott a lelkiismeretem, hogy ne tedd, az istenért! A vérem meg lázongott, hogy ilyet kihagyni! S amíg ők ketten vitatkoztak, tisztelt bíróság, addig történt meg a baj! Akkor nekem miért szegi kedvem a vitájuk? Mert hátha a Selyemcukor nem éri be egyszeri *Hard Sexszel*? Például. S ha így szólna a vérem: Torkig vagyok a feleséged szigorával! Nem enyhítette meg féléves házasság se? Száradt fogpasztából szorítaná ki életet? Apám se dobott ki semmit, igaz, ami igaz. *Még jó lehet valamire!*

A levéltári olvasó másnap csupa idős hölgy, javakorú asszony és művelt hölgyike. Tűzijátékot rendezek nekik *az Európa* terveiből, mintha maga Európa lennék, legalább a Selyemcukor toborzómunkáját díjazzam. Őt is sikerül magammal ragadnom, akár-mennyire lelomboztam az este. Egyet botlok csak. A hivatalos ellenforradalom, a huncut Októberi Sajnálatos Események helyett forradalmat találok mondani, és bele is vörösödök. De a könyvtáros-tanár-levéltáros nők szemében mintha épp a nyelvcsuszamlás tenne hitelessé. Bátrakat kérdeznek. Mi a garancia, hogy terveink valóra is válnak? Életünk sem szavatolt, mondom, és néhányuk szeme fénye megtörik. De Aczél elvtárs az írósztrájk alkalmából akarja megtölteni a könyvesboltok kirakatát olyan nyugati szerzőkkel, akik világhossá teszik, hogy az Egyesült Nemzeteknek nincs oka magyar ügyet tárgyalni. Ő tette nyilvánvalóvá, amíg lektori tanácsunk üléseire bejárt. Kíváncsiságból. Való igaz, nincs már lektori tanács, se nyereszkesedés. Állami támogatást és papírkeretet kaptunk helyette. Egyéb kérdés? Az írósztrájkról hallanának. Elmondom nekik az Aczél aktatáskájában lapuló *Malom a Sédent*, hogy megértsék: földijük, a szerző mennyire egy végtelenül egy becsületes egy ember. Amit a Rákositól kapott kettő darab Kossuth-díja

is igazol. Mi van Déryvel? Ül. És Aczél elvtárs aktatáskájából meríték megint. Egyik utolsó látogatásán előhúz belőle egy paksamétát. *Gyerekek! Hogy ez a Tibor milyen jókat ír!* És részletet olvas fel Déry novellájából. Ahogy rakja az asztalra az elolvasott lapokat, mindenken látom a börtönhatóság láttamozását. Hosszas csönd. Remélem, emésztik, hogy az elvtárs, aki elvtársát sítire vágatta, még jót is tett a tehetségének.

Egyébként van-e cenzúra, szól a következő kérdésük. A lektor ajánlja a mű kiadását vagy nem, és a zsinórmértéke: *Ami nem jelenik meg, abból nem lehet semmi baj.* Szerkesztő, főszerkesztő, irodalmi igazgató legfőljebb meghúzza a szöveget, ez a válaszom. Maga szokott-e húzni, kíváncsiskodnak. Én úgy vélem, hogy *az Európa* az idegen szerző művének betűhív kiadására szerződött angol vagy amerikai kiadójával. A húzás különben se férne a pofámra, mikor nemrég a jogdíjfizetés halasztásáért könyörögtem nekik.

Taps jutalmaz. Tartozok egy kis jutalomjátékkal. A tavalyi gyönyörű nyár tavaszán az *Orosz Klasszikusok* szerkesztőinek unszolására rávettem tanítómesteremet, Füst Milánt, írjon utószót Tolsztoj megjelenőben lévő kisregényeinek és novelláinak kötetéhez. Jó mestert választott! De még milyet, mondom. Betéve tudja Tolsztojt. Az írásban épp az akasztotta meg. Mert két napra rá, hogy fölcipelem neki a nagy koffér gépelt fordítást, telefonál: Te Zénó! Egyik-másik szöveg csonka! És mondja mindjárt fejből, melyiknek mi a híja. Lehetetlen, gondolom. Lelkiismeretes belső munkatársunk vetette egybe az eredetivel. Mindenképp ígértem, hogy riasztom a sorozatot szerkesztő Szinnai Tivi bácsit. Lehetetlen, visszhangozza ő is. Itt az új moszkvai kiadás kéznél, megnéztem. Csal az öreg emlékezete. De várj! Van otthon egy 910-es teljesem, megnézem abban. Másnap telefonál. Mesterednek volt igaza! A szovjet kiadó megcenzúrázta Tolsztojt! Most aztán főhet a fejem, hogy a húzásaik kötelezőek-e miránk nézve! *S az Európa* kiadása végül kinek szolgáltatott igazat, firtatják. A Tanár Úrnak, mondom. Másképp meg sem írta volna az utószavát. De képzeljék el egy szovjet szerkesztő hatalmát, ha akár *a nagy Lényint* meghúzhatja!

Nem akarnak oszlani, pedig a bélünk már delet kondít. Mintha a Selyemcukor is elfelejtette volna az elmaradt illillt. Jön hozzánk máskor is? Amint hívnak! De mindannyian! Ennyi nő! Leléceltek mellőlük a lövőlegények, férjek, házibarátok? Vagy kiköltöztek a högybe, és azt művelik?

Visszafelé a gemenci erdő szélén görgünk el, és a sofőr egy szarvacsorda láttán meghökkentőt mond: A legszebb agancsokat lövik ki az elvtársak. A hitványabbja szaporodik évről évre. Hm, elmélkedek tovább. Az osztályharc is az agancsosok közül szedi áldozatait. A disszidálás se a nyomorékját viszi. Mikor már háborúk-fogságok-megtorlások *mind elvitték a legénység elejét.* Majd mi *kettő-három nyomorult* adunk a kezetekbe gondosan szerkesztett búfelejtőt.

Aki a kísértést megállja, az nem lehet nyomorult, kutyálom meg magam. Lehet megfontolt. Lehet irodalmi tapasztalatok birtokában körültekintő. Lássuk például Tolsztojt, mit szól a házasságomhoz. *A boldog házasságok egyfélék mind. A boldogtalan ahány, annyiféle. Kareninénél épp feje tetején állt a ház.* A Tanár Úr példája a köntörfalazás nélküli regénykezdetre. Ámbár Tolsztoj erkölcsét marhaságnak nevezi. Csakhogy én épp azt vizsgálom most. Lássuk, *Családi boldogságot* hogyan épít. *Nem volt a Mása egy moszkvai nagy dáma,* hanem árva lány egy messzi földbirtokon. 17 éves koráig sétál kastélyuk parkjában, és unalmát a szomszéd Szergej birtokos koronkénti látogatásával gyógyítja. Meg egy kis zongorázással. Megboldogult édesapjának barátja volt ez a Szergej. Még tréfálkoztak is egymás közt, milyen jó felesége válnék Másából. Házasságuk hó vágya lett volna a szintén megboldogult édesanyjának is. De béke poraikra, így Másának csak

gyámja lett az apja korabeli és illően tartózkodó Szergej. Noha vágyakozásának ezer apró jelét adja. A terep voltaképp rendezve a házassághoz, hiszen kísértés ezer versztán belül sehol, az agglégény Szergej már rég lemondott a családalapításról, Mása meg 17 éves fejjele úgy érzi, vénlányosorba került. A gereblyezéshez azonban Tolsztoj vagy száz unalmas lapot elfogyaszt. Holott tálalva a boldogság, *eszi, nem eszi, nem kap mást*. Mi lenne, ha trafikban találkoznának, lapozok tovább kajánul. *Jaj, magácska is mezítlábas Kossuthot szív?*

Végre egybekelnek. Hogy egybefeküsznek is? Következtetni lehet, mert jön a gyermekáldás. A boldogságát annak félreteszi Tolsztoj. Valamire még jó lehet. A házaspár az apró unalmak elől Szentpétervárra utazik, ahol az asszonnyá érett Mása a báli idényben sikereket arat. El fogsz bukni, jósolja Szergej. Hát aztán, durcol Mása. Te tehetsz róla! Legjobb úton vannak a boldogtalanság felé. Mása azonban megmenekül a bukástól, elunja a bálozást, és visszavágyik a vidéki unalomba. Ahol fölfedezik gyermekeiket. Nahát. És a szerelmi regénynek ugyan vége, *a régi érzés drága, visszahozhatatlan emlékké vált, tör ki Tolsztojból a cigányprímás, de alapját vetette meg egy új, egészen más módon boldog életnek, amely még a jelen pillanatban sem ért véget*. Pont. Pont. Pont. Nem bírja abbahagyni a *tremolót*.

Az itthoni élet hasonlítani kezd Tolsztoj *Családi boldogságára*. Vasárnap Keresztnek kimenőt adunk, Bea a bendőjében egy bőségtál nagyobbik felével tér haza a kisvendéglőből, és nekiül sírni. Nézem, és részvét fog el. *Halló! Tolsztoj Leóval beszélek? Miért sír az én szegény feleségem?* Bea elunja kérdő tekintetem, és megfelel: *Mert a Horn Ede utcából vasárnap temeltük a vicit!*

Ha Tolsztoj sugallta, ráakasztom hiába remélt Snóbli-díját. Szóval a házasságok mind unalmasak, csak a jók, azok másképp? S van férj, aki annyira beleszeret az unalmába, hogy megöli érte a feleségét, mint *A Kreutzer szonátában*? Idáig nem engedjük fajulni a dolgokat. Talán előrelátóan választottam botfülű feleséget. Csak a szakmájára át ne ragadjon a házasság unalma, mert akkor éhkoppun unatkozunk!

Délelőtti balsejtelem. A bőségtál előtt elkísértem egy udvarba, ahova beteghez hívták. Nem is egy udvarba. *A Újpesten, A udvarba*, boldogabbik gyerekkorom színterére. A kapu alól jobbra-balra nyíló lakás klotyóval, hátul egymásra néző szoba-konyhák, hátul a retyójuk deszkafal mögött, meg a mosókonyha, középen diófák, vízcsap, kanális. A fölső konyhaablakokon főzés gőze, gyereksivalkodás, rádiószó, veszekedés árad. Engem melegség önt el, Bea doktor megborzong, amint a karját kihúzza a karomból, és bekopog az egyik ajtón. Dehogy várok rá kinn az utcán! Ami ismerőset látok körös-körül, az nekem fölér Tolsztojjal. Ha itt verklis lehetnék vasárnap délelőtt!

Bea doktor már végzett is. *Ez a gyerek nem sikerült, talán majd a következő, hallom, amint farol ki az ajtóresen. Utánarúgnak?* Nem. Indulok az utcának, hogy mégse karöltve távozzunk. Mongolidióta, vágja a szemembe. Én-e? Nem, a kis beteget a Down-kóros, csillapodik aztán. De miért vasárnap délelőtt nézik meg először, mit csináltak? Ilyenkor jobban ráérnek, menteném az udvariakat.

Voltaképp megnyugtattott a vicisiratás ebéd után. *Gumikesztyűje alatt érző szív dobog*. A kis hülye emléke fakasztotta sírva? S az unalma nem is az én művem? A vasárnapi kórisméé a Petényi-klinika után, a Rókusz után? Kikérdezem a Down-szindrómáról, sorolja a jegyeit tárgyilagosan. Velük született szív működési rendellenesség. Tompaság, amit jobb esetben zenei érzékenység egyenlít. Az ujjai közé növő úszóhártyák. A mongol szemállás. Vagyis mintha édestestvérek lennének? Hát a szüleikben van-e közös? Nincs, feleli, de a szája sarka megremeg. Van, helyesbít. Az anyákban. Vagy első szülésüket ha-

mar követi a második, vagy, várj, egy könnyem még van a viciért. Vagy az anya kései *primipara*. Hogy? Későn szül először, s akkor mongolidiótát. Kutatunk egymás szemében. Mikor kezdődik a késő? S ha az apa fiatalabb, kockáztatom meg. Nem tudom, vallja. Fiatalabb volt a délelőtti apa is.

Két nap a töprengésé. Unalomból ereszkedni gyerekcsinálásnak, ha az idő szorít? Szerkesztőségi határidőket szívesen fogadok. Sarkantyúznak. Válogass Dickens-sorozatot, adja ki Domokos. Régi adóssága a magyar könyvkiadásnak. Most meg jó lenne a modernek hátvédjéül. Lesz hozzá bordás papír, vászon a kötéshez. Tudom, szereted Dickenst. A régi rossz fordításai közül akár választhatsz egyet, újrafordításra, magadnak. Féléves határidőre harangozzuk be a vállalkozást. Aztán jöhet *Copperfield Dávid*, *Twist Olivér*, sorjában, ahogy a modernek mellett győződ a szerkesztésüket. Ilyen barátságos biztatásra nem is kell több egy hétnél. Kiszúrom Dickens legkerekebb regényét, az jelent meg a legrosszabb fordításban vagy harminc éve, leporolni nem érdemes. *Szép remények!* Ez lesz új címével a sorozat vezérhajója! Mint megállapodott ember helyezkedek el apám íróasztalánál, és kopogom. Körülöttem szótárak, Dickens-monográfiák. Bea doktor megilletődötten tesz melléjük naponta egy üveg rácürmöst. Bár a franciaágy lábához állítaná! De nem szólok, hátha Dickens okosabbat sugall Tolstojnál.

Szenczi professzor is lelkesedik, amint újságolom neki egyik nap. Hozd le Szigligetre! Sztrájkolnak az írók, üres az Alkotóház! És hozd a feleséged is, ha már eddig nem nyílt módunk négyesben teázni! Lenn lesznek Otlíké, Rab Zsuzsa! S hogy ne felejtsem! A Béke Világtanács az 1959-es évre William Blake-et tűzte ki ünneplésre! Elég vad ötlet, de Domokos már nekem ígérte a vers- és képválogatást, te meg szétdobod a fordítók közt, és szerkesztheted, hogy ne legyen postamunka Blake is! Egy hét Szigliget, és meghányjuk-vetjük!

Bea doktor alighanem el is dicsekszik az ügy fontosságával a rendelőben, mert simán szabadságolják. *A nincs egy rongyom* siránkozása nem illene a készülődéséhez. Szakmai út, írógéppel. Csak akkor húzza el a száját, amikor a gyorsról Badacsonytördemicen szállunk le. Fogadok, hogy *Nyék-Lád-Ház* jutott az eszébe, de az Alkotóház lovas kocsija meleg pokrócokkal vár. Fölkapaszkodunk Szenczi professzorral, Rab Zsuzsával, és hamarosan tájrák előttünk az Alkotóház kapuját. Meghitt szobák, kilátással az évszázados parkra, az ebédet válogatott helyi szépségek tálalják. Szirtes Ádám ezek közül vitt magának feleséget, súgja Rab Zsuzsa megértően. Bea doktor, látom, követné csalfa szememet, csakhogy én azokat a tányéromra szegezem. Egy pofa is jön az asztalhoz, nem nézek ki belőle semmi jót, amint bemutatkozik. Itt telelt ki előlegeken, *Húsosfazék* című trilógiáját írja, abból olvasna fel este, ha megengednénk. Pufók és pöffög. Húfoffavék. Valamelyik este, módosítjuk. Majd sorsot húzunk, melyikünk legyen a szerencsés.

Otlík Gézáék autón érkeznek. Röntgenorvos felesége a *protokoll-lakosztályt* harcolta ki. Mi lelte ezeket? Cipi már nem sietős noteszlapozó a mélyvízi törzsasztal sarkán, amilyennek megismertem. Regényt írni jöttek, harangozzák be. A címe már megvan: *Iskola a határon*. Lassan kiviláglik, hogy Cipi nekibuzdulását a Vas és Aczél új országa táplálja. Vas Pistát bújtatta a zsidóüldözés idején. Így érthető. Életében csak bridzsezett, legfőbb ideje, hogy a sztrájkot lovagolja, ha már kinőtt első kötetes korából.

Weöresék érkeznek harmadnap. Elegendő lesz, ha az ebédlőben találkozunk napjában kétszer. Nem az én emberem a kis kobold. Fordítónak elsőrangú, de valahányszor esti munkamegbeszélésen jártam nála, berúgott, és Amyt szidta. *Szar sváb!* Hidegebbre fordult, sétáink is rövidültek. Szinte csak ebédre-vacsorára mozdultunk ki a szobánkból, reggelinket ágyba hozták. *A Szép remények!* bámulatosan haladt a puha csöndben.

A rácürmöst pótolta a szigligeti savanykás. A vénasszony, akitől hoztam, azt kérdezte: *A zsidóhizlaldába viszi?*

Borostás, sáros alak tántorodott az ebédlőbe egyik nap. Alig köszönt, már beszélni kezdett, nemigen értettük, mit. Az asztaloknál néhányan mintha ismerték volna, de nekik is fülelniük kellett. Weöres Sanyika megsúgta, hogy ő is alig hámoz ki valamit a tájszólásából. Ha ugyan tájszólás. Mert a *pónem*, az zsidóhizlaldába illet, bár, hogy hízóba fogták, azt a vénasszony se állítaná. Sőt, bámulta volna értetlenül a csizmát az értetetlen ember lábán, és csizmaszárában a tilinkót. Fura bogár, annyi biztos. Bekapott egy levest, aztán ledőlt aludni a miénkkel szomszédos szobában.

Akik legalább névről ismerték, visszajáról rakosgatták elének pályája állomásait. Legutóbb a dunajvárosi Róka Rádióból hallották a faramuci beszédét, amíg az oroszok föl nem szabadították az elszántan védekező szocialista várost. Igen, előtte meg Kuczka Péterrel készítették irodalmi riportokat a téveszített mezőgazdaságról. A *Nyírségi jegyzetek* nemhogy Rákosinak, még Nagy Imrének is túl valós lehetett, de hősiezen túrték, és kitüntették a szerzőpárost. Korábban meg, emlékezett Károlyi Amy, ő volt az első és az utolsó, aki megírni merészlette, hogy a svábok kitelepítése évtizedekre megpecsételte mezőgazdaságunk sorsát. Egy történelmi lyukkal még visszább: bécsi ügyvéd fia, magyarul is vállalt hazafiságból tanult meg, majd a tilinkóhoz meg a mondókájához tájszólást formált. Szívmelegítő. Mennyivel jobban meggyökerezett a télakoló fajmagyaroknál! Mi minden megbeszéltnivalóm lesz vele! Bea gyanakvón ingatta a fejét. *Akár az én unbetamnt öcsém, a nagy csatlakozó!* Én pedig vártam, hogy kialudja fáradalmait.

Másnap estig színét alig láttuk. Hajnalban elment borért, s dőlt az írásnak. Ebédjét bekapta, az ejtőzők sétájához nem csatlakozott. Vacsoránál már nem látszott annyira hajszoltnak, és köztünk maradt a társalgóban. Cipi sakkozni hívta, én meg közéjük ültem kibicnek.

Egyszer csak kialudt a villany a kastélyban. A felszolgálónők gyertyákat gyújtottak. A sakkparti zajlott tovább, míg öt géppisztolyos karhatalmista ágyúnyi elemlámpákkal ránk nem világított. Ellenfényükben is látszott, hogy elfogódott legények. Vezetőjük a sakkasztalhoz lépett. *Sándor András! A Magyar Népköztársaság nevében letartóztatom.* Zajtalan jelenet volt. Sándor András otthagya a játszmat, és indult velük a holmiját összeszedni. Szobája a miénk mellől, a folyosó szegletéből nyílt. Ajtaját nem húzták be, láttuk-hallottuk, mi történik odaát. Sándor András szétkínálta a pufajkásoknak a demizson borát, s amíg fölengedtek, tilinkóztott nekik.

Mikor elvonultak, és ismét kigyulladt a villany, nem tértünk vissza Beával a társalgóba hányni-vetni a történeteket. Kettőnknek volt tisztánivalónk. Öcséd nem beillett volna az öt közé? A hat közé, vélte Bea. Akár géppisztollyal, akár tilinkóval. Hát én? Te ebbe a házba nem illesz! Alkotók közé, mi? Mondd csak, milyen szerepet szánsz nekem? Gyermekalkotóit. S ha azzal megvagyok? Akkor nekem alkoss más életet, ha tudsz.

Az egyetlen idegen megfigyelő, akit a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány az országába engedett, Krishna Menon, az ENSZ indiai küldötte. Pesten kísértett egy darabig. Megtekintette Újpesten is a gimnázium szélőlött homlokfalát, és nyilván úgy döntött, oszlatnia kell a nemzet gyászát, ha egyebet nem tehet. Hazai táncosokat rendelt Pestre kultúrmisszióba. Már a Bartók Teremben lessük szertartásos rezzenéseiket ketten. Jelent valamit, ha táncosnőjük a bal nagylábujját görbíti. Ha a másik a kezén terpeszti két-két ujját nyivákoló zenére, az válasz rá. Fordítsd magyarrá, ha tudod, ugrat Bea. Megváltás céljára alkalmatlanabbak Dickens temetkezési vállalkozójánál. Legközelebb a moszkvai

Nagy Színház hasonló misszióban járó balettkarát nézzük meg. Vigasztalanul szertartásos a klasszikus balett nyelve is. Aztán harmadik missziónak hallom hírét. Szenegáli táncegyüttes a Fényes Cirkusz porondján! Első táncosuk, Keita Fodeba országuk külügyminisztere egyszersmind! Bea nem bánja, ha hurcolom. Szígliget óta alvajáró.

Pesti testek villanyozója a szenegáli tánc. A porondon vagy ötvenen ropják, meztelenen mind. A férfiak hátraszegik a seggüket, és a rogyant térdük közé fogott dobot pergetik ujjal, verik tenyérrel, ütik a tenyerük gyürkével. A nők meg a mellükkel tüzelik őket. Lötyölik, rázzák, kerengetik egymással ellenkezően is a kettőt! A vad gabalyodások, vonagló emberfürtök feltámasztásra is jók lennének!

Változtasd meg élted! Nem az archaikus Apolló-torzó emlékeztet, hanem dob, vagy hús! Mivé változzak? Mikor már a verklit körültáncoló öreg cigányasszonyokat is szándékomban volt megszöktetni? Igazán? Aztán miért a házasság civilizált révét választottad mégis? Nadrágkérdést megoldani egyszer s mindenkorra? Nézd, mi telik a külügyminiszter puszta seggétől! Olyan múlhatatlan volt a nadrág a te újpesti tombolásaidhoz? Hitted, hogy a lektori léthez doktornő dukál? S hogy szépirodalom, *Schöngestliteratur* tombolásból nem születhet? Holott irtandó volna életedből, írásodból tűzzel, ami nem elemi erejű! *Báltával dolgozzon, urám*, kötötte a lelkemre Kassák is.

Beát is megrázták a szenegáliak. Megkönnyebbül, mikor a táncukat itthon beszélgetésre fordítanám. Láttál trágárságot, vallatom. Nem, feleli, mert nem nekünk mutogatták magukat. Egymásba felejtkeztek. Nem is a párjába ki-ki, tódítok. Kulcsolódó, lazuló csoportok méhnyitogató társastánca volt. Kései első szüléstől nincs okuk tartani. Bea adós marad a válasszal. *Lúdtalpú mind*, zihálta a fülembé tombolásuk közben. Megfigyelése helytállt. Hanem ilyen táncra képesítenek-e pesti lúdtalpak? Irigylem a józanságát. Néha utálom érte. Jó, értem, ügyelet, bajmegállapító észelét.

Fulladsz a kombinédban! Ráznád meg inkább, amit őrzöl benne! Fordulj, kikapcsolgatom! Hol veszel ilyen alsóneműt? Konzervnyitót is adnak hozzá? Varratom, mormolja. Ha laza, szoptató anyának néznek! Amint lefejtem róla, két tenyerével takarná a látványt. Hiába. Súlyosak. Mégse választottam rosszul, csak a melegítésük hosszadalmas.

Forgassad meg! Neked? Kinek másnak? Gondold, hogy kikiáltó vagy a Fényes Cirkusz előtt! És ki veri a tamtamot? Majd én a zongorát! Bot a fülem, tudod jól, tiltakozik. Elég, ha a lüktetést hallod! *Tea for one, And tea for two!* Előbb ringass, aztán lódíts! Nem megy? Horpassz egy kicsit, úgy körözz! Na látod! Most nehezedj egyik lábadról a másikra, mindjárt körbefordulnak, mint a hajóhinta! *Tea for one, And tea for two, It's tea for me, And tea for you!*

Megáll, és a combján markolász. Levedzek! Elkapom, és lenyalom a tenyeréről, nehogy már kirontson tisztálkodni. Ágadzik-bogadzik-levedzik, módosít tihanyi önvizsgálátán meglepetten, én meg átvizsem a franciaágyra, és úgy teszünk, mint a szállásra tért szenegáli kultúrmisszió is alighanem. A leckéjük megfogant.

Korai az öröm. Bea úgy tesz a következő napokban, mintha egyszeri gyöngeségébe verném az orrát. Legyintő keze figyelmeztet, hogy a csöcsörészés őhöz nem illő. Helyes, akkor a gyerekcsinálás se, fújom a visszavonulót, és a szenegáli nők emléken legelészek, amint terpeszből rázkódnak hátra, tárt karral, és a combjuktól nyakukig remegés húzódik. Hátha Bea fejét a remegés lassan éri el? Kibőjtölöm. Nem is ínség a nemi éhség. Össze lehet békülni vele. Csak legyen miért. Ha egy *Fridzsíd Bardot*-tól nyugalmat kapok, már az is megérte. Meg a rácürmös az íróasztalomra Dickens mellé. Alkudtak nálam rosszabbul is.

Tűztánc antológiával léptek ki fiatal kommunista költők az ismeretlenségből. Nicsak! A címadó vers szerzőjét nem úgy ismertem meg tavaly, mint kommunistát. Whitmanfordításért járt nálam, és panaszolta, hogy veri a sors. Életrajz-hamisításáért kicsapták a Közgázról, azóta az Utasellátónál könyvel. Mit tagadtál el, kérdem a sarlóarcú, madárcsontú, kreol fiatallembert. Eredeti nevemet, a Ruprechtet. Sváb név, nézek a mélytűzű szemébe. Nem vall rád. A mi szomszédunkból egy valódi Ruprecht gyereket vittek el hadifogolynak az utcáról. Azazhogy várj csak! Járt gyerekkoromban apámnak a *Magyarság*, s a kiadója vaskos betűkkel jegyezte nevét a fejlécen. Wirtschologi-Ruprecht. Az? Az. A nagybátyám. A Whitmant már nyomják, vigasztalom, hanem hozz egy-két fordítást mutatóba, kapsz munkát. Nem hozott. Inkább belépett a vadonatúj Párt tárt kapuján, és oda vitte a verseit. Meg is jelentek néhány hét múltán. Forradalmiak voltak, mint a Munkás-Paraszt Kormány, bár különb ízlésűek. S most a napokban bekopog a szobámba Garai Gábor, és barátsággal ajánlott *Tűztáncot* tesz az asztalomra. Kezet ráztunk, mosolyogtunk, majd télikabátját a fogasomra akasztotta. *Itt leszek szerkesztő nálatok.*

Ő lett aztán kertemben is az első tavaszi vendég. Beszélgetni csak ott volt hajlandó. Lakásban gyanús minden, a telefon is, mentegetőzött. Nem az Utasellátónál kezdődött az ő pályája, vezet rá lassan. Amint kipenderítették a *Közgázról*, rántották be mindjárt a katonáékhoz, három évre. Milyen szolgálatra? Hagyjuk.

Hogy *belépett, és játssza a bazári majmot*? Második már a környezetemben, akinek megzavarodásától tartani kell. Elmegyek hozzájuk, elvégre nem hordhatok mindenkit a *Liszférenbe*, mert mi lesz, ha megzavarodik nekem a *romáság* is. Hát abban a budai padlásterben, ott meg is vesznének, tudomistenem. Garai hosszú kreol karja a levegővel hadakozik, és úri nagymama mosolyogja teli a feneketlen nyomorúságot.

Megértem, akármit teszel a menekülésért, enyhítenék Garai zaklatottságán már az újpesti kertben megint. Francia *veristák* írtak ilyeneket? Költőinek költői, bólint. Apám rendezése. Ki az apád? Az, aki elől a szerkesztőségben a tömött ruhafogas mögé szoktam beállni! Marconnay Tihamér? *A Kacagva tör ki a faun a pagonyból* szerzője? Az ő nyomorát elitek tovább? Meg az indián öreganyámét! Nem jutok szóhoz, és Garai Gábor megragadja az alkalmat. *Szerinted Kosztolányi mit tenne a helyemben?*

Ugyanezt, nem mást, biztosítottam. Nem is a helyedben. Helyből. Ha a *Fületlen* zsidóverő cikket kért tőle a *Pardon-rovatába*, ránézett Ilonájára, és már írta is. Babits az írástudók árulásának taknyában vergődött, Kosztolányi röhögve tört ki a takonyból. Ugyan mi gyengéd szál fűzte volna Kun Bélához, a bőrkabátos Lenin-fiúkhöz, Klein s.k.-hoz, aki saját kezűleg küldte gajdeszba a burzsujt?

Pártja azonban nem juttatta Garait emberi lakáshoz egyhamar. Kosztolányi sorsát osztotta rá. *Bármennyi embert ölök rakásra, Nem telik mégse egy öröklakásra.* Újabb s újabb feladatokkal próbálta, de azokról már nem nekem vallott. Hanem konyakosüvegeknek. A télakolt írástudók jobban jártak-e nála? New Yorkból két levelem érkezett, *Ibrik Manó állástalan óriástól* az első, *Taschenschneider Elemér műszaki rajzoló* levele három nappal későbbi. Kezük írásából Bakucz Jóskára ismertem. Humor fogta el az alanyi költőt? Ó, nem, boldogtalanságának semmi híja.

*Elég volt esti emberek
A Brooklyn hídon nagy magány van
Mielőtt még hazamegyek
Megállok gondoltam s megálltam*

Hártyalapokon át versel, majd prózai kérdéssel rekeszti be: *Kell Neked mesélnem a sótlan marhaszegy, a tüsténtkávét és a lukatlan nők hazájáról?* Másrészt kinek meséljen? Azért liheg az első levél tarkójára a második. Nagy újsága, hogy állást szerzett, műszaki rajzoló lett, bár, fűzi hozzá, egérfogókon szívesebben dolgozna. Ernát kölcsönadta modellkedni, *vidd, ördög, úgyis a tied*. Ahogy elnézem divathölgyfényképeit, én is elfogadnám. Ja, és mellékel egy pesti zálogcédulát száz forinttal, váltsam ki.

Londoni levelezőlap alján *Tatár Győzöt* olvasok néma szemrehányásként. Feuchtwangerfordításán dolgoztunk nyárhosszat, szerkesztői megjegyzéseimet maga vezette át a kéziratára műszaki rajzolóra valló szépírással. Egy napsugaras délelőttön vajszinű öltönyben, vajszinű cipőben tette le a *Rókák a szőlőben* heti kézírathalmát az íróasztalomra, ezzel: *Olyan pípés vagyok ma!* Majd összehozlak a Grúner Bözsivel, gondoltam. Lelkiismeretes fellengőnek ismertem meg, és miközben *Héliáne* című se füle, se farka regényével ajándékoz meg, értesülök, hogy építészmérnök. Meg hogy tiltott határátlépés kísérletért viselt börtönt többször. Most végre sikerült neki. Bár londoni lapja nem sikerről tanúskodik, hanem friss bosszúságáról. Nem, a *Tatár Győző sajtóhubáját* Domokos pötytyenthette munkánkba, amikor már imprimáltam. Érvényt akartak szerezni az új rendelkezésnek, hogy bokorugrókról se jót, se rosszat, se semmit. Kivakarni az emléküket, nevüket is! A kéziratot megvettük, a miénk. Határ Győző nincs, nem is volt, nem ismerjük. Fordította Tatár Győző.

De akkor miért ismeri Szász Bélát a *Népszabadság*? Nemhogy ismeri, ismerteti hazáruói múltját. Újabb adalékokkal nem szolgálhat, hát a Rajk-per anyagából. Eszerint a vádpontok egytől egyig igazak voltak. *Ellen-rehabillentés?* Számúzni s még utánaköpní mire jó és kinek?

Bölcseői szó Alexander Bernáté a kivándorlás egyéni szabadságjogáról a Pallas Nagylexikonban. Bármennyire kellemetlenül érinti és károsítja kivált a tömeges kivándorlás az államot, fejtegeti 1893-ban, polgárainak e jogát kétségbe nem vonhatja, gyakorlásában nem akadályozhatja. Inkább magára vessen, *hiszen a haza szeretetének természeti ösztöne erősebben vésődött legműveletlenebb gyermekeinek szívébe is, semhogy ellenállhatatlan okok nélkül indulna jobb hazát keresni, elhagyni a földet, melyben ősei nyugosznak, s melyhez gyermekeveinek legédesebb emlékei fűzik. Csak az állam nagy mulasztásai fojthatnak el ilyen hatalmas ösztönt.* S ha a baj már megtörtént, zárja okfejtését, *az állam feladata, hogy kivándorolt gyermekeiről is lehetőleg gondoskadjék.*

Gyerekek Nyugatra szöknek, néhány hét múltán hazakullognak, s azt hüppögik, kalandvágy hajtotta őket. Érett korúak felkapják a szavukat. Ők kalandvágyból maradtak itthon. *Ez nekem nem házám,* hangoztatta Kassák egykor. Bezzeg az újfelfeszabadtással végződött forradalom hazafiságra tanította! Nekem ez nem államom, de ha nem hangoztatom, és maradok a seggemen, még megérem, hogy *államfi* leszek.

Rajkózenekart toboroz a Rövidkaraj. Sok a füles zenész gyerek, kevés nekik az üzlet, magyarázza. És amíg a vendéglátónál be nem kezd, hiába szőrös tökű ember már, csak rajkó! Ha meg rajkó, gyakoroljon tapasztalt öregekkel! *Majd én hordom iket szerepelni vidékekre teherautón. Jöhetel te is, csücske, láss világot!*

A közélet színpada üres, s a rajkóknak már-már szűke az újpesti színpadok. A nálam korosabb Ratamata meg a Tojás, az indiai herceg, de a puha öcsikéjük is ott vigyorog a brügó tövében. Amilyen sokféle a képük, annyiféle a zenei alkatuk. Jól teszi a Rövidkaraj, hogy nagy bika vidéki primással szedeti ráncba az elegyes bandát. Énekesnőt is állít, zsidó asszonyt a bőrgyár könyveléséről, és tanúi vagyunk az első próbákon, hogyan rontanak egymásnak a primással. Mint a kétfelől ropogó bozóttúz! Lángra lobbantják a rajkókat is. Új honszerelem?

Tercprímás kerestében jutok el az Árpád út 99.-be, ahol Pauer doktor ápolta csikófogaimat valamikor. A Csicsimácsi meg mintha a Nílus felső folyásáról keveredett volna ide családostul. Tercprímás és szögverő. A *technikája* nem valami finom, de a muzsikája elemi. Betérünk az udvarban az öreg Nápó köré nőtt szegkovács nagycsaláddhoz is. Énekelnek, mesélnek. Ismeretlen kárpáti cigány tájszólás úti meg a fülem. Pilisi hegyekből ideszabadult vadak, mondja a Rövidkaraj, és náluk hagy.

Velük telik aztán a nyaram. Otthon nem kell magyarázkodás, Bea tud a szegkovácsmésék tervéről. Nótafára bukkantál? Menj, fejd meg! Nem illik ugyan a gusza dolgaim rendjébe, de legalább nem táncolnak anyaszült meztelenen, gondolhatja.

Szűzanyameztelenen, tanulom tőlük. A hangjaik táncával kábítatom magam, a felcsattanás és dörmögés pillanatonként váltakozó hangközeivel. Régi dolog, hogy a cigánycsapat fecsegését az ablak alatt úgy hallja a gádzsó bentről, hogy na, ezek ölik egymást. Én meg a sivalkodás drámájában gyönyörködök, ami otthon annyira hiányzik.

Fordítás, szerkesztés nagy szófogyasztás. Újabban üresjáraton kapom az írógépet akárhányszor. *Mert hogy is már még.* Beszédem nyomatékainak elkenődése ellen fennhangon olvasom Dickenset, hiszen ő nyitott ablaknál, utcazajban írt. Olvasói talán nem is eszméltek, hogy az életből a hangzivatart leste el, nem a jellemeit.

Bár ajtaja-ablaka tárva, hangok gőzfürdője az Árpád út 99. Az öreg Nápó lányka unokája kicsíp egy szólamot, s azzal illeg a tornácon. *A illető, a illető,* trillázza a kis szajkó. Az én valamikori bánatos menyasszonyom nénje a kis Ani anyja. Osztottak egymás sorában, házasságukba szerelemgyereket hoztak. Nincs hánytorgatva, nem szégyen a szaporaság errefelé, de a ranglétrán alább kellett szállniuk. Az Állami Népi Együttes Krajcár családjának lánya be kell, hogy érje a szegkovácsudvarral. Az asszony a majdnem-rokonságot velem tartja szegkovács férje, a Jani feje fölött. Egyik nap feldúltan csönget be hozzám. Mi baj? *Jáj á cigány,* óbegatja, ellőversenyezte a hálószebabútort! Menjek hamar, segítsek rendet tenni, mátság. A cigány. A szegkovács. Mert ugyebár mink zenészek vagyunk.

Pedig úr az ő ura. Megjárta az orosz frontot, fogságot, munkatábort, mégis úgy veri a sínszöveget derékig gödörben, hogy póre bőrén kiüt a só, bőre alatt meg a cigánybolhának mondott vassziporkák feketéllenek. Mégis, amint kísérem haza a kovácsszínből, cigarettát tűz pipaforma szipkájába, a foga közé akasztja, billegeti, szétnéz, és kivágja: *Én vagyok Újpest eleje!* S az Árpád út 99. udvarán nyomban összekap ikertestvérevel, mert ő is hasonlóképp vall magáról. Ökölharc dönt, melyikük a lelegeje mégis. És a Dezső akkorát talál nyomni a Jani fölszegett álla alá, hogy a keze törik. Szent a béke, aztán versenyt magyarázzák nekem, miért nem törik az ő sínszögük a samukalapács alatt, mint a gyári. Mert azt rideg vasból darabolják, mi meg eddük a miénket darabonként.

Két hévvel, két lével, fűzi bele az öreg Nápó. Aha. Kétszer mártják tűzbe-vízbe, amíg kalapálják, hiszen láttam. De az öreg énnálam jobban formálja a szót. *Nem mese ez, gyermek!* Szögverők régente a gödrüket *koh,* azaz kohó köré ásták, hogy fútatni csak egyet kelljen. Nem villannyal szították még a tűzfészket. Azám, a szögverő kutyája! Így voltak *egykohósiak,* együtt a ráverőkkel meg a besegítő rokonsággal. Mivel *egy kovács nem kovács, két kovács fél kovács, három kovács egy kovács.* Hiszen voltak nekünk a sínszögnél munkásabb szögeink is! A csónakragasztó *iszkába* volt Újpesten a legkelendőbb!

Vakon firkantok teli zamatos magyarázataival egy füzetet az ölemben. Szerencse, hogy mesére nem futotta az időből. Elég lesz a Nápó bácsi mesterszöin tűnődni ma. Csínján bánnak a szóval a régiek. A nagyokat mondás, rivalgás, fiatalabbak mulatsága. *Egykohósiak?* Világosodik a *kohányok* értelme! Mintha a térképet bogarászva láttam volna

ilyen falunevet is! Apámról maradt helységnévtárat kapok elő, négy Kohánt találok benne. Mit tud a *Pallás*? Azt, hogy Fáy András író, első takarékpénztárunk alapítója a zempléni Kohánban született! Nahát! Nemhiába kedves regénykém az *Érzélgés és világ folyása*! Szétfolysz, figyelmeztet lefekvéshez készülő hitvesem. *És a sok Kohán közt Kohn úrról se felejtkez meg, légy szíves.*

Milyen igaz! A kohániták! Nekem lábjegyzetfaragások során kellett tisztáznom Áron papi törzsét, Bea emlékezete a zsidó hittanból őrzi. Hiába, ha nem lesz belőle összecsatolás, mert mire észbe kapnék, a falnak fordult. Eltévesztettem mégis a házszámot? Az Árpád út 99. az én otthonom? Kép ugrik be tegnapelőtről. A Jani meséli, hogy madaraktól lettek az oláh cigányok földönfutókká. Majdnem-sógornőm fölkap, szárnycsapdosással kíséri a meséjét, a lábunknál kuporgó gyerecskék meg csivogással. Ekkor áll meg az ajtóban a tenyeres-talpas péksegéd cigányné, és tolja előre cingár, de lélegzetállító hangládájú leánykáját. Lankadnak a madarak, és a földhöz húznak mindjobban, a lánykája mögé bújít nagydarab asszony meg trágárságokkal csipkódná őket életre. Végül megígérik a mesélő Jani nevében: *Azért nem élünk mink túnyán, kuporgatóssan, mert egy szép nap majd madárnak visszaváltozunk!*

Bár tőlem telne ilyen fogadalom, akinek már ki tudja, hányadik úke földbegyökerezett! Az Árpád út 99. hangzivatarában is újabb vagyon szerzése a gondom. Magnetofonra rögzíthetném a zsvajt ezenmód, hogy cimbalmos nyelvmesteremmel szételemezzem. Hoznak már a csehek magnót, csak drága, nem terhelhetem vele a háztartást. Van már három öltő ruhám s cipőm hozzá, ez volt házasságom célja, lehetnék boldog vele. Csakhogy kaphatnék szárnyra is, ha az Árpád út 99. hangszerelését kottázni tudnám!

Később ötlött eszembe, hogy van nekem kéz kezét mos kapcsolatom a Nyelvtudományi Intézetben, hátha ott adnának magnetofont kölcsön. Ilyen ügyben csak magas fórum dönthet, titokzatoskodik a nyelvész ismerős, de a meghallgatásom felől tesz. Összeválogatom legbizalomgerjesztőbb ruhadarabjaimat, aktatáskába süllyeszttem a *romungro nyelvtan* tisztázataát, úgy állok az Akadémia Szótárbizottsága elé.

Nem látok érdeklődést a katedrán trónoló Bárczi Géza és Országh László professzor szemében. Vajon azért nem, mert egyetlen cigánykutató kollégámat és szanszkritológus kollégájukat, Vekerdi Jósikát legújabbán kivonták a forgalomból a tanszékén lefoglalt röplapok miatt? Vagy a cigányság mint olyan nem téma? Országh angol szótári műhelyének fele olajra lépett. Miért kell egy ittragadt nyelvésznek azzal ajánlkoznia, hogy az angolok Dantéja, John Bunyan, *A zárándok útjának* írója kolompár volt? S ha a spanyol dráma újabbán nálunk is felkapott exportcikke, García Lorca is cigány lett volna? Tetejébe még *homosexurkáló* is, Országh professzor úrhoz hasonlóan és illő tisztelettel? Hogy aztán a spanyol ellenforradalom melyik minőségében végzett vele? Egy csöpp részvétet, salabakter urak! Magnetofon kék! Az is csak kölcsönbe. Tudományos föllépésem balsikerrel zárult. Hanem a *Holnap is nap lesz* címmel napvilágot látott Maltz-fordításom sikerét újranyomás követte, és tiszteletdíjából épp futotta egy *Mambo* magnóra.

A néprajzos Dömötör Tekla intett, hogy a mikrofon elfogódottá teszi *az adatközlőket*. Hát nem az Árpád út 99.-et. Lekanyarították a sapkájukat, úgy nézték, és amikor zöld dobozát nyitottam, mind akart rá mondani valamit. A gyerecskék daloltak bele:

*Hej mambó!
Leesik a bugyi meg a melltartó!*

Honnan szedtétek, csücskék? *A fodrászhó állunk be vele fagyvajtra mangázni!*

Otthon is hagytam a magnót eztán. Nem tolhatom a mikrofont mindenki orra alá. Tömeghangok rögzítésére gyenge. Telik néhány estémbe, amíg elfelejtük, és visszazökkennek a szenegeális hergeléshez. Hogyan is sűrítsem egy-egy mesébe? Ha a kackiás Jani a királyasszony nádszál leányát ecseteli, és a pékasszony így ígér rá cingár lányával a satu combja közt: *És eleriszi a moziba a barátjánőjével, de a lelkiükre köti, hogy úgy hozza ám haza, ahogy elvitték! Nehogy nekem asztarázzák a raklók, mint a Róka-leánt!* És hátulról kibuggyantja a nádszál lánykáját meghazudtoló teli *cshúcsikat*. Értjük, ugye. *És mondom neki is, igaz vagy nem, hogy maraggyá rendesnek, mert anyád rendes volt még ilyen korába!* Amiből kiviláglik, hogy a királyasszonynak is mindene volt a rend, és a kis piszkafa viháncol, mert megmutatta az anyja, hova fejlődik ő.

Jegyeztem, és meggondoltam. Keretes mese lesz a *Sosemvolt Cigányország*. Legalább körítésnek megmentek abból, ami még bírja a nyomdafestéket. Az úgyse fér bele, ami az ölemben a jegyzőfüzetet emelgeti. Amíg csak jegyzek, családi életemen nem esik folt. Unalmát Laci sógornál jobban tűröm. Gondterhelt a család, amikor vasárnap kiruccannak hozzánk hűsülni, Kiskatit totyogtatni a kertben, és a sógor kifekszik széttárt karral, a gyp közepére hanyatt, tudni sem akar a világról. A süvetülést ilyenkor áthelyezik Újpestre. Se a kávénk, se a Kereszt süteménye nem indítja őket szóra. Sógornémat se bazsalygásra. Pedig nem rendőrségi gépirónó már, hanem *sztyuvi*-egyenruhás MALÉV-alkalmazott, és a szülei beköltöztek Erzsébetről az épülő József Attila lakótelep összkomfortjába. *Anéj*p talán nem követelőzik már annyira. Lám, mit tesz a *szochazáért!* Csak épp Lacival nem tett jót? Kisétálok hozzá a gyepre, él-e még. Hunyt szeme pillái alól látja, hogy én vagyok az érdeklődő, és elpötyyenti: *Holnap ilyenkor már Ari kezét fogom.*

Vagy úgy. Szerelmesek lettünk. És szerelmünk tárgyáról otthon áradozunk. Innen fúj a gyászos családi szél. Hívom a Rövidkarajt hétfőn. Kurta szavú őrmester megint. *Kamelják egymást, vakerázhatok én nekik! Kicsoda? Gógyis romnyi a Aranka! Játszik a sógorod khárjával, mint gyerek a csörgővel! Te legalább egy sátoraljával teszed a testedet!*

Bővitenék is a sátoralján, hogy kisebb legyen a kísértés. Kapóra jön, hogy kackiás mesefám kornyadozik a nagy nyárban. Nadara János viaskodását a Harambusza óriással az ő apja másképp tudta, menjünk ki hozzá Csobánkára. Gyerünk. *Megdikházzuk az ot-tani cshajokat, teli-e már a markunk a cshúcsijukkal.*

Vasárnapi díszünk nem használ a rokonlátogatásnak. Díszében Jani is előkelő idegen Csobánkán, nemhogy én. Apja az egyetlen, aki nincs megilletődve. Inget se ránt a tisztelünkre, lajbiban, mezítláb mesél az eperfa alatt, amíg a nők főznek, piperészkednek, s a férfiak *tárgyival* köszöntenek ránk. Észrevétlen lötytyintjük a gaz közt a büdös kisüstit.

A formátlan délután arra tanít, hogy megbecsüljem az Árpád út 99. egy srófra járó cigányudvarát. Legyalogolnám a lábam térdig, amíg a pilisi hegyek közt ezt a népet szóra bírhatnám. Cigány szóra? Mégúgyse. Megütköznének rajtam. Janitól hallok hazafelé, hogy amikor Újpest nyilas városparancsnoka, a Klima terelte volna egybe a cigányokat, és vitetné el őket, a szegkovácscsaládok mind kiszökdöstek Csobánkára. És miért? Mert itt volt háza Szálasinak, ő meg szerette a cigányokat. Nem is görbült hajuk szála se. Cserébe elmondom, hogyan szökött az ifjabb Klima Nyugatra garázda kubikosnak előkerült apja elől. *Megbünteti az apák vétkeit a fiakban*, réved el a kackiás Jani. Csak tudnám, mit vétett az én lajbis apám, csattan föl, hogy engemet három év sztalingrádi újjáépítéssel vert az ég! Kit Nyugattal, kit Kelettel ver, roskad magába végül, és keresztet vet.

Mesetörmelékeket illesztgetünk nyár végén. Mekkora a szerencsém Janival, az öreg Nápóval, majdnem-sógornőmmel, a trágár péknével, a rajcsúrozó gyerecskével, ahogy hangoltak, majd feszítették a húrt! Zsugorodó óviláguk kincseit villantották meg utoljára, álmélkodik a meséken lektoruk, Dégh Linda. Tőle tudtam meg, tudós néprajzostól,

kitől mástól, hogy a szökött királylány üldözésére küldött kard s az esketés lecsapott karjaival: *egyiptomi motívum*. Mégse cigánykodtak Európában, hogy ők a fáraó nepe! *Egypt, Egyptian, Gypsy*.

Arpád út 99.-ben se romának, se gádzsónak nem lesz már része! Elhallgatott a meséje. Először a kackiás Jani ment el, majd az öreg Nápó. Jóval később hallom, hogy Dégh Linda lektorom meg kivándorolt. Magyar néprajztudós mit keres Amerikában? Amit a cigány a mennyországban? Vagy amit a házasságban én? A nyomdából kikerült *Sosemvolt Cigányország* friss nyomdaszagát idegenkedve szagolgom, hiába füstött bele Bartha Laci négy gyönyörűséget, s a *Liszferencucca* is hiába magasztalja. *Bár amilyen lácsho!* Garai Gábor, akit a szerkesztés rejtelseibe bevezettem, és azóta is lakásra vár, íróvá üt érte az Ésbén. Se *Élet*, se *Irodalom*, azért *És*. És most hova szarjak? Vass Elemér tette okosan. Amikor üveg mögött, keretben végignézte velünk tihanyi munkásságát még egyszer Pesten, bezárta a kiállítását, és meghalt. Hol keressek új indítást?

Tihanyban találok, Pobjeda-úton Szombathely felé. Viszek kis kerülővel cigánykönyvet a megözvegyült Jeannek. Ezúttal derült ki, hogy jó író, pedig egy sorát nem olvastam soha. Amerikában élő lányai-unokái felől érdeklődtem gyászos pofával, s hogy hozzájuk költözik-e. Nem, felelte Jean. Vettem egy darab földet Tihanyban, és beültettem szőlővel.

Regényt kell így zárni. Nem lakatra, hogy maradjon reménye írónak, olvasónak. Szombathelyig ki is sütöm, hogy mélyebbre ásom a tövemet, ha már Újpest arany vasmacskája ilyen szépen megtart! Játsszani kell végig a családi élet mozzanatait, mint valami némajátékot, kiaknázni a nyugalmát, társadalmi életet a szerkesztőségben élni, közben nyitott szemmel gondolkodni, hova tovább.

Fartói meghálálja, hogy békén pipázhat otthon. *Menj, láss!* És nemcsak szobát foglal, és a szombathelyi könyvtárigazgatót intézi el telefonon, hanem a *határsávot* is, Jákért. Nógatom a sofőrt, hogy üzletzárás előtt leérjünk. Végig kell járnom a könyvesboltokat, hogy tudjam is holnap, mit látok. Az első, amit az antikvárium polcán megpillantok, a *Sosemvolt Cigányország* három példányát. A pult mögött meg egy duci ártatlanságot. Minek magának három, kérdi. Én vagyok a szerzője, pirongok. Jaj, igazán! Olvastam! Nagyon tetszett! Mindjárt elajánlok neki egyet. Kinek szabad? Korondy Maricának, vágja ki. De szép neve van! Elég baj az, fogja suttogóra. Apámat a nyilasok hurcolták meg érte, nagybátyámat a kommunisták. Másképp mit parancsol? Mondom Jákot. Létrát hoz, fölhág, alásandítok a nyújtózással rövidülő munkaköpenyének. *Látom Bécsel!* Pihegve teszi elém a *Jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna* kalauzát, s mintha bécsi látképelem oszlatná, hozzáfűzi: Legjobb román korosunk, Bogay Tamás műve. Disszidált. Fölrakatták a többi disszidens mellé a kakasülőre. Szedjen le még néhány hasonlót, kérem, s amíg fönn keresgél, javítok a látószögemen. Lenéz, és pirulva olvassa: *A szombathelyi Szent Márton-egyház római kori eredete*, itt jelent meg ugyancsak, 44-ben. Jöhet! Még? Úgy látszik, nem bánja a potyázást, mert olyan távolra nyúl, hogy föllátok a derekáig. *Schwartz Elemér: Nyugat-magyarországi német helységnevek?* Mindenképpen! Mire legközelebb lejutok Szombathelyre, a fénylő idomok helyén hurkák húzódnak majd, borongok a világ dicsőségén, amíg Marica számol. Meddig marad, kérdi aztán. Mondom, csak holnapig, s azt is egy beszélgetés terheli a könyvtárban. Benézek hivatalból, ígéri.

Ott is fénylik másnap délelőtt a hátsó sorban. Hogy terjedezek majd e hazában, fél felem a franciaágyhoz kötve, tűnődök a Pobjedában Jáknek. De a ragyogásban közeledő templom oszlatja a kétségeimet. Elfelejtkezel magadról te is, ha illet láthatsz! Az éjjel átrágott tudnivalók háttérbe szorulnak, ráérek rajtuk otthon kérődni. A tornyok fensége! A díszkapun apostolok fölfelé tartó rendjének hegyében a tahó Kókrisztus! A leborulást parancsoló főhajó! A visszhang a mellékhajók hangládáiból! A festett keretéből kiugrató

Szent György a falon! Némán megkerüljük a sofőrrel a csontháznak mondott négykaréjos Szent Jakabkát, és némán térünk vissza Szombathelyre. Fogadalmainkról nem vallunk.

Csendben zajlik az ebéd is a Savaria éttermében. Mekkora hodály! És kong, akárcsak a Pesthez is túlméretezett szálló! A sofőr fél tenyerébe hajtott fejfel jelzi a szándékát, én meg a nyakamba veszem a várost. Nem a könyvtári beszélgetés indította el. Nyájas olvasóink nem áltattak. Élet jelét alig látom, nem még a boldog pécsi nyüzsgést. A világ végére jutottam, vagy elszellett innen mindenki, amíg lehetett? A püspöki székesegyház hidegen hagy, a múzeumban kelepcét sejtek. A délelőtt egyetlen élő embere Takács Miklós, a féllábú könyvtáros Szombathelynél többet emlegette a környéki Perintet meg Kámont. Maricán kívül kije maradt Savariának? Marcija, persze. A gáláns huszár, aki vágóban hasít le köpenyéből a meztelen koldusnak karddal! Aki püspökké választása előtt ludak óljába bújt! Igaz is, az ő emlékezetére juttatta papjának a lúd *püspökfalatját* a jobbágy, Márton napján, egyházi tizedszedéskor, a maga fejét meg Márton kenyerével, marcipánnal tömte! A lábjegyzetszerkesztés is rávezet, melyik szent élt, s melyik nem. Marci szülőházát is megőrizte a jó emlékezet itt, látom egyik könyvében Maricának, eszem a püspökfalatját, azt a ducit!

Márton se mert a Savaria Szállóba születni, inkább azt a csöpp római *casát* választotta, amelyet templomának középkori szentélye befog. Csupa homályából világlik ki, mennyire gyarmati építmény a székesegyház benn a promenádon! A valamikor városzéli plébániatemplom római alapokra építettő kegyúrnője, özvegy Erdődyne Batthyány Erzsébet magát festette bele lovon, Mártonként, férfiruhában. Lám csak. Volt itt vér a pucákban hajdanán, csak én érkeztem későn.

Hátha mégse. Kezdődik a korzózás, szétnézek még egyszer a főtéren. Néma csend és hullaszag. Hanem egy kapualjban zománcablára leszek figyelmes: *Semináriumi Könyvtár. Káptalani levéltár, tessék csengetni!* Engedelmeskedek. Hátha káptalant tesznek a fejből. Reverendás atléta nyitja a kaput, és bátorítóan mosolyog. Az Európa Könyvkiadó lektora vagyok, kiadóm képviselőként beszéltem délelőtt a könyvek helyi embe-reivel, darálom. Nem tetszettek eljönni, eljöttem én. A reverendás a vállamra csap. *Lectori salutem!* Üdvözlöm, kolléga, mint a székeskáptalan olvasókanonoka! Hadd vezetem körül a birodalmamban! Megy előttem, bikanyakán piros szegésű a gallér. Szívélyes karlendítéssel tessékel az olvasóba. Ódon könyvek polcai közt álmélni szokás, de én szakítok a szokással, és legutóbb megjelent könyveinket ismertetem. *A jámbor Brown atyát* olvastam közülük, mondja. A fordításomban, mondom. Különb vizitkártyát nem is küldhetett volna maga elé, bókol. Most min dolgozik? Dickensen. A szegkovácsok nem lesznek idevalók, harapok a nyelvemre. S ha nálam szétnéz, biztat, mi érdekelné? Szent Márton, válaszolom.

Az olvasóállványra emel egy fóliánst. Ranzanus, a nápolyi király követe Mátyás udvarában, rólunk így ír: *Ibi natus est S. Martinus, ubi et transegit pueriles annos, quamquam in Italia suam peregit adolescentiam.* És néz. Hohó, vizsgáztatsz latinból? No megállj. Tőlem angolul kapja vissza, hogy Márton itt született, itt is gyerekeskedett, majd kamaszéveit Itáliában töltötte. Mosolyog, és nyomatja latinul tovább: Boldog lehetett már, aki Savariában született, hiszen Itáliában serdülnie természetes volt akkor. Látta, ugye, római Borostyánkő utunkat? Nyílt eszűnek fel is út, le is út. Jártam s megtértem rajta magam is, meláz. Tanúja lettem később, hogyan vitték Savaria szülőtteit, kit katonának, kit munkára, kit börtönbe, kit akasztani. Örültem azért, hogy a szemináriumban meghúzódhatok, s hogy a papi pályám annyi szennyből megóvott. S most, íme, világi kollégámnak örülök, hogy a vészeket átvészelt hozzám hasonlóan, és nem takarodott ki innen, hanem pannon földünk megtartó erején munkálkodik.

Szép volt. Kár, hogy latinságom a válaszhoz nem elég ékes. Magyarul se felelhetek, mert ő tudja, miért csapta össze Savaria közelmúltját a kora kereszténységével latinul. Méghozzá olyan létániás-egyenletesen, mintha olvasta volna. A lektor akkor is óvatos, ha kanonok. Hagyok neki *Sosemvolt Cigányországot* mégis.

A sofőr bevehetett az áldásból, mert úgy hortyog, hogy az ablakunk rezeget bele. Semmi baj, könnyebben emészttem a kanonokot cigányzenesznál lenni az étteremben. Hozzá hasonlóan vésteltem át? Azaz mégiscsak megússzuk a korunkat, kolléga úr? Eppillanat. Én inkább szennyben hempergek, mintsem imádkoznék. Különben is mit tudatnék az egek urával? Hogy hites feleségem mellett nagyokat unatkozok? Nem tartozik rá. A lektor kolléga megúszta őt is, örüljön neki. Akár csúfolhat érte. Úgy kell neki, miért pinázott! Mért nem inkább bibliázott! De ha a kolléga annyira fájlalja a pannon föld elnéptelenedését, miért nem dobja be az atlétatermetét? Miféle égi törvény parancsa, hogy épp a legrátermettebbek maradjanak ki a népszaporulatból? Tessék a Maricát férjhez adni egy idős hívőhöz, mondjuk egy gazdag óráshoz, aztán indíthatja a gyermekáldást! Hogy túl jó latinosok lesznek a kicsik? Savaria szülőttei, nem csoda!

Otthon a karácsonyi ajándékozások, rokonlátogatások évadán mégis jó emlékeim közé osztom a kanonok kollégát. Másféle parancsra él, de a parancs az parancs, és néha azon kapom magam, hogy nem is bánnék engedelmeskedni. *Jobb házasságban élni, mint égni*, ízlelgetem az Újszövetséget. Eszerint lohaszt a házasság, az én helyem pedig, ahol lobog! Akár a szegáliak közt! Hiszen lobogást éltem Ratamata közönséggel feleselő malacbandájában! Vagy amikor a Bosnyák Esz-altójával licitáltunk egymásra! Jobb együttesben égni, mint a rongy! Hát a régi aratóbanda? Az emberszámot banda tette a kubikosoknál is! És Gönyűn, azon a bomba verte nyáron még együtt élt a halászbokrok felekezete! Ejha! Mikor az öreg Nápótól hallottam, nem tudtam hova tenni: *a mi szegkovács fajtánk oláh cigányokkal nem felekezik!*

Ahogy tehát nemzésnek a nemzet, felekezetnek felekezés a látatja? Egy nemzedéke? Csapata, foltja, mint a ludaké? A szerkesztőségi kézikönyvtárban egy délutánomba telik, amíg az 1572-es Zsályi Szójegyzékből kiderítem, hogy építhetek az öreg Nápó magyarságára. Bizony *felekezés* előzte meg a büntetőtörvénykönyv-szagú *közösülést*. De miért felejtették el? Mert csoportos?

A fülem mellé tűzöm a kérdést, mint boltos a ceruzát, hogy kéznél legyen. Amióta a mesék megjelentek, mindenki nekem mondaná el avas cigányadomáit. Egy vénséges vén MÁV-felügyelő hív föl, hogy fontos közlendőért keressem meg józsefvárosi otthonában. Legénylakás, minden a helyén. Hosszúra nyúlt élete rendezkedés, látni. Tessék egy menetrend! Kérdezzem ki! Ejnye, hátha csak melegítene. Mikor indulnak vonatok Szigetvárról Pécsre? Elsorolja. Még azt is megtudom, Bicsérdről mikor indul ellenvonat. Mellékesen megkérdem, milyen felekezet a bicsérdista. Szabatos a válasza, majd nyúl az osztrák menetrendért. Köszönöm, de a közlendőit várom. Megindulnak a cigány adomák.

Nem lesz jó, inkább én kérdezek. Hol tetszett ennyi pompás történetet hallani? Vasútépítéseken. 902-ben. Ezen a nyomvonalon se tanácsos szabadjára engednem. Sínszögük honnan került? Cigányoktól. Kísérték az építést ekhós szekereken. Akárcsak a kubikosok a kordélyukon. Meg a krampácsolók gyalogszerrel, ki meddig. Velük napszámba alkudtunk. A cigányokkal mázsába. Csak sínszögre? Némi töprengés. Talpfákhoz való fűrönk tört mindig, reggelre helyrekalapálták a hegyét. Meg a kések, nyílik a pókhálós szeme. Jó, hogy eszembe juttatja! Tápászkodik, botorkál, motoz, majd elébem tesz két kést. Forgatom. A nyelük fa, a vasuk keskeny is, vékony is, a hegyük fölfelé ível. Ürgeölő,

fontoskodik. Alája nyúltak a hegyével. De a késeseké más felekezet volt, mint a szegeseké. Hogy értsem? Máshonnan jöttek? Másféle kocsival, lóval? Ilyenkor beszélnél! *Csúri bicsak fanyelű, ha elvész is, megkerű*, ragyog föl a vénség. Akkor Csúrból jöhettek? Nem, felelem, és szedelőzők. Cigányul kést jelent a *csúri*.

Pernye András is a felekezet horgára akadt. Első találkozásunk örömeiben zenetörténeti tárházából olvassa rám, hogy a zenész egy felekezet a szegkováccsal, hiszen kalapácsot vonóval váltogattak minden időben. Cinka Panna is beállt a kovácsszínbe bőgős urának segíteni. Másrészt Mátyás király udvari vitézét, Magyar Balázst *kardcsiszári rendből* emelte horvát–szlavón bánná, majd az erdélyi vajda méltóságába. S ennek a Magyar Baláznak a kedves ágyúja is Csóka névre hallgatott, mint a te újpesti nemzetséged! Magyar Balázs lányát aztán Kinizsi Pál vette feleségül. Csakhogy, meséli tovább, az ájtatos Magyar Benigna asszony, akinek imádságos könyve korai nyelvemlékünk, idővel megözvegyült, majd a Kinizsi utáni férjét orgyilkosokkal ölette meg. Netene! Csak nem lecigánykurvázta a haszontalan?

Pernye meg, ha teheti, a Rövidkarajt emelte volna a Zeneművészeti Főiskola igazgatói méltóságába. Egymásnak termett az eszük. Mint a vidéki rokonok, úgy lapogatták egymást a hangversenyeken, mert Pernye küldött velem tiszteletjegyet neki is. És a Rövidkarajt a vájt fülű közönség nem zavarta a törvényszabásban. *Kamukore! Egy igazságos hang nincs közte*, recsegte Pege Aladár nagybőgőkoncertjén. Ha megírhatnám, sóhajtotta Pernye. És hiába voltak más felekezetből, béna nehézségét senki más nem kezelte olyan zenei tapintattal, mint a Rövidkaraj: A mi Arankánk is tolokocsis, mentegetőzött. Szaxis voltam, mielőtt kocsira szorultam, így magyarázta Pernye az összjátékukat.

Bojti János

SZOVJET KÖNYVTÁRAKBAN ÉS ARCHÍVUMOKBAN

Egy kutató naplójából. Moszkva–Leningrád,
1982. október–november

1982-ben két hónapos állami ösztöndíjat kaptam a Szovjetunióba, hogy egy készülő zenei szakkönyvhöz, mely Modeszt Muszorgszkij életét és művészetét dolgozza föl, anyagot gyűjtsék.* A két hónap csaknem minden napján eléggé részletes naplót vezettem – kivéve egy tíznapos leningrádi időszakot, amikor feleségem csatlakozott hozzám (épp ezekre a napokra esett egyébként Breznyev halála) –, amit most, csaknem három évtized múltán véletlenül megtaláltam, meglepve és mulatva olvastam, s részleteit az olvasó elé tárom.

1982-ben már jó ideje foglalkoztam a Muszorgszkij-témával, tudtam nagyjából, hogy a zeneművekből, levelekből, írásos hagyatékból mi jelent meg nyomtatásban és mi nem, hol merül-

* MODESZT MUSZORGSKIJ. LEVELEK, DOKUMENTUMOK, EMLÉKEZÉSEK. Összeállította és fordította Bojti János és Papp Márta. Kávé Kiadó, 1997. A még kiadatlan könyvről lásd Fodor Géza írását: ZENETÖRTÉNETI MŰVEK ASZTALFIÓKBAN. *Holmi*, 1992/6. (A szerk.)

nek fel kérdések, mi hol található Moszkva és az akkori Leningrád (ma már újra Szentpétervár, mint Muszorgszkij korában) könyvtáraiban és gyűjteményeiben. A kutatóút közvetlen, bár időben távoli előzménye volt 1978 őszén egy kéthetes, szintén moszkva–leningrádi tanulmányi kirándulás, melyen a Magyar Zeneművészek Szövetsége jóvoltából vettem részt.

Az ösztöndíjasutat – ki tudja, miért – a Tesco* nevű külkereskedelmi cég szervezte vagy inkább bonyolította, az ő, számomra láthatatlan, csak telefonon elért emberei intézték a pénzemet, szállásomat és azt, hogy melyik intézményben hány órát dolgozhatok. Jó előre figyelmeztettek még Budapesten, hogy az oroszok súlyos összegeket számolnak föl a magyar félnek az én ottani tevékenységem engedélyezése és elősegítése fejében, s nagyon vigyázzak, hány óra úgynevezett konzultációt írok alá a végén (ezt a csapdát nem is bírtam elkerülni, mint látni fogják, ha lesz türelmük a végére érni). Természetesen vittem magammal ajánlólevelet a Magyar Zeneművészek Szövetségétől és a Muzsika című zenei laptól, tudván, hogy a Szovjetunióban milyen fontos a hivatalos papír.

Október 5., kedd, Moszkva

Szovjet Zeneszerzők Szövetsége. Ahogy az ember belép az épületbe, a ruhatár után egyenest benyithat egy nagy hodályba, ami előszoba, tárgyaló, hivatali szoba és még a jóisten tudja hányféle funkciót tölt be. A hodály egyik távoli sarkában egy beugróban (teljesen takarva) egy idősebb úr dolgozgat. Úgy gondoltam, ő itt a főnök (talán Szavincev). Odamegyek hozzá szerényen, és mondom, mi járatban vagyok (nem ő volt Szavincev). Nyilván nem örült nekem túlságosan, de hát a hivatalos levél... Megpezdült a hivatal. Azt kérdezi, mi kell nekem, de már oda se figyel, hanem Róbertet hívja jó hangosan. Előbb azonban egy igen szimpatikus úr jön elő (valami tanár a Konzervatóriumból), és sorolja, kihez menjek Muszorgszkij-ügyben. Két nevet mond: Kandinszkij és Levasov. Kérdezem, hogy mehetnék-e a Konzervatórium zenetörténet-óráira – hát persze. Jön Róbert (ő a magyar ügyek intézője – rendes fickónak látszik), és azt mondja, minden lesz, de csak a következő héten, mert most monstre ünnep készül. Kezdek egy kicsit feldobódni. De 11 óra, és nekem már egy félórája telefonálnom kellett volna. Rohanok az utcára a fülkéhez, de nincs apróm. Végül sikerül a dolog. A tescós nő, akivel csak telefonon érintkezem, előadja a következőket: a Glinka Múzeum összeomlóban van (nincs ajtó, nem lehet bemenni). Na, most jön az érdekes, előadom három fázisban: 1. Tescós nő: a Lenin könyvtárban először telefonon kell bejelentkeznem a Nemzetközi Akármicsodában. Ők mondják meg, mikor mehetek, hol fognak várni stb. Annyit lehetek ott, amennyit visszaigazoltak, tehát tizenegy napot, de a Glinka Múzeum kiesése miatt ő megpróbálja azt az időt is megkérni. 2. Telefon a Nemzetközi Akármicsodába: – Ó, igen, tudnak rólam, menjek csak a főbejárathoz, aztán forduljak jobbra, és iratkozzam be. Jó munkát kívánnak. 3. Bemegyek az irodába, mutatom az útleveletem. A nőnek fogalma sincs, ki vagyok. Én kitöltök két kérdőívet, ő kitölti a belépőmet (egy hónapra).

Ennél a 3. fázisnál kellett volna kezdenem még tegnap. Na de ne vágjunk az események elébe. Úgy gondoltam, még elmegyek a Nyeglinnajára a Muzika kiadóhoz. Megint a moszkvai utcákon. Fantasztikus város. Ahogy járkálok (dehogy, az itteni szokást felvéve – rohanok), fel-feltűnedeznek a négy évvel ezelőtti ismerős helyek: a Szövetség épülete és környéke, a Gorkij utca, a pékség, ahol a kiló peracet vettük stb. Az utcán mindig és mindenhol tömegek száguldoznak. Nincs egy érdekes arc, egy csinos nő, aki

* Ez a külkereskedelmi vállalat 1962-ben alakult, és tudományos, valamint technológiai transzferrel, műszaki szakemberek kiutaztatásával foglalkozott, a 90-es években privatizálták. A névazonosság a hipermarketláncal véletlen. (B. J.)

után megforduljak – személytelen, nemtelen, arctalan mozgó tömeg. De nem is csoda; olyan mérhetetlenül nagyok a távolságok, olyan hatalmas minden. Az idő is rohan. Nehezen szokom a közlekedési és egyéb helyi szokásokat. Ha lehet, kitérek a kiszámíthatatlan helyzetek elől. Az emberek láthatóan szigorú és kemény törvények szerint mozognak, bár ezek a törvények nem annyira ösztönzőeknek, mint inkább kényszerítőeknek tűnnek. Nem udvariasak – gépszerűek. A metróban vizsgálghatom őket: egy árnyalattal szürkébb az öltözékük, mint otthon, és egy árnyalattal fáradtabbak, törődöttebbek. A Kuznyeckij moszt és a Nyeglinnaja sarkán kígyózó sorok állnak egy gyümölcsösödé előtt. Ószibarackot várnak, csúnyán veszekednek közben. Zeneműbolt – persze megint vásárolok... A Muzika kiadóba már nem megyek, borzasztóan éhes vagyok. Úgy gondolom, legjobb lesz, ha a könyvtárban ebédelek. Útközben betérek a Bolsoj jegypénztárába. Ki van írva: 20-ig minden jegy elkelt. Na, segíts meg, ajánlólevél. A főpénztáros kérdi, mit akarok. Azt mondom: szicsasz, és kezébe adom a *Muzsikától* való levelet. Elovassa, s azt mondja: idejön 9-én, és kap jegyet. Majd hiszem, ha látom, de persze ott leszek 9-én. Lenin könyvtár – beiratkozom, s megyek ebédelni. A hodályra emlékszem, pocskék. Az evőeszköz alumínium, még nedves a mosogatólétől, tiszta tálcák nincsenek, a kevésbé piszkosakat választjuk ki a szennyesből. A sarokban egy ócska villanybojlerre emlékeztető szerkezet, a mellette lévő mosdó csapjain keresztül forró vizet szolgáltat a teához. Vagyis a pultnál koncentrátumot kap az ember, és ennél a csapnál maga tölti fel a teáját. Valami fasírtot veszek (mert rá van sütvé egy tükörtojás) káposztával. A fasírt nem bűdös, és bár az egész nem valami ízletes, de legalább nem undorodom tőle. A mi csendes Széchényi Könyvtárunk után ez a könyvtárkominát elkésztő; úgy aránylik a kettő egymáshoz, mint a két város. Szorgalmasan keresgélek a katalógusnál, közben nikotinszomjban szenvedek. 6 óránál tovább nem bírom. Mondok: elmegyek a Kalinyin sugárútra. Az Arbaton új Mihalkov-film. Ha Moszkva, nagyságát tekintve, kétségbeejtő, a Kalinyin sugárút kétszeresen az. A kis templom viszont elbűvölő – itt értékelhető a régi és az új Moszkva közti lépték különbsége. A zeneműboltban semmit nem találtam, az eladónő azt mondta, hogy délelőtt kell jönni, mert délutánra minden újonnan behozott antikvárkönyvet és kottát felvásárolnak. A hanglemezbolt borzasztóan szegényes, semmi érdekes nincs benne, a választék meg a mi hanglemezsza-lonunk választékának a negyede.

Október 6., szerda

Dél körül érkezem meg a könyvtárba, és rögtön nekilátok a munkának. Az Ozerov OIDIPUSZ-t nézegetem, de nem leszek sokkal okosabb. Legközelebb ki kell vennem Muszorgszkij Irodalmi hagyatékának II. kötetét, és az ottani szöveg alapján kell keresgélnem. Kezdek otthonosan mozogni a könyvtárban s az ebédlőben. A könyvtár – nagyüzem, de viszonylag olajozottan működik, ellenben nincs fűtés. Ezt a sokadik órában kezdem észrevenni (hála a vastag pulóvernek). Szipákolni kezdek, és rémülten konstátálom, hogy nincs nálam zsebkendő. Fölfedezem az olvasóterem (No. 3) mögött a „dohányzót” – bűdös és mocskos lépcsőházi szöglet a WC-k előtt – és nikotinszomjam rögvést csillapodik. Fél 6-kor a csengő véget vet a mai munkának; holnap zárva a könyvtár.

Október 7., csütörtök

Ma ünnep van – az alkotmány ünnepe. 10-kor kelek, reggeli a büfében. Virslit eszem *mustárral* – az itteni mustár csodálatos (mint tudjuk). Az idő gyönyörű, süt a nap, és ez eldönti a kérdést, hogy hová is menjek, mert eleinte a Tretyakov Galériába szándékoztam látogatni, de ezt inkább borús és hidegebb napokra hagyom. A Vörös tér sarkán

iszonyatosan hosszú emberkígyó, a vége nem is látszik, fölállított korlátok, rendőrök tömege. Lassan sétálok a templomok felé, de a tömegnek még mindig nincs vége. Kb. száz méterre végződik a sor a Kongresszusi Palotába vivő bejárat előtt – ez szerény számításaim szerint minimum három kilométer. A régi templomoknál jóval kevesebb ember van. Az Uszpenszkij templom zárva van, csak az Arhangelszkij székesegyházba és a szemben lévő kis templomba lehet bemenni. Az előbbinél kezdem, mert ide négy éve már nem jutottam be. Kívülről nem igazán első osztályú, azt hiszem, későbbi korokból származik (mintha barokkos lenne), de a belseje lenyűgöző, és benne nyugosznak a moszkvai nagyhercegek és cárok. Az ismertebbek: Dmitrij Donszkoj, Vaszilij Ivanovics Sujszkij, III. Iván, és itt van Fjodor Ivanovics (az a bizonyos félkegyelmű cár, a Rettegett fia), akinek öccse, a meggyilkolt Dmitrij cárevis is itt alussza örök álmát. Ezen a szent helyen járt egykor Modeszt Petrovics Muszorgszkij is; ő az IVÁN SZUSZANYIN-ra gondolt ezen a helyen, én meg őrá. Itt van eltemetve a Rettegett is, de a koporsó az oltár mögött van, nem lehet látni. Borisz Godunov viszont, mint ahogy a helyszínen lévő „konzultáns”-tól megtudtam, Zagorszkban van eltemetve (az ál-Dmitrij kidobatta innen halott ellenfelét). A kis templom is gyönyörű, de szinte mozdulni sem lehetett benne. Azután olyan helyet kerestem, ahonnan az egész együttes belátható, és onnan gyönyörködtem. Csodálatos látvány, kár, hogy valahol mindig belóg a képbe valamelyik modern épület. Az Uszpenszkij székesegyház lélegzetelállító – az arányai tökéletesek, mértéktartók, az aranykupolák a magasba emelik a tekintetet, és ez a Koronázási jelenet színpadképe, amiben most benne állok. Ilyennek látta maga Borisz Godunov, Puskin és Muszorgszkij is. Hát nem csodálatos ez?... A Gorkij utcán megint ismerős helyek: az italüzlet, de ezúttal csak hazai konyakok vannak benne. Aztán egy kis utcán megyek a Nyeglinnaja felé, és hopplá – egy házon tábla van: itt lakott Szergej Prokofjev. A Kuznyeckij moszt következik. Ja, előbb még a Petrovka – ez is egy darab a régi Moszkvából –, az üzletnegyed. A Kuznyeckij moszt most kihalt és sötét. Egy újabb antikváriumot találok, szerencsére zárva van. A kirakat előtt álldogálok, amikor figyelmes leszek egy meglehetősen részeg alakra, aki valamit tarhál a járókelőktől. Gorombán kitérnek előle. Most hozzám lép, cigarettát kér, megkínálom. Hatvan körüli alacsony, sovány ember, fehér haja hátrafésülve, értelmes, bár kissé vizenyős kék szemmel néz rám, és rögtön mesélni kezd. Szeretem a részeg mesélőket, hát hallgatom, és ő ezt rögtön megérzi, lecövekelünk. Rövidesen megtudom, hogy a kedvenc költője Lermontov, Puskin és Jeszenyin számítanak még, aztán kész. Ezután szavalni kezd, elég hosszasan. Aztán megtudom, hogy muzsikus (volt), zenekarokban gitározott, őstehetség, mindent a füle után tanult meg, de később már a kottát is elsajátította. Mutatja is, hogyan csinálta egykor: élénken pengeti láthatatlan hangszerét, énekelve imitálja az improvizációt. A ruházata után ítélve nagyon lecsúszott ember lehet. Kérdem tőle, hogy most mit csinál. – Iszom – mondja nemes egyszerűséggel. Sok mindenről szó esik még; panaszkodik, de bölcs belenyugvással. Ő tudja, amit tud. Azt mondja: – Nehogy azt gondold, hogy a Brezsnyev kormányoz bennünket. Fenéket. Ő hordja a mellén a kitüntetésekét, és a békéért harcol. Nem, barátocskám, bennünket a *rendőrség* kormányoz. – És így tovább... A végén még adok neki néhány cigarettát, és nagyon melegen kezét fogunk. Azt mondja: – Nem mondom neked, hogy üdvözöllek az ünnep alkalmából, mert nekem ez nem ünnep. Ez nem az én alkotmányom, hanem az övék – itt sokatmondóan felfelé bök az ujjával, majd újabb Lermontov-idézetek következnek. Legeslegvégül biztosít, hogy nagyon kellemes volt számára a beszélgetés, és hogy rögtön látta rajtam... Továbbmegyek, és stílszerűen kiérek a Ljubjankára, azaz a Dzerzsinszkij térre.

Október 9., szombat

Én már azt gondoltam, hogy pontosan ismerem a könyvtári szokásokat, ám ebben is csalódnom kell, de erről majd később. Szóval az ember úgy dél körül megérkezik a Keleti pályaudvar nagyságú olvasóterembe, és szomorúan tapasztalja, hogy egy fia üres hely sincs. Ekkor sok társammal együtt föl s alá sétálgatunk, amíg ki nem szúrok egy éppen megüresedett széket. Ez a folyamat két-tíz percig is eltarthat. Ezután megyek a kikészített könyvekért. Ehhez az olvasóteremhez legalább négy-öt ilyen könyvátvevő tartozik. Polcokon állnak a könyvek az olvasójegy száma szerint. Ezután kezdhet az ember dolgozni. Bár a helyiség zordságához még mindig nem tudtam hozzászokni (különösen a „dohányzó” és WC környékéhez), be kell látnom, hogy intenzívebben lehet itt dolgozni, mint az otthoni Széchényi Könyvtárban. Ki tudja, miért. Az igénylés megint más helyen történik, itt is sorba kell állni, s a kérőcédulák átvétele után megmondják, hogy mikor kapom meg az igényelt könyvet, óra-perc pontossággal. De ahová csak megy itt az ember, bármit kér is, mindig fel kell mutatni a látogatási jegyet. Hogy miért, arra még nem jöttem rá. Ha az ember becsukva adja oda, rászólnak, hogy nyissa ki; az istennek se nyitná ki ő, neked kell megtenned, és olyan megrovóan szólnak rád, ha értetlenkedsz. Na szóval, én ezt már jól megtanultam, és el nem mulasztom kinyitva lobogtatni a jegyemet, de amikor végezvén a munkával viszem vissza a könyveket egy stószban, mond valamit a gyévuska. Én meg ki nem találom, mit akar. Ekkor föl néz rám megvetően, és maga rakja szét a könyveket, hogy beléjük tehesse a céduláit. Ezt is bevésem az emlékezetembe. Ezek a dolgok persze furcsának tűnnek, de lehet, hogy ilyen nagyban nem megy másképp.

Délután odajön hozzám egy kótyagos bácsika, és elkezd valamit magyarázni. Valami olyasmit mutogat (le is rajzolja készségesen), hogy valahol a Krímben híddal kell összekötni valamilyen egymástól borzasztóan távol lévő két pontot, és hogy mi a véleményem. Én készségesen támogatom az ötletet. Ez gyanús lehetett neki, mert kerek perc rákérdezett: nem vagyok-e külföldi. De – mondom –, az vagyok. Ó – így ő –, akkor hiába mondom ezt magának, nekem egy orosz kell. Ezzel továbblép a szemközti sorhoz. Ott egy nagyon dolgozó urat pécéz ki, és elkezdi a mondókáját. Én persze élénk érdeklődéssel várom a fejleményeket. A megzavart úr semmit sem ért, egészen ostoba képpel, szinte elképedve hallgatja az öreget, aztán hirtelen leesik a tantusz, és határozottan kinyilvánítja, hogy nagyon el van foglalva. Az öregnek láthatóan rosszulesik a frontális visszautasítás, és rosszallóan továbbmegy. Én felettebb mulatságosnak tartom a jelenetet, s akkor az elfoglalt úr rám tekint, és cinkosan rám vigyorog. Úgy néz ki, mintha az öreget nevetnének, pedig én őrajta, az elfoglalt úron mulatok.

6-kor abbahagyom, és megyek a Bolsojba. A pénztár zárva, csak du. 3-ig üzemel. Hát ezt ki gondolta volna! Ezért maradok le a KÖVENDÉG-ről (Dargomiszszkij operája), meg azért is, mert nem vagyok hajlandó pénzt adni (jegyüzérek!) ilyesmiért. Talán hiányzik egy kerekem. 10 óra tájban otthon megpróbálok teát kérni a gyezsurnájától. Ez az egy dolog sikerült ma mindössze.

Október 11., hétfő

Ma telefonálnom kell a tescós nőnek, és el kell mennem a Zeneszerzők Szövetségébe. Még idehaza próbálok telefonálni, de egyfolytában foglalt. A metróból kifelé jövet érzem, hogy elszakadt a jobb cipőm fűzője. Hát kérem, ezt nevezik előrelátásnak; mert néhány nappal ezelőtt, hasonló eshetőségre számítva, a táskámba tettem egy pót cipőfűzőt. Még elképzelni is rossz, milyen kellemetlen lett volna, ha nincs bennem ennyi előrelátás

(Micimackó). A Szövetség előtti telefonfülkéből felhívom az emberemet, hogy mikor mehetek már a Bahrusin múzeumba. Azt mondja, ő mindent megtett, s most várja valamilyen itteni közvetítő szerv választát. A francba! Így nem lesz belőle semmi. Szövetség, rövid megbeszélés Róberttel, akinek más ügy miatt rengeteg egyéb dolga van. Tehát futtában: én nem mehetek csak úgy be a Csajkovszkij Konzervatóriumba, kell hozzá a minisztérium engedélye, a CGALI (Centralnij Goszudarsztvennij Arhiv Lityeraturi i Isz-kussztva, azaz Központi Állami Irodalmi és Művészeti Archívum) még rosszabb, az a belügyhöz tartozik stb. Ekkor megy el a kedvem mindentől. Elgyalogolok az Akademi-knyigáig, ahol van antikvárrészleg is, de semmit sem találok. Visszafelé benézéledöm a boltokba, lézengek. Eszembe jut egy néhány nappal ezelőtti élményem; bementem egy hatalmas boltba, ami teljesen üres volt, csak a húsos részlegben volt néhány iszonyato-san zsíros és mócsingos húsdarab. Persze millió ember állt sorba. Kifelé menet ott van egy felirat a kijárat fölött, hogy „Köszönjük, tisztelt vásárlónk, hogy nálunk vásárolt”. Groteszki. Na fél l van, megyek a könyvtárba. Ekkor eszembe jut, hogy át kéne nézni a kottarészlegbe. Mindenféle aluljárón kacskaringózva el is jutok odáig, de várnom kell, mert csak 1-kor nyitnak. Bár jártunk itt négy éve, de semmire sem ismerek rá. Itt csak néhány ember lézeng, szót érteni is könnyebb a könyvtárosokkal. Rendesen meg is lepődnek, amikor közlöm, hogy három operáról kívánok xeroxmásolatot. Elmondom az összes érvemet, ők is (mindenki beteg a másolóban, a xerox csak többhetes határidőre vállal, és húszoldalas limittel naponta). Végül egy rövid értekezlet után megjön a kedvező válasz: mikrofilmet kapok a több mint kilencszáz oldalról, ráadásul határidő előtt, mivelhogy elutazom 24-én.

Október 12., kedd

A Malij Tyeatr mellett visz el az utam, a pénztár nyitva van, hát megpróbálom. Mindenféle jó kis klasszikus darabot játszanak itt: Csehovot, Osztrovszkijt, Gribojedovot, Gogolt. De a színházjegyvásárlás nem az én érzékeny lelkemnek való. Pedig nagyon igyekeztem. A pénztárablakban lóg egy cédula, amelyre föl vannak írva azok a napok, melyekre már nincs jegy; 13-a és 14-e nincs rajta a listán. Gondosan megnézem a plakáton, hogy mit játszanak ezeken a napokon. 14-én A REVIZOR megy. Ennyi előtanulmány után odame-részkedem a pénztárhoz. Mondok: 14-ére kérek egy jegyet. 14-ére nincs jegy – mondja a terebélyes gyévuska. Ekkor bizony hibát követtem el, mert azt kérdeztem, hogy akkor mikorra van. De azt hiszem, pontosan követhető, hogy ez a hiba a világosan fölépített és logikus gondolatmenetem villámgyors összeomlásának a következménye, illetve reakciója. Ekkor a gyévuska ennyi szemtelenségtől fölparrikázva igen nagy hangerővel éktelen kereplésbe kezdett, de azért mondta a napokat 27-étől fölfelé. Ekkor már tudtam, hogy baj van, de menteni igyekeztél a veszett fejsze nyelét, csendesen megjegyeztem, hogy 24-ig vagyok Moszkvában. Ilyen hosszú társalgást már nem bírt elviselni a mögöttem levő elvtárs, és saját ügyében belekotyogott a diskurzusunkba. Olyan rendreutasítást kapott a gyévuskától, hogy rögtön torkán akadt a szó. No, a gyévuska hozzám fordulva közölte, hogy nem tudom hanyadikán ezt és ezt játszák. Igen ám, de a címe után én ezt a darabot nem tudom azonosítani, hát azt mondom, hogy ezt nem kérem. Ez volt az utolsó csepp a pohárban. A gyévuska rikácsolva elküldött, hogy tanulmányozzam a plakátot. Én meg úgy gondoltam, hogy inkább lemondok a színházról. A Pusecsnáján mentem tovább, hogy lecsillapítsam háborgó lelkemet, és ez egész hamar sikerült is. Mert teljesen ostoba dolog ilyenek miatt rosszkedvűnek lenni. Ha valaki idejön, alkalmazkodjon ehhez a világhoz, és ne háborogjon fölöslegesen.

Besétáltam a Lenin könyvtárba, és könnyedén olvasgatni kezdtem, ebédeltem stb. 3 után megkaptam a régi újságjaimat, ez rögtön föl villanyozott, és nekiláttam a *Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztynak*. A könyvtáros azt mondta, hogy ezekről a nagyméretű újságokról nem készítenek xeroxmásolatot, ezért aztán körmölni kell, méghozzá sokat és gyorsan. De én erre is fölkészültem, mert már jó előre kikértem az Orlovát (MUSZORGOSZKIJ ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA NAPRÓL NAPRA), így csak azt kell lemásolnom, ami onnan hiányzik. Ez is jó néhány napot fog igénybe venni. Úgy belemerülök a munkába, hogy észre sem veszem, máris negyed 8 van.

Október 13., szerda

Ma egyenesen a könyvtárba mentem, igaz, kicsit kényelmesen, mert fél 11 után érkeztem meg. Azonnal munkához láttam, és szorgalmasan körmöltem. Közben az egyik cigarettaszünetben rövid számítást végeztem, hogy vajon mennyien vagyunk ebben az olvasóteremben. Az eredmény elképesztő; hozzávetőleg ötszáz ember dolgozik itt szép csendesen. Ebben a csendben 4 óra tájban artikulálatlan üvöltés hangzott fel – dermesztő volt –, majd zuhanás hallatszott. Mindenki felugrott. Egy idősebb ember lett rosszul. Sokan odaszaladtak, néhányan az öreget próbálták élesztgetni. Az ügyeletes könyvtáros telefonált valahová, és néhány perc múlva megjelent egy rendész. Jó öt perc múlva feltűnt egy orvos, és munkához látott. Egy idő után az öreg fölkel a földről, leültették. Az emberek visszatértek a munkájukhoz, én is folytattam a magamét.

Október 14., csütörtök

Könyvtár. Nagy az önbizalmam, minden könyvet és újságot elhozok. A *Golosszal* kezdem. Iszonyú hosszú ez a Laros-cikk (a BORISZ GODUNOV bemutatójáról), de igazán nagyon érdekes. Okosságban, írni tudásban, kritikai vénában alaposan fölülmúlja Cuit. Csak a vége övön aluli, gonoszkodó.

1-kor megyek ebédelni, pont jókor, mert kevesen vannak, teát is kapok. Nagy büszkén használom a bicskámot, de senki sem ügyel rám.

Körmölés, körmölés... fáj a karom, fájnak az ujjaim, görbe a hátam – nem könnyű mesterség. Úgy iparkodom, hogy fél 2-től 8-ig csak kétszer megyek ki dohányozni. Háromnegyed 8-ra készen vagyok – tizenöt oldalt másoltam. Összepakolok, és megyek. Kifelé buzgó rendészt kapok, kinyitja a füzetemet, átlapozza, belenézi az írólapos borítékba. Nem tehetek róla, de a képemen gúnyos mosoly kerül szét. A ruhatárnál visszanezék – mindenkit alaposan megvizsgál, de senki sem talál ebben kivetnivalót. Pedig ej de undorító dolog ez. A rendész egész fiatal gyerekek; húsz-egynéhány éves lehet.

Október 15., péntek

Szovjet Zeneszerzők Szövetsége. Nyina Petrovna leültet, és kérdezi, hogy mit tehet értem. Mondom a két profot, Levasovot és Kandinszkijt, a CGALI-t és a vásárolt könyveket, amelyek kivitelét engedélyeztetni kéne. Azt mondja, 1. menjek be a Konzervatóriumba, és keressem meg őket, 2. hozzam be azt a dokumentumnak nevezhető papírt (a Művelődési Minisztérium és a Tesco szerződése az ügyemben), ők lefordítják, és lepecsételik, hogy mégis legyen valami megfogható papírom, 3. egyetlen lehetőség, ha beviszem neki a könyveket, mert Láng Pipi (Láng István zeneszerző, az akkori Magyar Zeneművészek Szövetsége főtitkára) jön ki november közepén, diplomata-útlevéllel, és ő kiviheti a könyveket, ha elvállalja. Ha nem, hát nem. Tulajdonképpen elég sovány eredmény, bár több a semminél... Irány a *Csajkovszkij Konzervatórium*. A titkárságon

eligazítanak, miszerint Kandinszkij beteg, Levasov másfél óra múlva tanít a 18-as teremben. A titkár gondol egyet, és felhívja Jevgenyij Mihajlovicsot (Levasovot). A következőket hallom: Jó napot, Jevgenyij Mihajlovics. Itt van egy magyar kolléga, Muszorgszkijjal foglalkozik, és szeretne magával találkozni. – Tudja, mit, átadom neki a kagylót – (nem adja át). Hallgatás, most J. M. beszél, aztán a titkár. – Értem, minden világos, vizslát. Leteszi a kagylót, majd hozzám fordul. – J. M. éppen rohant valahová, de ma 2-re bejön, várja meg a 18-as tanterem előtt... Tíz perccel 2 előtt ott vagyok a 18-as előtt. A lépcsőn feltűnik egy tanárforma egyén. Pillantást se vetve rám, egyenesen bemegy a terembe. Én somfordálok utána, megállok az ajtóban. Ő rögtön beszédbe elegyedik az egyik hallgatóval – én az ajtóban várok. Miután végzett a gyerekekkel, a legcsekélyebb jelét sem adja, hogy tudomást akarna venni rólam. Kénytelen vagyok odaállni eléje, és előadni a mondókámat. Ahogy beszélni kezdek, indul felém; az az érzésem, hogy ki akar tuszkolni a teremből. Az ajtó közelében állunk meg. Gyorsan beszél, nem néz a szemembe, s néha görcsösen elakad. – Ő nem Muszorgszkij-specialista, csak részproblémákkal foglalkozik. Figyelmembe ajánlja egy tavalyi publikációját – egy eddig ismeretlen Muszorgszkij egyházi kórusról – s a *Szovjetszkaja Muzika* jövő februári számában megjelenő BORISZ-tanulmányát. Ennyi az egész, amiben segíteni tud, s ha akarom, és benézek a jövő héten, elhozza a tavalyi cikkét, de ebben az esetben hívjam föl előzőleg, hogy el ne felejtse. Egyébként most az órán nem lesz szó Muszorgszkijről, tehát nem is marasztal. És már ki is vagyok rúgva.

Október 16., szombat

Majdnem két hete vagyok már itt, s napról napra növekedik bennem a feszültség. Nemigen tudom, hogy mi készlet állandóan a munkára, mi hajt előre ebben az idegen országban, ezek között az idegen emberek között. A napokban jutottam el odáig, hogy föltegyem magamnak a kérdést: mi közöm van nekem ehhez? A könyvtárban ma arra gondoltam, hogy összekaparok annyi anyagot, amennyit tudok, hazamegyek, befejezem a könyvet, és ezzel lezártnak tekintem a Muszorgszkij-ügyet. Úgy érzem itt magam, mint Heller könyvében Yossarian érezte magát a bevetésen. Igaz, itt nem az életemre törnek, itt meg akarják akadályozni, hogy dolgozhassak. Nem kifejezetten és nem is összehangoltan ellenem folytatják a szovjet szervek és egyének ezt az „elhárító” tevékenységet, de ez az én szempontomból teljesen mellékes körülmény. Talán Levasov tegnapi elutasító magatartása indította el ezt a keserűségi hullámot bennem, meg a könyveim bizonytalan sorsa fölötti aggodás. De bizonyos, hogy mindkettő nagyon megviselt.

Gyenge eső szemerkélt, amíg a buszra vártam a Szverdlov téren a Bolsoj előtt. A könyvtárban nehezen tudtam helyet találni, ma kellett a leghosszabb ideig várnom. Most a Bessel-féle írásokat futottam át, de az egész, mint a legtöbb ilyen periférikus dolog, teljesen eredménytelen volt (és elrabolt másfél órát). Az ebédelőben most mertem először előételt venni, mert őszintén szólva nincs valami bizalomgerjesztő kinézetük. Az előétel halpástétomnak bizonyult, és nagyon finom volt. Az egész ebéd (halpástétom kenyérral, tejföl, egy szelet hal krumplipürével, tea) hatvan kopekbe, azaz tíz forintba került – hihetetlen.

Visszamentem dolgozni; Szolovjov ostoba recenzióit másolom a *Birzsevice Vedomosztyiból*, a fejem állandóan lecsuklik, a szemem előtt elhomályosodik a szöveg. Hatig kínlódom, azután eljövök. Gyalog megyek a Herzen utca felé, ott befordulok, elsétálok a Konzervatóriumig, és továbbmegyek a Nyezsdanován. Az utóbbi két napon mindenféle jötet-

tet hajtok végre: útbá igazítok embereket, gyerekes anyáknak segíték, vakot vezetek stb. A Nyezsdanován a Szövetség közvetlen közelében van egy gyönyörű kis templom. Fényesek az ablakai, valami világi hivatalt gyanítok benne. De nem, éppen istentisztelet van. Hát ez csodálatos! A templom 1629-ben épült, és gyönyörű. A belseje görög kereszt alakú és pompásan díszített, tele van ikonnal, freskóval. A hívők állnak, időnként derékből meghajolnak, vetik a keresztet. Öregek és fiatalok, a középső generáció nem képviselteti magát. A szertartás rejtély számomra: a papot nem látom, csak hallom. Kántálja a gyönyörű egyházi szöveget, és folyton szól a kórus. Ebből kettő is van kétoldalt. Balra egy profi kamarakórus – szép hangok, négy-öt szólamban, csodálatosan énekelnek. Jobbról a műkedvelők kevésbé szépen. Időnként különböző helyeken különböző lámpák gyulladnak meg, majd alszanak ki, úgy tűnik, tervszerű folyamatban. Időnként kinyílik néhány belső ablak, és mindig más-más pap néz ki rajta és kántál. A templomban egy ministránsgyerek olvassa a Bibliát. A hangulat ünnepélyes, békés és intim. Egy másik világ.

Október 18., hétfő

10 óra már elmúlt, engem várnak a *Bahrusin múzeumban*. A múzeum egy tündéri téglavörös épületben van, belopózom az udvar felől. Egy kis idő eltelik, mire azonosítanak, de utána nagyon kedvesek. Leültetnek egy kis irodahelyiségben, és hozzák elém a dolgokat: fotókat, színpadképvázlatokat. Én mondom, hogy mit kérek – azt is hozzák. Kezemben a két Muszorgszkij-fotó, Alfred Lorens műhelyéből – nagyon szépek. Aztán hozzák a Makovszkij-képet (karikatúra Muszorgszkijról és barátairól). Olyan 40x30 cm méretű lehet, törött az üvege, kijár a keretéből. Én egészen el vagyok ragadtatva a képtől, nem győzöm nézegetni. Aztán a kéziratokról érdeklődöm. Jön a felelős, és mondja, hogy a Cui- (ő „Küi”-nek mondja) önéletrajz csak két lap, és nem említi benne Muszorgszkijt, de azért hozná – mondom neki, hogy fölösleges. Bessel-levelük nincs 1873-ból. Így hát nem marad más hátra, szorongva megkérdem, kaphatnék-e másolatot a két fotóról és a karikatúráról. És csodák csodája – kaphatok. A két fotóról fekete-fehér negatívot kérek, a karikatúráról színes másolatot. Meglesz, elküldik Budapestre. Ezután rohanva jön egy munkatárs (a csoportját hagyta faképnél miattam), s kutyafuttában megmutatja a múzeum Muszorgszkijra vonatkozó anyagát. BORISZ- és HOVANSZSINA-színpadképek, Naprávnik-szoba, Leonova, Platonova, Petrova-Vorobjova képei s egy nagyméretű Muszorgszkij-fénykép. Saljapin-szoba – a BORISZ jelmeze, szobor, önportréja, skiccei, rajzai, fotók. Megköszönök mindent, elégedetten távozom.

Október 25., hétfő, Leningrád

A pályaudvaron fiatal nő fogad, Olja (többet nem árul el a nevéből), és indulunk a taxihoz. Kérdezem, hogy melyik szállodába megyünk, hát a Jevropejszkajába (Európa Szálló). Ennek ugyan nagyon örülök, csak kétségeim vannak, kijön-e a napi negyven rubelemből. Egy órát állunk sorba a taxiállomáson, közben vigasztalanul esik az eső. Végre ránk kerül a sor. Megérkezünk. A recepciónál aztán a kétségeim megoldódnak. Közlök velem, hogy itt a fürdőszobás szobák hetven rubeltől kezdődnek, viszont fürdőszoba nélkül tizenöt rubeles szobát kapok. Nekem természetesen ez is megfelel. Indulunk föl a harmadik emeletre, kanyargós folyosókon a hátsó szárnyba. Hát a szoba az vigasztalan, sivár. A moszkvai lakosztályom ehhez képest a Ritz. Leültetem a leányzót, és elmondom neki az összes mondandómat. Tulajdonképpen nem is tudom, ki ez az Olja, milyen céget képvisel, mindenesetre közlöm vele az összes intézményt, ahová el akarok jutni.

A Szaltikov-Scsedrin könyvtárat már ma meglátogatnám. Mindent megígér, és távozik azzal, hogy rövidesen főlhív telefonon, és közli, mi a teendő. Én meg körülnézek a szállodában: WC a folyosó végén, tus a hetedhét határon is túl, de a szobában van telefon és egy mosdó, amelynek csapjaiból csak hideg víz folyik. A földszinten étterem, valutás bár, büfé. Ez utóbbiban megittam egy kávét, ettem két sajtos szendvicset – de ezt a büfét nemigen fogom látogatni. De hopp, van itten svédasztal is – délben 4,20 a beugró. Ezt viszont fogom használni. Szóval, ennek a mostani szobámnak vannak óriási előnyei, de a hátrányai is jelentékenyek. Bent van a centrumban, közel a könyvtárhoz és mindenhez. A telefon is nagy segítség, nem is szólva a svédasztalról, ezzel szemben borzasztóan sivár és lehangoló.

Olja rövidesen telefonál, hogy 2-re várnak a GPB-ben (Goszudarsztvennaja Publicsnaja Biblioteka imenyi Szaltikova-Scsedrina, azaz a *Szaltikov-Scsedrin Állami Közkönyvtár*), keressem az igazgatóságot. Mivel még nem kaptam vissza az útlevelemet, nem tudok beiratkozni, de mindent megbeszélhetek velük. Elindulok. Még van idő, tehát felderítő körutat teszek. Mindjárt a sarkon találok egy bulocsnaját (pékséget), csodálatos tejeskávával, süteményekkel – ez ideális reggelizőhely lesz. Leningrád sokkal jobb város, mint Moszkva. Ezt azonnal észre lehet venni. Mintha a boltokban is nagyobb volna a választék, s maguk az üzletek is szebbek, barátságosabbak. A Szadovaján ámulva nézek egy varjút: egyenesen rászáll egy álló villamos tetejére. A villamos elindul, a varjú szép komótosan utazik a villamos tetején. A könyvtári igazgatóság az épület Szadovaja utcai szárnyában található. Föltelefonálok, és már jön is egy hölgy értem. Bevezet az irodájába, és mondja, hogy már régen várnak, és mondjam el, mit akarok itt csinálni. Mindenki borzasztóan kedves, kezdem magam jól érezni. Én igyekszem mindent elmondani: hogy akarok dolgozni a kéziratárban, a könyvtárban, a hírlaptárban, hogy a fotókról másolatokat szeretnék, a kéziratokról mikrofilmet, és végül, hogy segítsenek a könyveim kivitelének engedélyezésében. A hölgy mindenben segítségemre lesz; holnap zárva van a könyvtár, de szerdán 10-re várni fog engem a kéziratár egyik vezető munkatársa, aki minden kérdésemre megadja a választ, az ő szárnyai alatt dolgozhatok majd. Addig is hívhatja egy munkatársát, hogy vezessen végig a könyvtáron, és mutasson meg mindent. Jön is egy nagyon kedves ötvenes hölgy, elindulunk, és kezdetét veszi egy ropant lenyűgöző könyvtári kirándulás. A hölgy elmondja, hogy a könyvtár 1814-ben nyílt meg, hogy ez a Szovjetunió legnagyobb könyvgyűjteménye. Belépünk a könyvritkaságok termébe – kör alakú csarnok, egykor oszlopok voltak körben, most ezek helyén is könyvek sorakoznak. Tárlókban mindenféle szebbnél szebb kézírások és nyomtatott főlíás látható, pl. néhány lap a Gutenberg Bibliából, az első datált orosz könyv a XI. századból, francia, német, olasz könyvek a XV–XVI. századból, egy Hess András nyomtatta magyar könyv, könyvek Iván Fjodorov nyomdájából stb. Itt van Voltaire több ezer darabból álló magánkönyvtára. Kinyitja a szekrényt, és kivesszi az egyik könyvet (Helvetius műve), mutatja benne Voltaire szállóigévé vált saját kezű bejegyzését, hogy „ha Isten nem volna, ki kellene találni”. Megyünk tovább a kéziratárban. Itt is tárlók vannak, bennük Belinszkij, Dobroljubov, Lermontov, Turgenyev, Gogol, Dosztojevszkij autográfjai, aztán egy következőben Csehov-, Blok-, Jeszenyin-, Majakovszkij-, Paszternák-, Ahmatovakéziratok. Én csak ámulok és bámulok. Aztán megkérdem, vannak-e Sztaszov-emlékek itt, merthogy énhozzám nagyon közel áll ez a Vlagyimir Vasziljevics (Vlagyimir Sztaszov évtizedeken át a Közkönyvtár egyik vezető munkatársa volt). Indulunk visszafelé a kerek terembe. Vezetőm eltűnik egy percre, aztán bevezet a szomszédos szobába. Ez egy nagy terem, rengeteg könyvszekrényel, s az egyik utcára nyíló ablakhoz lépünk. Itt állt egy-

kor Vlagyimir Vasziljevics íróasztala, még megvolt valamikor húsz évvel ezelőtt, de senki nem tudja, hová lett. Itt állok megrendülve azon a helyen, ahol annyi évtizedig dolgozott Vlagyimir Vasziljevics Sztaszov. Itt keresték fel az ismerősei, köztük maga Muszorgszkij. Szinte látom hatalmas alakját, hosszúkás arcát, okos szemét... Bemegyünk még az úgynevezett Faust-szobába. Ez egy középkorúra stilizált terem hatalmas föliánsokkal, könyvtartó állványokkal – nagyon hangulatos. Aztán vége szakad a kirándulásnak, visszatérünk az irodába. Bemutatnak a tudományos titkárnak, és még egyszer közlik velem a dátumot: szerdán 10 órakor kezdhetem a munkát.

Október 27., szerda

Néhány perccel 10 után érkezem a Szaltikov-Scsedrin könyvtárba. Kérdem a bejáratnál, hol kell beiratkozni. Az útbaigazítás után természetesen eltévedtem, aztán pedig rossz helyen álltam sorba. Végül a megfelelő helyre kerültem, ahol már tudtak rólam, s amíg kitöltötték a belépőmet (igazi fényképes igazolványt – még szerencse, hogy volt nálam egy fénykép véletlenül), megjelent az én Vergiliusom egy ifjú hölgy képében. Irina Fedotova Bezuglovának hívják, s a kéziratár munkatársa. Levezetett a szentélybe, s leültetett a kis olvasóterem egyik hátsó asztalához. Itt elmondtam neki, hogy mit akarok megnézni: hogy vannak konkrét dolgok, s vannak szélesebb körű megnéznivalóim; hogy egyrészt írásos dokumentumokat, másrészt kottakéziratokat szeretnék megvizsgálni, sőt, ez utóbbiakról mikrofilmet is kérnék, ha lehetséges. Ezenkívül a fotóanyag is érdekel, s erről is kérek másolatot. Elmondtam, hogy a kiadatlan művekről azért kérek másolatot, hogy egy későbbi monográfiában írhattak róluk. Aztán vérszemet kapva – miután közölte, hogy a másolatok ügyében egy bizottság fog dönteni – elmondtam, hogy szeretném ezeket a műveket előadatni, rádióban vagy hanglemezen vagy koncerten, s ha ez nem megy, akkor arra kérek engedélyt, hogy zongoraletét formájában részleteket közölhessek a majdani monográfiában. Bezuglova megértette a kérésemet, s bár a másolatok ügyében nem ígért semmit, azt mondta, hogy a fotóanyag sokkal egyszerűbb lesz, mint a kotta. Ezután rátértem a konkrét kéréseimre, s nemsokára kézhez kaptam néhány anyagot. Az első Dargomizsszkij verses levele volt, s végre tisztán látok ebben a dologban. A második Sztaszov 1895. június 2-i levele Findejzenhez – és itt ért az első nagy meglepetés. Van benne egy mondat, amit mindenhol kihagynak – s ami egészen új megvilágításba helyezi Muszorgszkij szerelmi életét. Ujjongásom nem ismert határt. Ezzel a levéllel igencsak elpizmogtam, mert Vlagyimir Vasziljevics kézírása inkább hasonlít egyiptomi hieroglifákhoz, mint tisztességes cirill íráshoz. Olyan alaposan és nagy türelemmel fejtettem meg ezt a levelet, hogy magam is csodálkoztam magamon. De olyan intellektuális izgalomba jöttem, hogy a nikotinszomj borzasztóan meggyötört, és gyakran rohagáltam ki a dohányzóba. 3-kor elindultam az ebédlőbe, ahol megint csak sorba kellett állni. Ez a hely sokkal kisebb, mint a Lenin könyvtár étterme, és más rendszer szerint működik. Először a pénztárnál kell sorba állni – a sor végignyúlik egy emeletnyi lépcsőn, s fönt a folyosón végződik –, itt étlapról kell kiválasztani a kívánt étkeket, a blokkal először a leveses ablaknál kell megjelenni, aztán a főételkiadó ablaknál, természetesen mindkét helyen újra sorállás. A salátát, italt, süteményt egy harmadik helyen lehet megvásárolni, igaz, ide nem kell blokk. Az étteremben asztalok és székek vannak (nem úgy, mint a Lenin könyvtárban), s ily módon itt ülve lehet ebédelni, és még kés is akad. Az árak viszont ugyanolyan alacsonyak. „Bifstekszet” ettem krumplipürével, bár én káposztával kértem. Volt egy másik félreértés is, mert a krumplileves helyett egy pohár tejeskávét kaptam, de ez legyen a legnagyobb bajom.

Október 28., csütörtök

Elindultam a könyvtárba. Fél 11-kor már ott ültem a helyemen. Előttem Muszorgszkij-, Sesztakova-, Nyikolszkij-levelek. Muszorgszkijjal kezdtem. Ahogy kinyitottam a paksamétát, elfogott az áhítat – a Balakirevnek írt 1862–64-ből való leveleket tartottam a kezemben. Finom, érzékeny írás, vékony, artisztikus francia levélpapír, pici, keskeny borítékok – kettőn pecsétviasz is volt. Ez az első találkozásom Modeszt Petrovics keze írásával. Amint nekiláttam a szöveg kisilabizálásának, az áhítat rögtön alábbhagyott. Bármilyen szép is ez az írás, nagyon nehéz kiolvasni. A Sesztakova-leveleknél elfogott a csüggedés. Ezeket a nagy, szálkás krikszkrakszokat lehetetlen elolvasni – énnekem legalábbis nincs hozzá türelmem. Be kellett látnom, hogy a levéltári munka számomra csakis néhány rövid részlet elolvasása lehet, és nem több. Nagyobb levelezés, memoárok átnézése meghaladja az erőmet. Mi marad hát akkor? Természetesen a kottakéziratok; ezekről viszont vagy kapok fotokópiát, vagy nem. Aztán a fényképek; de ezekről is másolatra van szükségem. A többi – egyszerű könyvtári munka. Ez forgott a fejemben, amikor odahívtam Irinát, s vágycsozó szemmel kitekintve a napfényes Nyevszkij prospektre, próbáltam magyarázni neki, hogy most már jó lenne összeszedni a fényképeket. Irina kissé meghökkenve kérdezte, hogy mi lesz azzal a rengeteg anyaggal, amit tegnap felsoroltam neki. Hát jó, nem bánom, hétfőn nekikezdek a kottakéziratoknak, ő pedig megígérte, hogy hétfőn összeszedi nekem a fotóanyagot. A ruhatárban csak a fél kabátomat adták oda, ezt akkor vettem észre, amikor magamra vettem. Hát ez csak a pufajka, hol a felső része? Amikor reklamálok a ruhatárosnál, még neki áll feljebb, hogy aszongya: – Miért nem mondta, hogy két kabátja van! – s nagy nehezen átadja a maradékot. De nekem az eszem is megáll!! Hogyan tudta ez leszedni a pufajkáról a zöld kabátot? És miért?!

Ijedt nyúl vagyok én itt. Nincs bennem megfelelő tartás, amire itt okvetlenül szükség van. Állandóan és mindenhol attól tartok, hogy rám kiabálnak, elütnek, rendre utasítanak, legázolnak. Érdekes módon a luxusszállodámban érzem ezt leginkább. Én itt nem vagyok kedves vendég. A büfében olyan barátságtalan a kávéfőző kisasszony, hogy a hátam is beleborsószik. Nem goromba, csak mint egy kőszobor. – Gyorsan mondd, mit akarsz, aztán tűnj el innen – ez az alapállás. Az egész napi munka után itt-hon szeretnék legalább emberek között lenni. Szeretnék egy kényelmes karosszékre leülni, dohányozni, újságot olvasni, valami italt rendelni közben, és bámulni a körülöttem lévő embereket. Mindezt nem tehetem. A büfé egész kicsi, csak kávé és egy-két fajta sütemény kapható, meg ehetetlenül sós halas szendvics és konyak. De ha helyet kap is az ember, hát igyekeznie kell, hogy más is meg tudja inni a kávéját, és persze tilos a dohányzás. A büfé mellett van egy bár, de ide csak nyugati turista mehet be valutáért. Társalgó nincs, a két étterem pedig más célt szolgál – itt sok pénzt kell elkölteni, azonkívül műsor van, bömböl a zene. Ily módon be vagyok kényszerítve a szobámba. Szóval nemcsak a magányosság kínoz itt, hanem az állandó és tapintatlan megkülönböztetés. Ebben az országban a tapintat és tolerancia ismeretlen fogalmak.

Október 29., péntek

Pontban 11-re megérkezem az ITMK-ba (Goszudarsztvennij Insztyitut Tyeatra, Muziki i Kinematografii, azaz Állami Színházi, Zenei és Filmintézet), Lev Nyikolajevics Raabel után érdeklődöm, aki éppen ott áll a lépcsőn, valakivel beszélgetve. Én bemutatkozom, ő mindent tud, és vezet fel a szobájába. Itt röviden elmondom, hogy mit akarok, ő pedig megdicséri a nyelvtudásomat, s már vezet is le egy kis kabinetbe, ahol az ilyesfajta kutatómunka folyik. Az épületben van könyvtár, állandó kiállítás és levéltár. Nos, belépve

a kabinetbe, Lev Nyikolajevics bemutat egy ifjú hölgynek (azért úgy negyven felé jár), nyilván a birodalom vezetőjének, s közli vele, hogy minden kívánt anyagot mutassanak meg nekem fenntartások nélkül. Ezután elhelyezkedem egy hosszú asztal mellett néhány itteni kutatóval együtt, s a hölgy egymás után teszi előm a katalógusokat. Először a Muszorgszkij-katalógust, majd kívánságomra az Andrej Rimszkij-Korszakov- (a zeneszerző fia, Muszorgszkij-kutató zenetörténész) hagyatéék teljes anyagát. Csak a katalógus három vastkos füzet. Egyébként itt őrzik a Rimszkij-Korszakov család archívumát. Rögtön nélkülátok a keresgélésnek, s ezt kb. 2 – fél 3-ig folytatom. Rengeteg dolgot írok le, már csak azért is, mert Andrej R-K. Muszorgszkijról végzett munkái során rengeteg dolgot gyűjtött össze *gépelt* kópiák formájában. Ez ugyan nem a legbiztosabb dolog a részemről, de borzasztó nagy előny, hogy nem kell kéziratokat bogarásznom.

November 1., hétfő

Leningrádi Konzervatórium könyvtára. A Konzervatóriumban kicsit eltévedek, de végül kérdezősködöm, s így rátalálok Nyina Dmitrijeva Szidorkinára. Mondom, hogy miért jöttem. Bevezet egy kicsiny szobáskába – ez a kézirtár –, és közli, hogy nézzem meg a kartotékokat nyugodtan, de ma nem tudok semmit sem csinálni, mert a főelvtárs csak később jön be; de ha holnap 2 tájban visszajövök, akkor már a főelvtárs is itt lesz. És rögtön hozzát teszi, hogy a kiadatlan kottakéziratokat csak átnézni szabad, semmiféle másolatot nem készíthetek róluk. Erre számítani lehetett, persze. Ott ülök tehát a kartotékok előtt, és lapozgatom őket: a HOL VAGY, CSILLAGOCSKA partitúrája!, a SZALAMBÓ két részletének partitúrája, az ODIPUSZ partitúrája – szóval itt van minden kiadatlan kotta, ami érdekes. Itt vannak mellettem egy ócska szekrényben. Egy vékonyka szőke nővel vagyok ott, még magamra is hagy öt percre. Közben állandóan azon tűnődöm, hogy másvalaki, egy rámenősebb, ügyesebb ember el tudná-e intézni vagy sem. Hogyan viselkedjem holnap, mit mondjak. A kartotékokon nincsen sifr, a Muszorgszkij-kartonok egy részét nem is találom, aztán megkerülnek – valaki rossz helyre dugta őket. Miután mindent átnéztem, felállok, és megyek. A Konzervatórium előtt csak állok, szívom a cigarettámat, és nincs kedvem mozdulni sem. Ma is süt a nap, de hidegebb van, mint tegnap, vagy én vagyok kedvetlen. Erőt veszek magamon, és indulok visszafelé a Szaltikov-Scsedrin könyvtárba. Ez a Gribojedov csatorna gyönyörű hely, ezt mindig megcsodálom, aztán szokásomhoz híven átkelek az oroszlanos hídon. A Szadovaja felé tartok, fagylyalozom, majd betérek a múltkori teázóba túrós palacsintát és teát ebédelni. Visszasétálok a könyvtárba, és nagy sóhajjal indulok a kézirtárba. Megkapom a csütörtökön igényelt két anyagot. Az első: Balakirev egyetlen fennmaradt Muszorgszkijhoz írt levele a 60-as évekből. Három sor az egész, és viszonylag elég gyorsan ki tudom olvasni. Nem tudok visszaemlékezni rá, hogy láttam-e én ezt már vagy sem. De a kísérő papíron látom, hogy Orlova dolgozott vele az 1950-es évek végén a „Trudi i dnyi Muszorgszkovo” könyvéhez. Hogy a levél az 1860-as évekből való, az biztos, de én azonnal szűkíteni tudom a dolgot; újabb kartotéknézegetés után bizonyossá válok, hogy a levél 1860–62 között íródott, sőt, ha ki tudom deríteni, mikor fejezte be Balakirev Glinka HOLMSZKIJ-kísérőzenéje második közjátékának négykezes átíratát, akkor pontos dátumot fogok tudni. A másik anyag nyomtatott, és ismerem. Tehát kész is vagyok. Irina közben megtalált, és megígérte, hogy összeszedi nekem a képeket. Aztán még átmegek a folyóiratrészlegbe; itt is kartotékozom egy kicsit, és még a térképészlegbe is benézek. Hátha lesz itt egy részletes térkép a toropeci járásról. A térképigénylésnek sajnos hosszadalmas és bonyolult processusa van, ezért későbbre hagyom. 7 óra lett, most már mehetek haza. A ruhatárban újra meglepetés vár: megint csak két részben kapom meg a kabátom. De ezt már egy-

szerűen nem értem. Nyilván hozzá fogok szokni néhány nap múlva, de megérteni sohasem fogom. Hogy miért szedik szét a kabátomat!? – hát ki tudja ezt nekem megmagyarázni? De már vigyorgok hozzá, és a következő alkalomra fogadást is kötnék bárkivel.

November 2., kedd

Indulok a Sztaltikov-Scsedrinbe, mintha a fogamat húznák. A ruhatárnál sorállás, 11 előtt néhány perccel már ülök a Muszorgszkij-kéziratok előtt. Az első, amit kézbe veszek, egy daltöredék dátum nélkül. Ezt nézegetem, amikor megjön Irina, és sorban hozza elé a fényképeket. Elsőként a legkorábbi Muszorgszkij-képet, de én látom, hogy ez egy rossz reprodukció, vagyis számomra használhatatlan. Aztán megkapom a következőt egy Alekszandra Purgoldnak írott levéllel együtt – mindkettő gyönyörű, felírom a listámra. Ezután következik Balakirev két fotóalbuma szebbnél szebb képekkel. Itt van Muszorgszkij 1865-ös képe, Sesztakova, a két Purgold lány, Sztaszov fényképei – ezek is rákerülnek a listámra. Közben rám tör a dac. Azért is lemásolom azt a daltöredéket. Stikában elkezdem vonalazni a noteszemet, fél szemmel állandóan az ajtót lesem; mert csak Irina tudja, hogy mi van nálam, senki másnak nem tűnhet fel, ha jegyezgetek valamit. Így aztán amikor Irina feltűnik az ajtóban, gyorsan becsapom a noteszt, és úgy csinálok, mintha mást csinálnék. Az akció sikeres, rövidesen megvan a másolat. Hát ilyen örömeim vannak nekem.

Majdnem 2 óra, mennem kell a Konzervatóriumba. Kifelé újból sorba kell állni a ruhatárnál. Kíváncsian várom a kabátom, amit most kivételesen egészben kapok meg. Az utcán zuhog az eső. Villamossal megyek, ami a Konzervatórium előtt tesz le; ezúttal nem ázom ronggyá. Most már tudom a járást, s egyenesen megyek a II. (itt III.) emeleti olvasóterem mögötti kis könyvtárszobába. A vezető, egy kedves középkorú hölgy, elélem rakja az összes Muszorgszkij-kottakéziratot. Hát igen, itt van minden, ami érdekes. Összefacsarodik a lelkem, nehéz sóhajok szakadnak ki a keblemből. A *KOPÁR HEGYGYEL* kezdem. Úgy tűnik, hogy a nyomtatott kiadás nem egészen korrekt. Megpróbálom följegyezni azokat a dolgokat, amelyek emlékezetem szerint nem kerültek bele a kiadott partitúrába (pl. tempójelzések). Még nem tartok a végénél, amikor már nem tudom elfojtani a nikotinszomjamat, s megkérdem a szókétől, van-e itt büfé. A szóke azonnal pattan, hogy majd ő odavezet. Lemegyünk a földszintre, s én vigyázatlanul megemlétem, hogy még nem ebédeltem. A szóke egész izgalomba jön, lebeszél a büféről, és tuszkol a tanári ebédlőbe. Itt kiszolgálás van, asztalok, székek stb. Leültet, hozza az étlapot, megrendeli a kívánt étkeket, kenyeret szerez, és a kezét tördeli, mivelhogy a teához éppen nincs pohár, de rövidesen azt is szerez. Alig győzőm elhárítani.

Azután folytatom a dolgot. *LÍBIAIAK HARCÍ DALA* – gyönyörű nagy partitúra; *SZALAMBÓ IV. felv. 1. kép, HOL VAGY, CSILLAGOCSKA, OIDIPUSZ* két változatban – mind partitúra. *SZOROCSINCI – A LEGÉNY ÁLMA* – kórus + négykezes zongoraletét és dalok... Nézegetem őket, s a lelkem nehéz. Aztán a Sztaszov-leveleket veszem elő. 6 óra van, és mindentől elment a kedvem.

November 3., szerda

12-re megérkezem a *Puskin-ház*hoz. Jevdokimov elvtársat kell keresnem, akit rövidesen meg is találok. Száraz, sovány, ötvenes férfi, energikusan betessékel a szobájába, és leültet. Nem mondhatnám, hogy barátságatlan, inkább kimérten hivatalos. Előbb egy füzetbe bevezeti az adataimat, aztán érdeklődik jövetelem célja felől. Én ugye a kézirat-tárat keresem. – A kézirat-tár be van zárva, általános revízió vagy leltár van. – Rátérek a fényképekre, amelyekről másolatokat szeretnék. Ő föláll, azt mondja, pillanat – és

eltűnik. Három perc múlva visszatér: – Sajnos, egyetlen kép van nálunk, a Repin-festmény reprodukciója, a többi fotót átadtuk a Puskin múzeumnak. Kérdem, hogy az hol van. Puskinban (vagyis a volt Carszkoje Szelóban) – válaszolja. Az egész jelenet kb. annyi idő alatt játszódik le, amennyi alatt leírtam. A gyors kirúgás esete forog fenn. Az egyetlen reakció, ami ebben a helyzetben szóba jöhet, az, hogy vigyorogni kezdek, és nagyon megköszönöm a jóságát. A Puskin-házat öt perc alatt elintéztem. Átsétálok az ITMK-ba. Ez a kedvenc helyem, hiába. Beülök a kis szobába, s a két kedves levéltárosnő társaságában dolgozgatok szép csendesen. Ha valamit nem tudok kiolvasni, segítenek, ha rám jön a dohányozhatnék, rágyújtok néhány lépésnyire onnan, a díszes lépcsőházban, antik szoborutánzatok társaságában. A fiatalabbik nő azzal fogad, hogy én már jártam itt négy éve, a Vrubel-lelél kísérőpapírján látta a bejegyzésemet. Annak idején eléggé kurtán-furcsán végeztem ezzel az intézménnyel, de az akkori körülmények mentségemül szolgálhatnak. Most szép nyugodtan silabizálhatom a kéziratokat. A Vrubel-lelél simán megy, csak egy helységnevet nem tudok kibetűzni. Amikor a segítségüket kérem, a fiatalabbik nő nevetve mondja, hogy amikor megnézte ezt az anyagot, előre tudta, hogy éppen ezt nem fogom tudni elolvasni. (Vajon miért nézte át – kíváncsiságból vagy ellenőrzési célból?) Együtt próbálkozunk, amíg végre kisütünk valamit, ami elfogadható.

November 4., csütörtök

Megyek a Szaltikov-Scsedrin könyvtárba. A SZENNAHERIB-et nézegetem (amelynek a kö-zéprészét Rimszkij-Korszakov hangszerelte), meg azt a néhány további kéziratot, amelyeket még a múltkor igényeltem. Megjelenik Irina, és még két dolgot kérek tőle; az egyik Muszorgszkij képe 1856-ból – ez egy igen ritka kiadványban szerepel –, a másik pedig annak a lengyel forradalmi dalnak a szövege, amelyet a HADVEZÉR-ben dolgozott fel Muszorgszkij. Irina eltűnik, majd kisvártatva visszatér azzal, hogy 3-ra tudja csak idehozni az anyagot. Én közben végeztem a kéziratokkal, 12 óra van, tehát három órá-m van teljesen üresben. Először a szótárakat nézegetem; végre szeretném megtudni, mit is jelent a „muszorga” szó. Persze egyetlen szótárban sincs benne. Aztán bejárom a könyvtárat, megnézem a xerox környékét, a katalógusokat. Meg is éhezem alaposan, de az étterembe csak kettő után lehet menni. Nézegetem az embereket és az épületet. Ez a könyvtár sokkal emberszabásúbb, mint a moszkvai. Az épület régi, patinás, a márványlépcsőket alaposan elkoptatták százhetven év alatt az olvasók. Mindenhol faburkolat, s a folyosók végén az ajtók olyan alacsonyak, hogy örökké be kell húznom a fejem. Rengeteg az olvasó, és kicsi a könyvtár. A WC és a dohányzó ijesztő. Mindkettő mocskos, hideg, riasztó. Az emberek pedig folyton köpködnek. Nemcsak a férfiak, a nők is. A kö-pöcsészéket állandóan használják a WC-ben is, meg a dohányzóban is. Az ebédlő se valami étvágygerjesztő, és valahogy az az érzése az embernek, hogy ezek a helyiségek örök-ké piszkosak voltak és lesznek, ahogyan a kapualjak, a liftek, a folyosók, az üzletek (nem mintha Budapesten sokkal jobb lenne a helyzet, de Párizsban és Londonban határo-zottan jobb).

November 5., péntek

Reggeli után indulok kedvenc helyemre, az ITMK-ba. Bár nem sok hó esett, talán a je-ges szél miatt cudar idő van odakint a napsütés ellenére. Mégis gyalogosan megyek a szokásos útvonalamon. 11-kor kezdem a munkát a két kedves hölgy társaságában. Előttem Andrej Rimszkij-Korszakov könyve az apjáról. A könyv elején a szerző néhány saját kezű bejegyzésével. Ahogy lapozgatom, egy kis papírlap hullik ki belőle néhány sor írással, és semmi kétség, ez Andrej R-K. keze írása. Szólok a hölgyeknek – félig-meddig

tréfásan –, hogy találtam egy autográfot, ám a hölgyek nem veszik tréfára, ugranak azon nyomban, és már azon tanakodnak, milyen lajstromba vegyék. Szerettem volna javasolni nekik, hogy vegyék jegyzőkönyvbe a becsületes megtaláló nevét is (nyugodtan eltehettem volna a papírt emlékebe), de közismert szerénységem diadalmaskodott.

November 6., szombat

Irány a Szaltikov-Scsedrin könyvtár. A bejáraton lévő hirdetőnégyzeten látom, ma 15.30-ig tart nyitva. Szokatlanul kevesen vannak, de én ennek csak örülök. Elhelyezkedem a kéziratár olvasótermének hátsó részében, ahol az előttem lévő asztalon nagy kupac könyv tornyosul, és teljesen eltakar. Imádkozom, hogy Irina ma ne legyen bent. Megkapom félretett kézirateimát, és azonnal nekiesem a SZENNAHERIB-nek, azzal a szilárd elhatározással, hogy ha törik, ha szakad, én ezt lemásolom. Lázasan dolgozom, teljesen zavartalanul. 3-kor rezzenek föl, mert a gyezsurnaja ott áll mellettem, és mosolyogva figyelmeztet a zárórára. És valóban, már egy lélek sincs rajtam kívül a teremben. Összepakolok, hónom alá csapom a huszonkét ütemnyi elkészült partitúrát, és ujjongva távozom. De hiszen nyugodtan lemásolhatom az egészet! Irina délután 5-kor elmegy általában, a könyvtár meg este 10-ig tart nyitva. Senki nem fog megakadályozni! Örömmámortól reszketve lopom ki a kincsemet az utcára.

November 17., szerda

Irány a *Tudományos Akadémia* könyvtára. 3-ra érek oda, beiratkozom, majd körülnézek. Hatalmas, barátságatlan könyvtár, embertelen körülményekkel. Egy büfé van csak, ami 14.15-ig működik az egyszerű olvasóközönség számára. Dohányzó csak a büfé mellett van – túl az ellenőrző ponton. Hogy az evést és dohányzást hogyan lehet a gyakorlatban megszervezni, még nem tudom. Viszont minden újság rendelkezésre áll, és minden más egyéb is. Megrendelem az újságokat másnapra, s még a toropeci térképet is. Majdnem 6 óra, amikor a Szaltikov-Scsedrinbe érkezem. Bevágtatok a kéziratárba, és máris másolom a SZENNAHERIB-et. Fürgén haladok, záráskor már csak néhány oldal hiányzik. Az itteni gyezsurnaja 8 óra tájban odajön az asztalomhoz, és komor arccal közli, hogy másnap keressem meg a tudományos titkárt. A hideg futkároz a hátamon. Elmenőben még egyszer figyelmeztet. Vajon mit akar tőlem a titkár? Lehet, hogy mégis figyelnek valamilyen módon? Vagy a beteg Irina szólt a fotók ügyében? Nagyon kínosan érzem magam, és félek a holnapi naptól. Hiszen csak néhány oldal van hátra.

November 18., csütörtök

Elszorult torokkal, de harcra készen rohantam a Szaltikov-Scsedrin titkárához. Fölkísért a szobájába, nagyon barátságos volt, és érdeklődött afelől, hogy nincs-e valami kívánságom, problémám. Azután végre kibökte, hogy jegyzőkönyvet kell majd írni az itteni munkámról, s elutazásom előtt okvetlenül keressem még föl e célból. Ja, vagy úgy! Mázsás kövek gördültek le a szívemről; egészen másra készültem fel. Persze, persze, a jegyzőkönyv. Hát arról lehet szó. Egy emelettel lejjebb a könyvek kivitelének engedélyét intéző csoporthoz rohantam, és néhány perc várakozás után sorra is kerültem. Itt már csak be kellett söpörnöm az elmúlt napok ügyködésének eredményét. A hivatalos levélem átadásával máris mentesültem a vámfizetés alól, de az engedélyezéshez még egy listára is szükség volt. Ezt közös erővel megírták helyettem, aztán minden könyvbe bekerült a pecsét, és máris pakolhattam össze. Mindezenközben roppant előzékenyek és kedvesek voltak. Mialatt ez a dolog végbement, helybeli ügyfelek is jöttek, s így gyö-

nyörködhettem ennek az elképesztő intézkedésnek a teljes abszurditásában. Egy szovjet állampolgár évente három könyvet küldhet külföldre, ám a bemutatott könyvek egy részére az én szakértőim egyszerűen rámondták, hogy nem küldhető ki. S ezt minden indoklás nélkül tették. Amit viszont engedélyeztek, arra százszázalékos vámot kellett fizetni. Talán a könyvterjesztés állami monopóliumát védik? Az ember azt hinné, hogy a szovjet kultúra terjesztése kifejezetten előnyös és kívánatos a SZU részéről, míg a gyakorlatban mindent elkövetnek azért, hogy megakadályozzák ezt a folyamatot. Ki érti ezt? Én persze boldog vagyok, hogy kiskapu nyílt számomra, s csak azt sajnálom, hogy a három legjobb könyvet Moszkvában hagytam. Teljes diadalérzettel jöttem el a Szadovajáról. A könyveket leraktam a szállodában, és rohantam a Tudományos Akadémia könyvtárába. Mellbe taszítóan ellenszenves egy épület. A tegnapi igénylések közül csak a *Szankt Petyerburgszkije Vedomosztyit* kaptam meg. A *Grazsdanyin* szerepel a katalógusban, de időközben elveszett az az évfolyam, amelyet kikértem. Hát ilyen is előfordul?! Térképet nem hoztak, annak ellenére, hogy megrendeltem. Lementem a kartográfiaiba, ahol közölték, hogy nincs ilyen térképük, próbálkozzam a Szaltikov-Scsedrin könyvtárban. Szombatra újabb igényléseket adtam be, majd sietve távoztam.

A reggeli hónap már nyoma sincs, csendes eső esdegél. Otthon felragadtam a kottapapírjaimat, és rohantam a Szaltikov-Scsedrinbe. 6-kor kezdtem a munkát, és este háromnegyed 9-kor végeztem a SZENNAHERIB-bel. Слава богу! Ez már az enyém. Holnapra kikértem a HOVANCSINA sztreleckórusát. Hiába, evés közben jön meg az étvágy.

November 19., péntek

ITMK. Gyalog megyek, s 11-re már ott is vagyok. Pirulva átadom az ajándékot. A Gálja nevű hölgy majdhogy könnyekre nem fakad. Átadja az utolsó adag igénylésemet, s az én ügyemben elrohan a Mohovaján lévő központba. Érdeklődöm a jegyzőkönyv után, de nem értik pontosan a dolgot. Ám egy negyedóra múlva belép egy hölgy azzal, hogy meg kell csinálnunk a jegyzőkönyvet. No lám, megy ez magától is. A hölgy nagyon siet, azt ígéri, hogy 3-ig visszatér. Közben az öreg nő kukacoskodni kezd, hogy mondjam meg pontosan, milyen kéziratokat másoltam le stb. Aziránt érdeklődik, hogy a Szaltikov-Scsedrin könyvtárban (Publicskának becézik a Közkönyvtárat) nem kell-e bemutatnom a jegyzeteimet. Mondom neki, hogy eddig nem kellett, de nem nyugszik meg. Aszongya, hogy majd megkérdezi tőlük. Nekem a hideg kezd futkosni a hátamon, s a gyomrom is ökölbe szorul. Még csak az hiányzik, hogy ez a banya föllármázza túlzott éberségből a publicskásokat. Mit csinálók, ha felszólítanak, mutassam be a kottamásolataimat. A banyának megígérem, hogy szerdán behozom neki az összes itt készült jegyzetemet. Még várok egy darabig, de mivel a hölgy a jegyzőkönyvvel nem jelentkezik, 2 előtt tíz perccel összepakolok, és indulok azzal, hogy szerdán eljövök még a jegyzőkönyv miatt.

Hamarosan megérkeztem a Konzervatóriumba. Először megebédeltem, elszívtam egy cigarettát, s csak azután mentem fel a III.-ra, a könyvtárba. Kedvesen fogadtak, s kérésemre azonnal elém tették a SZALAMBÓ két kéziratát, én pedig átadtam az ajándék lemezalbumot, amit néhány perc múlva maga a fonotéka vezetőnöje köszönt meg. Útközben s még itt is egy darabig (amíg a kottákat nézegettem) azon töprengtem, mit is csináljak most már. A SZALAMBÓ IV. felvonásának 1. képe ugyanis jóval nagyobb falat, mint a SZENNAHERIB, s ha én most ennek nekikezdek, az egész további munkarendemet át kell alakítani. És mit mondjak itt: mit csinálók és miért? Aztán gyorsan határozok: nem mondok semmit – és nekikezdek a másolásnak.

November 20., szombat

A Tudományos Akadémia könyvtára. A hátam is borsózik tőle. Nagyon kevesen vannak, és ma még az étterem se „dolgozik”. A ruhatáros néni azt mondja, hogy csak a könyvtár munkatársainak van nyitva szombaton és vasárnap. Ez az, amit nem értek. Mert ha már zárva van, akkor legyen is zárva. Ha meg nyitva van a könyvtár dolgozóinak, akkor miért nem ehet ott az egyszerű olvasó? Ez megint egy olyan dolog, amit fel nem foghatok. Mielőtt elkezdeném a munkát, biztonsági intézkedéseket foganatosítok. Tudva azt, hogy itt ötven oldalt is másoltathatok, kikeresem a katalógusból azoknak a könyveknek a sifjét, amelyekből feltehetően xeroxoztatni akarok. Ezeket a könyveket kiigényeltem a Szaltikov-Scsedrinben vasárnapra, ott majd alaposan megnézem őket, s ha tényleg kellenek, akkor hétfőn kora reggel visszajövök ide (itt is kiigényeltem ugyanazokat a könyveket), és elkészíttetem a másolatokat. Hát nem zseniális? Azután bevonulok az újságolvasóba...

November 22., hétfő

Ez már maga a könyörtelen hajrá. Olyannyira, hogy ezeket a sorokat már szerda este írom. Mostanáig ugyanis egy szusszanásnyi időm sem volt, nemhogy még naplórásra is jutott volna.

Hétfőn 9-re mentem a Szaltikov-Scsedrinbe, azonnal föliratkoztam a xeroxlistára (tizenötödik voltam), s a könyvolvasóban vártam ki a 10 órát. A xeroxozás félórámba telt, s újból várakozni voltam kénytelen 11-ig. Az elkészült másolattal együtt rohantam a Konzervatóriumba – másolni. Iszonyatos elszántságot éreztem magamban, de hiába! Túl sok ez három és fél napra. Még mielőtt kétségbeestem volna, különféle kompromisszumos megoldásokkal vigasztaltam magam; mint például: csak a „bojártanács” zenétől írom le a SZALAMBÓ-t; hozzáveszem ehhez még a MARCIA NOTTURNÁ-t vagy a HOL VAGY, CSILLAGOCSKÁ-t. De bármit találtam is ki, közeledett a kétségbeesés pillanata. S ekkor!! Úgy jött a gondolat, mint derült égből a villámcsapás! Itt a megoldás!

A dologhoz a következőket kell tudni: már amikor először kézbe vettem a kéziratot, tapasztaltam, hogy a dossziében az autográf mellett ott van egy elég nehezen kivehető fénymásolat is. Amikor munkához láttam, ezt mindig félre kellett tennem az útból. Most eljött az ideje, hogy közelebről is megvizsgáljam. Ami azt illeti, elég silány egy másolat, de azért ki lehet bogarászni. És van egy óriási előnye: nincs összefűzve, és nincs rajta semmiféle leltári szám. A szomszédos oldalakról készített fénymásolt ívek csak egymásba vannak rakva. Hát ez a megoldás. Észrevétlenül el kell csennem néhány ívet a másolatból, s akkor este tovább dolgozhatom a szállodai szobámban. Most már csak a terv véghezvitele maradt hátra. A kézirat utolsó harmadától kezdtem a másolást, tehát az elejéből kell elemelnem. Mint aki valami borzasztó fontos dolgot csinál, lapozgatom a fénymásolatot, s közben az első két ívet kijebb húzom úgy, hogy az egészet összecsukva, ezek két-három centivel kilógnak a többi közül. Aztán, mint aki végzett, félrerakom az egészet. Csak a kellő pillanatra várok. De mintha a két nő érezné, hogy valami stikli készül, nem hagynak egy pillanatra sem egyedül. Közéleg a 6 óra, cselekednem kell. Csak azt sajnálom, hogy családtagjaim és ismerőseim nem láttak ebben a döntő momentumban. Mellettem a széken – ahová nem lát el a két nő – ott hever a nejlonszatyrom a tiszta kottapapírokkal. Hátradőlök a széken, s a keményfedelű dossziét magam felé döntöm. Ezzel teljesen eltakartam az akció színterét. Egy határozott, gyors mozdulattal kihúzom az előkészített íveket, s magam mellé teszem a székre. Visszaeresztem a dossziét, és keresgélni kezdek a tiszta papírjaim között, de ezalatt az elcsent íveket becsúsztatom a paksaméta közé. Előkerül a tiszta lap is, ezen folytatom tovább a munkát, ám eközben ujjong a lelkem – a problémát megoldottam. Először persze azt gon-

doltam, hogy elkérem a másolatot, de rögtön beláttam, hogy nincs az a könyvtáros, aki kiadna a keze közül ilyesmit. Még az is biztonságossá tette ezt az akciót, hogy gyanú esetén sem lehet észrevenni a hiányt (gondoskodtam róla, hogy a címloldal a helyén maradjon), csak ha megszámolják az oldalakat, ami eléggé valószínűtlen. 6-kor fölálltam, komótosan összehajoltam, aztán uszgyi! Szélesen vigyorogva utaztam a tömött buszon, majd, a kincset biztonságba helyezve a szállodában, megérkeztem a Szaltikov-Scsedrinbe. Két helyről is vártam még anyagot. A könyv olvasóban megint nem találták az igényelt könyveimet. Egy 1902-es kiadású építészeti enciklopédiát és a toropeci járás térképét vártam. Az történt ugyanis, hogy a kartográfiában nem találtak ilyen térképet, az enciklopédia pedig szórén-szálán eltűnt. Az ügyeletes „bibliográf” azonban borzasztóan segítőkésznek bizonyult, s elindultunk mindenféle kanyargós úton az enciklopédia nyomában. Végül kiderült, hogy kézben van valamelyik eldugott speciális olvasóteremben. Ide is elkísért a hölgy, s itt végre belenézhettem a nagyalakú, többkilós könyvbe. Mikor végeztem, a folyóiratolvasóból elhoztam egy periodikus kiadványt, Alekszandra Molasz sógorának visszaemlékezésével. Kiírtam ugyan (a kiadványban csak egy hosszabb idézet szerepel), de kétségeim vannak a memoár hitelességét illetően, mivel e visszaemlékezésben Muszorgszkij és Rimszkij-Korszakov tegeznek egymást, ami köztudomásúan ellentmond a valóságnak. S aki azokban a körökben megfordult, annak ezt tudnia kéne. Utolsónak következik a Balakirev-művek jegyzéke. Ezt egy újabb helyen lehet megtalálni, az úgynevezett Centralnaja Szpravocsnaja Bibliotekában. Újabb folyosók, csigalépcsők következnek. Itt végre megkapom a háromkötetes könyvet... Már majdnem 10 óra van, tehát indulok haza. 11 tájban látok hozzá az elcsent kotta másolásához. A hétből négy ívvel (azaz nyolc oldallal) tudok csak elkészülni hajnali fél 6-ra.

November 23., kedd

Fél 9-kor cseng a telefon. Gálja az az ITMK-ból. Közli, hogy elkészültek a fényképek, és hogy szerdán a Mohovaján kell lennem a központban, ahol azt a bizonyos jegyzőkönyvet is nyélbe kell ütni. Nincs mentség, tovább kell folytatnom a másolást, de most az eredetiről, a Konzervatóriumban. 11-kor már ott is vagyok, és dolgozom szorgalmasan, mintha mi sem történt volna. Közben az éjszaka lemásolt négy ívet gyakorlott mozdulattal visszacsempézem a helyére. Ma is 6-kor fejezem be, és indulok haza. Borzasztóan éhes vagyok, ezért aztán beülök az étterembe, és egy nagyot vacsorázom, még sört is iszom a jobbikból. 9 van már, mire visszaérek a szobámba. Veszem elő a maradék három ívet, de képtelen vagyok dolgozni. Amúgy ruhástul végigzuhanok az ágyon, és már alszom is. Két óra múlva, 11-kor ébredek fel. Nincs irgalom, gyerünk tovább! Másolás fél 5-ig, majd alvás fél 9-ig. De az a helyzet, hogy nem tudok aludni, csak forgolódom gyötrelmesen. Még este 10 után telefonált Rozita (a leningrádi Zeneszerzők Szövetségéből). Kérdezte, hogy miben lehetne segítségemre, s hogy nem akarok-e színházba vagy operába menni. Mire én biztosítottam, hogy igazán semmire sincs szükségem, és színházra még csak gondolnom sem lehet.

November 24., szerda

Irány a Mohovaja. Gálja fogad, ő pontos, csak a hivatal nincs sehol. Végre fél 11 tájban megjön az előadó, és rátérhetünk az adminisztrációs ügyekre. 10 óra konzultációban egyezünk meg, s aláírjuk az okmányokat. Megkapom a kész fényképeket s hozzá a kísérőlevelet és listát. Elbúcsúzom Gáljától, aki pirulva egy Matrjoskával ajándékoz meg. 11 óra van, múlik az idő, s nekem még hátravan egy hasonló aktus a Szaltikov-Scsedrin könyvtárban. A legegyszerűbb, ha gyalog megyek, s így még egyszer végigjáróm kedvenc

helyeimet: Mohovaja, Pantyelejmonovszkaja, Letnyij szad, Inzsenjernij zamok, Szadovaja. Megérkezem a könyvtár hátsó bejáratához, ám a titkárságon nem veszik fel a telefont. Ez borzasztó! Mi lesz, ha nem jutok el idejében a Konzervatóriumba? Kétségbeesésemben Albina Kiriket hívom a másolószobából. Egy rossz hírt tartogat a számomra: a kották olyan nagyalakúak, hogy nem lehetett róluk xeroxmásolatot készíteni. Mikrofilmen fogom majd megkapni, mert természetesen még beletelik egy kis időbe, amíg elkészülnek. Ő mondja, hogy a titkár ma nincs bent, mert angol vendégek érkeztek, és ezeket istápolja. A másik mikrofilmrendeléseim ügye is rendben van, azt is meg fogom kapni. Én csak ámulok-bámulok. Semmi fenntartás, semmi akadékoskodás!!! Hiszen a fényképeken kívül én egy csomó kiadatlan kéziratot is beleírtam a listába. Teljesen el vagyok képedve. Bezuglova beteg lett, és ezzel megszűnt minden ellenőrzés. Hát ez pompás! Csak adná az ég, hogy meg is kapjam azt a filmet.

Már szomorúan elkönyveltem magamban, hogy holnap délelőtt újra el kell ide jönnöm, amikor a lépcsőházban feltűnik a titkár. Ma, úgy látszik, minden bejön nekem. Albinának odaadom az ajándék lemezeket, cserébe két megbízatást kapok tőle: lemez-katalógust kér, s a CSÁRDÁSKIRÁLYNŐ partitúrájának fotómásolatát. Mindent megígérek, elbúcsúzunk nagy szeretettel. A titkár szintén napsugarasan fogad, és elém teszi a jegyzőkönyvet. Döbbenet meredek a konzultációk számára: kilencven óra. Bárgyún vigyorogva aláírom. A hölgy csak úgy ragyog, s megajándékoz néhány lemezzel és egy repi könyvvel. Biztosítjuk egymást stb. Nekem minden vágyam, hogy végre eljuthassak a Konzervatóriumba, tehát sietve távozom. De útközben felrémlik a Tesco emberének a figyelmeztetése, hogy vigyázzak ám, nehogy aláírjak tömérdek konzultációt, mert nekik egy óráért valami 280 forintot kell kifizetniük. A villamosmegállóban röpké fejszámolás következik. Te jószágos úristen! Hiszen ez majdnem harmincezer forint. Nekem egyszerűen leharapják a fejemet ezért. Iszonyú lelki tusa ráz. Mi a fenét csináljak most? És miért nem akkor reklamáltam, amikor elém tette aláírni? És miért nekem kell ezt elintéznem? És mi közöm nekem a Tesco pénzügyeihez?

De hát ezt nem lehet ennyiben hagyni! Az idő pedig csak múlik. Mégis visszaindulok. Felszóllok telefonon, s dadogok valamit, hogy elfelejtettem tisztázni egy dolgot. Meglepetten jön le újból a titkár. Kérdelem tőle, hogy mit kell érteni konzultáción, mert hogy a kilencven óra rengetegnek tűnik. És akkor teljesen egyenlőtlen küzdelem kezdődik. Ő sorolni kezdi a képtelenebbnél képtelenebb indokait. Hogy aszongya: egy hónapig dolgozott a könyvtárban, értékesebbnél értékesebb kéziratokba nézhetett bele, hogy ez mennyi munkával járt az ő részükről, hogy Bezuglova a tudományok doktora (tehát nem akárki foglalkozott velem!), hogy a másolási részleget is sűrűn foglalkoztatta (tehát innen az a nagy készségesség!), hogy a könyvek kivételét engedélyező részleget is hosszasan igénybe vette, hogy a kottarészleget is dolgoztatta stb. stb. Még azzal is vigasztalt, hogy nemrég járt ott egy lengyel, aki csak három hétig volt, s akinek százötven órát számítottak föl. Olyan képtelenség volt ez az egész huzavona, és olyan nyilvánvalóan pumpolás jellegű, hogy én teljesen lebénultam. Mert ha a kilencvenet elosztom az itt töltött harminc nappal, akkor az jön ki, hogy napi három órát foglalkoztak velem, ami nonszensz. Bezuglovát meg 8-a óta nem is láttam, mert beteg. A nő végső érve az volt, hogy a kilencven órát a Vnyestehnika (ez a Tesco itteni partnere) moszkvai emberével együtt állapították meg. Kész! Belenyugodtam a dologba, mert végül is nekem ehhez az egészhez nincs semmi közöm. Csak a szám íze lett keserű egy kissé.

De most aztán rohanás. A Konzervatóriumban villámgyorsan megebédelek, s aztán uccu neki! A maradék három ívet már rutinosan csempézem a helyére. A címlappal

együtt öt és fél oldalam maradt hátra. Mielőtt elkezdeném a munkát, a két itteni hölgy barátságosan érdeklődik hogylétem felől. Igazán nagyon kedvesek és előzékenyek, csak az a baj, hogy én tűkön ülök. Azért eldicsekszem a ma kézhez kapott fényképeimmel. A főnöknő mondja erre, hogy nekik is vannak fényképeik, s nem akarom-e megnézni őket. Na nem bánom, lássuk hát. Veszi elő a hatalmas paksamétákat, s jobbnál jobb képeket rak elé. S egyszerre csak – nem hiszek a szememnek: egy Muszorgszkij-fotó úgy 1858 tájáról, amit eddig még soha az életben nem láttam. Teljesen el vagyok képedve. Látna a megrökönyödésemet, és mivel két példány van a képből, ez az áldott asszony nekem ajándékozza a fotót. Miután magamhoz tértem üdítő ájulásomból, megkérdem, vannak-e Balakirev- és Cui-képek is. Hát persze hogy vannak. Már veszi is elő, s végre látok egy használható Balakirev-fotót, ami ráadásul eredeti is. És ez az áldott lélek magától felajánlja, hogy válasszam ki a nekem kellő képeket, s ő csinál róluk másolatot, és elküldi nekem. Nohát, több se kell; összeszedek jó néhányat, felírom a címemet, és akarok neki adni tíz rubelt a költségekre. A tíz rubelt sokallja, így hát ötnél maradunk.

De most aztán nyomás. Úgy dolgozom, akár egy motolla, és borzasztóan koncentrálnak kellennem; lehetőleg hibátlanul kell másolnom. Versenyt futok az idővel, és 6-ra a címoldal kivételével el is készülök.

Sajó László

KÖLTŐK A TERASZON

Még melegít a simogató Nap
a teraszon, gégéig takaróznak
a költők. Ülnek vagy fekszenek.
Csak Petri ácsorog. Ő nem beteg.
Egymás után szívja a cigit.
És vodkázik és viszkizik.
Az Ivócsarnokból jött,
a vegyesboltból, mely kocsmá is.
Hegyivegyigyümi. Volt ma is.
Tudják az orvosok, a portaszolgálat.
Minek, kinek is szólnának.
Egy élőhalott betegnek?
Én? nem halok meg, ezeknek,
és egy újabb krimibe mélyed.
Ott az elején van halott.
És nem köpi ki,
mert be se veszi
a gyógyulásmaszlágot.
Az orvosság méreg.
Minek a szanatórium?

Nem segít, csak az ópium.
 A teraszon, ha nem is zajlik, surrog az élet.
 Milyen kerek most a Nap,
 és forró! Teát osztanak
 a nővérek
 fehér zokniban, papucsban.
Meghaltam, vagy csak aludtam?
 Kálnoky nehezen ébred.
Terasz.
Rímnék ez se rossz.
Csokonai, én szólok hozzád,
te tudad, hogy a teát brómozák?
 Szegény Janus a táborozáskor,
 Vitéz meg, hol is máshol,
 temetésen lett beteg.
Nézem a nővért, éjjel elképzelem,
köröttem alszik a kórterem,
de hiába verem,
fél se áll.
Ez már a halálos ítélet.
Isten engem úgy!, nem iszom több teát.
 Panaszkodik Janus Vitéznek.
Képzeld el az izmos hullaszállítót, köcsög,
 mondja Vitéz, és mellette Fazekas fölrohög,
 pedig már azt hitték, halott.
Janus-seggű! Téged basznak, ha nem baszod!
 Egy jó bemondás, több se kell neki.
 Még egy Mihály és még egy debreceni.
 Hej, földi,
 ha itt lenne Földi,
 mehetne az ulti!
Én beszállhatok, szól Janus félénken.
Mire Vitéz: Jó, de te leszel középen.
 És úgy röhögnek,
 aranyos slájmot fölkihögnek.
 Tóth Árpád morog: *csendet kérnék,*
a végén még
életre vidítanak!
 Melegít a Nap,
 a borzolva simogató.
 Akár egy óramutató,
 a nővérek körbejárnak,
 hozzák a repeta teákat.
 Repeta, repetitív.
Látom, egész nap karistol,
mondja, Mihály, ma megint mit írt?,

kérdezné Kosztolányi Babitstól,
 ha szóba állnának egymással.
 De hát ez szóba sem jöhet.
 Egy-egy gondolatot lemásol,
 pl. *Mihály, volt ma köpet?*
Köpní se tudok, se nyelni.
Esélyem sincsen, szemernyi.
 Így leveleznek
 megannyi hulló cédulán.
 Lassan múlik a délután.
Itt jön a nővér, cseszd meg.
Cseszd meg te. És ne emlegesd a köptetőt!
Te meg ne rímeld rá a hegytetőt!
 És egész nap jön-megy a szöveg,
 gyűlnek a cetlik, mint csészében a köpet.
Mondja, maga költőféle?
Hogyha kérem, megkefél-e?
 Így telnek a napok, az éjjelik.
 Desiré szorong, hogy a két nő egyszerre érkezik.
 Alacsonyan szállnak a muzsák.
 Izgalmában egy ceruzát
 csonkig lerág,
 míg eszébe jut a rím: *gégerák.*
Baka Pista, hát itt vagy te is,
moj daragoj drug!, örül Hodaszevics,
 tud kivel beszélgetni.
 Fölnéz Sztjepan Pehotnij. *Az életből elég ennyi!*
A költőt olvasatlan kéretik elégetni!
 A nővérek összeszedik a teás-, a köpőcsészéket,
 ma se történt semmi.
 Ennek a napnak is vége.
 Petri a krimi végére ért, már nem részeg.
 Az életből jutott nekünk mára is.
Ki a gyilkos?, kérdezi Márai,
 Petri ránéz, rekedten felel.
Őn gyilkos. De már fel sem nevet.
 Márai se. *Ez nagyon gonosz volt.*
 És nem ugrik le a teraszról.
Sötét Nap, hogy elvakíts!,
 felkiált, és halva Keats.
 Hát, nem volt itt túl sokáig.
 És temethetjük Bakát is.
 Lement a Nap, föld alá való.
Ó, az Isten, az alávaló,
megteremté Káint,
kötné fel magát is!

Ez megőrült. Szegény Juhász Gyula,
nem segít injekció, kapszula.
Na, menjünk, holnap is
Nap, indul Novalis.
Erdj. Engem betolnak.
Nem lesz reggel, se holnap.

Szétnéz Isten, elégedett.
Hol az a sok tüdőbeteg?
Bent vannak, ha kint sincsenek?
Christian Morgenstern
sem látja, már a hold kel fel.
Jó éjszakát és jó reggelt!
Ó, Nap, senkit sem találsz itt,
a teraszon a szél játszik
tonna cédulányi verssel.

Mint a tüdő csúcsán a jég,
hol voltunk, hol nem voltunk a teraszon, egyszer.

Kékestető, 2011. február

Tatár Sándor

SELEJTEZÉSRE VÁRÓ ÁLLOMÁNY

Addig jó nekünk, amíg kikölcsönöz magának az éj:
az vagy nyugalom vagy az álom

forgatja lapjainkat.

A nappalok csak közvetlen és gyors haszonra éhesek –
ily olvasókban sem türelem, sem tapintat.

Meghúzzuk magunkat a polcok peremén,
de hát mire is tartogatjuk betűinket?

Az élet máshonnan veszi rég célját, üzemanyagát:

a por-*make-up*-ra s repedezett bőrkötésre csak legyinthet.

Az évek kézről kézre adnak, ámde bennünk
egyre kevesebb örömük telik –

nem csoda: kopunk, évülünk (meg érteni is egyre nehezebb);
kegyelem lesz, ha majd elveszít valamelyik.

OLDOZZON VERS? MÁRIS SZAVAK??

Ez még mind semmi, látod-e –
*beszél*ned *hagy* a fájdalom.
Ha nem szenvedsz, csak ennyire,
művirág üt ki szájadon.

Fölbuknak fuldokló igék,
hánykódnak buksi főnevek:
ki elhagyta reményét és hitét,
az panaszt is hogyan tehet?!

Amíg beszélsz, fecsegsz:
nyelv zugában ki áttelel.
Az lesz majd vers, mely sziklákat repeszt,
ha elnémulsz és éles csend leszel.

Jónás Tamás

BÁRMIKOR BÁRHOL

Reggel nem kezdődik el, és nem ér véget este,
nincs, aki panaszkodjon, hogy olyan régen kezdte,
és nincsen, akitől fájna, hogy alig van velem,
délben eszem reggelit, és szombat van pénteken,
a redőny erős, a fénynek már nincsen illata,
nem megyek el otthonról, hogy ne érjek haza,
kikapcsolom a fűtést, mert ősz lesz hirtelen,
és tavasszal sem volt végül is olyan hidegem,
nem ülök már az ágyon, nem fekszem, senkivel,
nem járok el a boltba, nincs, amit enni kell,
részeg sem akarok lenni, se sör, se bor, se mák,
ha kell, bírom bármeddig, mit nem bírok tovább.
Szürke az arcom, mondjuk, de lehet, hogy kövér,
a tükör, lehet, hogy nincs is, szerintem is kevély,
valahol volt egy gyújtóm, és gyertya is talán,
az is valahol volt, egy alma, egy banán,
a telefon labirintus, sok szöveges üzenet,
s talán nem álom volt, hogy hajnalban csengetett,
a csengő szólt, a szomszéd nyitott ajtót, vagy én

nem nyitottam ki végül, nem fújt be hát a szél,
és volt valami oldal, tavaly még volt netem,
emlékszem, túl vagyok egy nehéz történeten,
a zokni nem az enyém, az ing meg újra az,
azt hiszem, amit hazudtam, véletlenül igaz,
nem emlékszem, bocsáss meg, kérdeztél valamit?
Pedig válasznak írtam. A verset. Nem vagy itt.

VÉGKÉPP MÁSNAK

Ez is a tél. Mutatom. Lehet hó az utakon.
Fekete utcák. Varjak. Csendek. Lehetnek.
Itt-ott füst. Vagy berregés. Mozgás. Kevés.
Nehéz kabátok. Néha bátran, lobogó
hajjal átszaladhat egy-egy szerelmes nő
a tájban. Gyerekek, ritkán. Bennük nyár van.
Suttog az idő a változással. Süket és néma.
Szétfolyt tejföl az ég maszatja. Állsz alatta.
Egymásnak dőlnek házak, ifjak. A vének isznak.
Falú lesz minden város újra. Fázik a srácok ujjja.
Szemek és szívek gombnyi lángja itt-ott.
Éjszaka ébrednek a vágyak. Szűk kis ágyak. Pislog
az éjszaka nyugalma. A kozmosz alja átfagy,
fekete ujjja a Földet túrja. Titkot babrál tavaszig.
Ilyen a tél. Sokat remél. Van, hogy fehér.
Sok a gazdag, több a szegény, aki örül, ha már havazik.

Hetényi Zsuzsa

„AZ ÉLET MOSLÉK, A VILÁG BORDÉLYHÁZ, AZ EMBEREK SZÉLHÁMOSOK”

Babel Odesszája: mese, idill, groteszk és más történetek

„A rendőrség ott végződik, ahol Benya kezdődik – ...de Tartakovszkij nem nyugodott, és megérte azt, hogy egy zenegéppel ellátott vörös gépkocsi a Szeregyin téren eljátszotta a Kacagj, Bajazót. A gépkocsi fényes nappal odagördült a házikó elé, amelyben Pesze néni lakott. A gépkocsi kerekei csikorogtak, okádta a füstöt, rézveretei ragyogtak, búzlott a benzintől, és jelzőkürtjével

az áriát játszotta. A gépkocsiból kiugrott egy illető, s bement a konyhába, ahol a földes padlón a töpörödött Pesze néni vergődött. »Másfél zsidó« ott ült egy széken, és hadonászott.»¹

Ha ebben a pár sorban kicserélnénk a tulajdonneveket, bízvást azt hihetnénk, Rejtő Jenő sorait olvassuk. A vicces-eposzi angolra hangolt Pizskos Fred és Fülíg Jimmy gengszterek helyett Iszaak Babel saját szülővárosának legendás hőseit örökítette meg ODESSZAI ELBESZÉLÉSEI-ben, ahol a komikum alól elő-előbukkan a komorabb és szegényes odesszai háttér, de főleg mindent beleng a nosztalgia, mert az elbeszélők tudják, hogy „a legenda oda”.

Az ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK témájában nincs semmi különös: a zsidó ember másokhoz hasonlóan jókat eszik, szerelmes, házasodik, meghal és eltemetik. Ezeket az eseményeket azonban a zsidó, hagyományainak megfelelően, a maga sajátos módján éli meg, az odesszai zsidó ezt a hagyományt átalakítja a maga módjára, az író pedig még sajátosabbban ábrázolja.

Babel művészetében a kelet-európai groteszk hagyománya teremtdődik meg, az orosz és a zsidó irodalom legjobb hagyományainak összegyúrásával. Idézhetünk és idézünk is még más kelet-európai íróutódokat majd, akiknek groteszk szemlélete nemcsak rokon Babeléval, hanem közvetlenül és kimondottan tőle tanultak. Közöttük említeném Danilo Kišt, aki a különc, szinte örült apa figuráját vagy a pogromot átélő zsidó kisfiú magatartását Babel alakjaiból és szemléletével alakította ki, vagy Hrabalt, akinek TEMETÉS című novellája akár az odesszai elbeszélések közé is beillene, nem szólva Pepin bácsiról, akinek beszédaradata Babel hőseinek szkaz-modorát mutatja, amiről később részletesebben lesz szó.

Odessza

Babel ODESSZAI ELBESZÉLÉSEI-nek oroszlánrészük van abban, hogy Odesszát különleges városnak képzele Európá, amint az is volt már a kezdetektől. Több nemzetiség alakította kereskedelmi központtá, az orosz–ukrán délvidék sajátos képződményévé (ODESSZA címmel Babel esszévallomást is írt róla 1916-ban).

Odessza a vallásos zsidók számára már a XIX. században bűnös város volt. II. Katalin alapította 1794-ben, másolva I. Péter száz évvel korábbi városalapító gesztusát, aki Pétervár megépítésével Nyugat felé nyitott ablakot, és épített kikötővárost a mocsarakra. Odessza utcái Pétervárhoz hasonlóan merőlegesek, a szintén klasszicista szerkezetű kikötővárosba a cárnő elsősorban kereskedőnépeket hívott be. A betelepített etnikumok számát Vlagyimir Zsabotjinszkij neves író (majd cionista politikus), Babel kortársa adja meg, szintén odesszai tárgyú regényében, a már emigrációban írott nosztalgikus alaphangú, mégis az asszimiláció szákcúcaival leszámoló ÖTEN lapjain. A „nyolc vagy kilenc törzs”² a következő: orosz, ukrán, zsidó, „moldován” (azaz román), bolgár, lengyel, francia, görög és olasz. A multikulturális közegben az asszimiláció legbékésebb mintája valósult meg, hiszen a zsidók kultúrájuk és vallásuk megőrzésével ebből a sokszínű környezetből nem tűntek ki annyira, mint az etnikailag egységes orosz, ukrán vagy lengyel falvakban. Nem is egy bizonyos egységes szokásrendszerhez kellett asszimilálódniuk, hanem a sok nép együtt alakított ki egy keverék életformát, amelyben mindenki megőrizhette egyéni arculatát és vallását.

Odessza e korszakának zsidó vonatkozású adatait pontosan ismerjük egy 1853-as tanulmánykötetből. Lakosságának ekkor egyhatoda volt zsidó.³ A vallási türelmetlenség és különbözőség azonban hamarosan súrlódásokhoz, majd békétlenséghez vezetett. A harminc éven át „porto franco” jogú város első zsidó pogromját a görögök hajtották végre. Pátriárkájukat temették, aki török merénylet áldozata lett, és a zsidók eközben

nyitva tartották boltjaikat. A gyász meggyalázása ürügyén kezdődött a fosztogatás és öldöklés. A további, egyre véresebb odesszai pogromok évszámai: 1859, 1871, 1881, 1903 és 1905, amikor Odesszában háromszáz zsidót gyilkoltak meg. Az orosz zsidóságnak itt kialakult kulturális központja az 1871-es pogrom következtében helyeződött át Pétervárra, elköltöztek a nagy jelentőségű, orosz nyelven kiadott újságok, a *Voszhod* és a *Rassvet* is.

Az oroszországi zsidók túlnyomó többsége csak az ún. „letelepedési övezet” határain belül lakhatott. A nyugati és déli kormányzóságokban, azokon a lengyel területeken éltek őseik, amelyeket Oroszországhoz csatoltak a XVIII. század végén. Az „övezeten” belül számos, elsősorban foglalkozási és mozgási korlátozás létezett. 1904-ig a zsidóknak tilos volt a nyugati országhatár mentén ötvenversztányi sávban letelepedni. 1882-ben megtiltották a beköltözést a falvakba, ami az „övezet” kilencven százalékát jelentette. A kisvárosokban összezsúfolt és a foglalkozásválasztás jogától is megfosztott zsidók nagy többsége nyomorban tengődött. Az 1860–1870-es évek liberális reformjai révén néhányan jogot kaptak arra, hogy Oroszország egyéb területein éljenek: az ún. első osztályba tartozó kereskedők, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, az akkor még csekély létszámú kézművesek, ideiglenesen pedig az egyetemi hallgatók, a kézművestanoncok, az alsóbb osztályokba tartozó kereskedők élvezhették ezt a jogot.

A csendőrség vadászott a lejárt útlevelel rendelkező zsidókra, akiket büntetésből azonnal besoroztak, a zsidók és jobbágyok számára egyaránt huszonöt éves katonai szolgálatra. A hadseregben zsidó még altiszt sem lehetett, nem úgy, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában. A nagyvárosokban éjjeli razzákat tartottak a szállodákban és vendégfogadóknak (lásd Babel korai ÉLIJA ISZAAKEVICS ÉS MARGARITA PROKOFJEVNA című novelláját, amelyben a városban rekedt kereskedő egy prostituálnál keres menedéket). Időnként elűzték a városokból azokat is, akik korábban lakhatási engedélyt kaptak (1888-ban Jaltából, 1891–1892-ben Moszkvából). A zsidók számára tilos volt az állami szolgálat, a szabad foglalkozásokban való részvételt pedig (például az ügyvédi hivatást) korlátozták. A gárdába (a hadseregnek a cár közelében szolgáló elit, jól képzett alakulataiba) és a határt őrző hadseregbe zsidókat nem engedtek be. 1890-től kezdve megfosztották őket a választójogtól, és persze képviselőjelöltek sem lehettek. 1886–1887-ben az oktatásban ún. zsidó „*numerus clausus*”-t, százalékos normát vezettek be a közép- és felsőfokú tanintézetekben: korábban az odesszai gimnáziumi tanulók hetvenöt százaléka volt zsidó (lásd Babel novelláit: GALAMBÚCOM TÖRTÉNETE, amelyben csak egyetlen zsidót vesznek föl évente, és GYERMEKKOROM. A NAGYMAMÁNÁL). A rendelet szerint a letelepedési övezetben a hallgatók tíz százaléka kerülhetett be, az övezeten kívül öt, a két fővárosban pedig három százalék. Az odesszai (novorosszijszki) egyetemen a rendelet előtti évben 172, azután 27 zsidó hallgató tanult. Az állam által hallgatólagosan engedélyezett, sőt szított pogromok következtében 1881 és 1914 között kétfélmillió zsidó vándorolt ki, elsősorban Amerikába, néhányan a cionizmus eszméinek hatására Palesztinába.

Odessza asszimilált világa örök szálla a haszid és ortodox, jámbor és istenfélő zsidók szemében. A sajátos kultúra keveredést tükrözte már az egyik első oroszul írott zsidó mű, Oszip Rabinovics kisregénye, a TÖRTÉNET ARRÓL, HOGYAN UTAZOTT REB HAJJIM-SULIM FEJGISZ KISINYOVBÓL ODESSZÁBA, ÉS MI TÖRTÉNT VELE (1865),⁴ amely az odesszai irodalom, a zsidó tárgyú és szellemiségű, orosz nyelven írott humoros művek sorának mintája. Babel SABOSZ NACHAMU-ja, Ilja Ehrenburg LASIK ROITSCHWANZ MOZGALMAS ÉLETE vagy akár Ilf–Petrov regényei kötődnek hozzá sok-sok szállal, nem kevésbé az izmos irodalmi másodvonal, akik Babel közvetlen elődei: Szemjon Juskevics, Alekszandr Kipen, David

Ajzman és Vlagyimir Zsabotyinszkij, vagy Babel kortársai, Szemjon Hecht, Valentyin Katajev és Eduard Bagrickij.

A jiddisül írott művek számára is minta a HÁJIM-SULIM... Mendele Mojhér Szforim is Odesszába vezeti el nyomorék hősét, Sánta Fiskét, aki hasonló szempontok alapján idomtalanak és kiismerhetetlennek látja a bűnös várost. Az utcákon ki sem lehet találni, melyik házban lakik zsidó, belépve is eltéved az ember, még a koldusokat sem ismerni fel rögtön, és – mily szokatlan – a férfiak nőkkel sétifikálnak. Sólem Aléchem műveiben is borzadályal emlegetik a kisvárosi ájtatos zsidók a várost, mint a bűnök melegágyát. Babel elbeszélője a LOVASHADSEREG-ben, a RABBI című novellájában azt mondja bemutatkozásakor, hogy Odesszából jött, amire a rabbi gúnyosan jegyzi meg: „*Jámbor, ájtatos város... száműzetésünk csillaga, megpróbáltatásaink akaratlan kútja.*”

A nyolc vagy kilenc nemzetiség lakta kikötőváros nemcsak sajátos kultúráját, de máig külön úton fejlődő saját hibrid nyelvet is kialakított (elég belenézni egy mostani odesszai internetes fórumba, hogy az egyedi zsargont tapasztaljuk). 1857-ben Odessza zsidó lakosságának a harmada vallotta anyanyelvének az orosz, miközben Oroszország többi területén még fél évszázaddal később, 1897-ben is csak három százalékuk. Iszaak Babel ezt az egyedi nyelvet „*félorosz-félukrán*” nyelvnek nevezi, amelyen mai napig érződik a zsidó szókincs és intonáció hatása, és rögtön hozzáteszi, mennyire közel áll hozzá, és mennyire fontos számára éppen ez a nyelv.⁵ Babel ODESSZAI ELBESZÉLÉSEI-nek zsidó alakjai ezt a kevert nyelvet beszélik, amelynek érzékeltetésével először Rabinovics próbálkozott, majd a XX. században Juskevics, Hecht és Zsabotyinszkij. Az odesszai nyelv zsidó intonációja és frazeológiai sajátosságai Babel jellegzetes írói stílusának alkotórészeivé váltak.

Odessza tehát kivétel, zárvány, sziget a monolit kultúrájú Oroszországban, de még a vegyes etnikumú letelepedési övezetben is. Azt hihetnénk, hogy az ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK ezeknek az asszimilált zsidóknak a sajátos életmódját örökítik meg. Az odesszai romantika azonban éppen annyira valóságos csak, mint a steti romantikája – olyan nosztalgia táplálja, amelyet a gyökerüket vesztett utódok kölcsönöznek a múltnak. Ez a romantizálás a XX. század elejétől kezdődött, talán Martin Buber haszid történeteivel (1906, 1908), akinek a Lemberg és Bécs közötti távolság már elegendő volt ahhoz, hogy a környezetükből kiragadott anekdotikus példázatokban filozófiai szépséget fedezzen föl.

Mítosz és valóság, a Moldavanka és a maffia: Japonyec tündöklése és bukása

Odesszán belül is külön fogalom a Moldavanka, a város legrégebbi része, eredetileg moldáviai románok alapította település. Itt koncentráldott egykor a város ortodox, többnyire szegény zsidósága. Az Odesszába beolvadt negyedre a tengerparti (Primorszkij rajon) villasorok mögötti munkások lakta, szegényes, egyemeletes házak a jellemzők, amelyeknek zöld udvarán zajlott az élet. A merőleges, elég széles, kockaköves utcákon kisebb gyárak, üzemek is működtek. Az 1920-as években a hamarosan hírnevet szerzett odesszai írók is, Babel, Pausztovszkij, Bagrickij, Ilf és Petrov, Olesa, Katajev élvezték a hely különleges szellemét, az ott lakók meséit, sajátos nyelvét.

Babel nem ebben a déli munkáskerületben született, hanem a kikötőtől északra, jó módú polgári családban, bár apja később szerényebb sorba került. Babel egy kijevei kereskedelmi főiskolára iratkozott be, mert csak oda vették fel zsidó származása miatt, de már a gimnáziumi évek alatt írt – franciául, Maupassant volt első irodalmi példája. A forradalom társadalmi határvonalakat megszüntető cezurát jelentett Oroszország

történetében, és Babel életművében is nyitást a témákban, mozgásteret, szabadságot. Másképpen nézett megváltozott szülővárosára is, és a Moldavankán kereste az 1920-as évek elején a saját zsidó közegénél népiesebb, kalandosabb, eredetibb, egyszerűval mítoszalkotásra alkalmas világot, amelyben már látta az éppen eltűnőben lévő közelmúltat.

A Moldavanka legendás gengszterei voltak alakjainak előképei, mintái, mindenekelőtt Miska Japoncsik, eredeti nevén Mojszej Vinnyickij, más néven (keskeny vágású szeme miatt) Japán, azaz Japonyec. (A kicsinyítőképzős, lekicsinylő Japoncsik nevet a bolsevikok adták neki később.) A Déli Vasútvonal kereskedelmi iskolát végzett áramellátási ellenőre nem sokáig hivatalnokoskodott. A különböző városrészekben működő bandák rivalizálásának, lövöldözéses leszámolásainak vetett véget azzal, hogy „munkájukat” és érdekeiket összehangolva szabályos üzlettel alakította, aki pedig nem csatlakozott a szervezéséhez, azokat megsemmisítette. Így lett Odessza maffiájának teljhatalmú feje 1914-re. Íratlan, de szilárd törvények alapján kezében tartotta a kikötői forgalom nagy részét, elsősorban a gyarmatáru-kereskedelmet. 1917-től Odesszában gyakran cserélődött a hatalom, fehér seregek, Petljura vezetésével ukrán nacionalista csapatok és vörös egységek vonultak át a városon. Japonyec a bolsevikokhoz csatlakozott, valószínűleg azért, mert ők nem engedtek szabad folyást a pogromoknak, hiszen köztük is sok zsidó származású volt. Japonyec a fehérek igazgatásának idején a börtön elfoglalásával kiszabadította a rabokat, és belőlük, valamint egyetemi diákokból és anarchistákból szervezett sereget, akikkel megjárta a polgárháború frontjait. 1919-ben veszteségeibe belefáradt és dezertálások miatt megfogyatkozott serege vereséget szenvedett Petljuratól, ezért visszaindult Odesszába. Az egyik állomáson az odesszai Cseka feltartóztatta vonatát, és agyonlőtte feleségével és hadsegédjével együtt.⁶

Babel odesszai elődei és egyedisége

Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy Babel mindkét elbeszélésciklusában világtörténelmi pillanatot volt képes megragadni. Ami a LOVASHADSEREG-et illeti, Babelt a csak rá jellemző sajátos (komplex értelemben vett) nyelv és szemléletmód emeli ki azoknak a sorából, akik műveik közelképeiben szintén leírták koruk hasonló vagy azonos jelenségeit, és érezték is mögöttük a történelem szelének süvítését. Az ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK azonban a kevéssé ismert orosz nyelvű zsidó irodalomból nőtt ki, és noha témája, mondandója is egyedi, főleg a benne rejlő ambivalencia feszültsége teszi kivételessé.

Babel első újítása, hogy a mintegy hatvanéves műltra visszatekintő orosz–zsidó irodalomban tevékenykedő íróelődök többségétől eltérően – akik az elnyomott és üldözött zsidókat védték, mentgették az oroszokkal szemben, és ezzel az ideológiai teherrel művészetük ritkán tudott kitörni a másodvonalból – az oroszországi zsidóság új nemzedékét mutatja meg. A XIX. századi tipikus zsidó megalázkodni kénytelen, fizikailag is gyenge, bocsánatkérő testtartásba merevedett alak, vagy legfeljebb olyan, aki emelt fővel és hovartartozását áldozatként viselve vállalja a szenvedést. Az új hang és új generáció kezdetét Alekszandr Kipen A LÓKUPEC, illetve Andrej Szobol LASSÚ FOLYÁS című művei jelzik az 1910-es években. Az első a széteső orosz nemesi kúrián vegetáló Oblomov-utóddal állítja szembe a törvények értelmében kirekesztett, de a szakmájában magabiztos, fizikailag is erőteljes zsidó lókupecet. Szobol pedig az orosz élet emblémájaként is értelmezhető Szibériába helyezi zsidó gazdálkodó hősét, aki megint csak a lovaknak is, a földnek is erős kezű gazdája, immár nem idegen az orosz földön.

Babel második újítása, hogy – az amerikai gengszterirodalommal párhuzamosan – nemcsak hogy nem az engedelmes, hanem éppen a törvényeket kijátszó odesszai világot, a rafinált és ugyanakkor erős zsidókat mutatja meg. Újításának harmadik eleme,

hogyan nem csupán vállalja a (még a zsidó irodalomban is alantának tartott) humor hagyományát, hanem úgy emeli be műveibe, hogy az „alantas” anekdota példázattá magaszosul. Elég, ha itt újra a két közismert jiddis íróra, Sólem Aléchemre és Mendele Mojhér Szforimra vagy az első humoros műre, Oszip Rabinovics HAJIM-SULIM-jára utalunk. (Ha magyar párhuzamra lenne szükség, bátran Mikszáthra lehetne hivatkozni, aki a hazai hagyományban szintén elavultnak tartott életképet és anekdotát kezelte hasonló módon.) És végül a negyedik vonás, ami ugyancsak egy ellenpontra, az ambivalens, tehát sommás értelmezéseken túlmutató elvre épül: miközben Babel az új, „erős”, magát otthon érző zsidó nemzedékről beszél, egyúttal megmutatja annak hanyatlását, távozását, vagyis a vidám novellákban az oroszországi zsidó élet végét, ahogyan ő fogalmazta, alkonyát vetíti előre. Ennek a tragikumnak és az életvidám komikumnak az együttes megjelenése hozza létre azt a groteszk effektust, amelynek köszönhetően az ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK felejthetetlenek.

Babel a zsidók új generációját mítoszi magasságokba emeli avval, hogy betyáros vagy oroszos „westernromantika” dicsfényével övezi őket. A romantika szabályainak megfelelően itt nem a nyers erő, az erőszak és a fizikai fölény mértéke rangsorolja a figurákat, hanem a fegyverek erejét csak háttérül használó „gyöngéd gyilkos”, a kifinomult modorú, a pénzről diplomáciai tárgyalásokat folytató, méltóságteljes, szűkszavú és szarkasztikus humorú, gálans bandita alakja emelkedik mítoszi hőssé. Mint a század elején Szemjon Efron megjegyzi: *„A társadalom szimpátiával szemléli a csempészeket, és nem tekinti őket egyszerű bűnözőknek, hanem lovag-bűnözőknek, olyan embereknek, akik egy veszélyes sportot űznek.”*⁷

Ciklus, műfaj, kronológia

Mielőtt közelebről szemügyre vesszük a szövegeket, fontos leszögezni, hogy az elbeszélés-ciklus műfaja szigorúan szerkesztett, dinamikus, ám megbonthatatlan egység, legyen szó Boccaccio, Puskin vagy Turgenev műveiről. Ne feledjük, hogy a klasszikus novella már születésekor, Boccacciónál laza ciklusban jelentkezett, és így határozódtak meg jellemző vonásai: alapja egy lineáris cselekményt feldolgozó rövid anekdota, amelynek kötelező eleme a csattanó. A LOVASHADSEREG számos novellája ilyen klasszikus anekdotára épül, a négy „fő” odesszai elbeszélés végét azonban Babel lekerekíti, levezeti egy megnyugtató akkorddal, lelassítja a narrációt, pedig ezek a fabulák vérbő anekdoták, és csak két esetben szerepel a klasszikus „in medias res”. Az ODESSZÁBAN EZT ÍGY CSINÁLTÁK elején lévő narrációs felvezetés szerepe éppen a kívülálló elbeszélő és az odesszai világhoz szervesen kötődő skaz-elbeszélő viszonyának meghatározása.

A novellaciklus a kríziseket követő átmeneti korok regény és novella közti műfaja. Az 1920-as évekre a nagy társadalmi sokkok (I. világháború, forradalmak) megtorpanásra és újabb átalakulásra készítettek a nagy formát, a regényt, amely pedig már a századforduló óta alapvető változásokat élt meg. A részbenyomásokat összképpé szerkesztő ciklusok egyrészt a hektikus életet, másrészt a káoszt, a minden egész szétesését közvetítették, ugyanakkor a szerkesztési elvek a formán keresztül tudtak általánosabb érvényű gondolatokat kifejezni, például az írók saját világszemléletét átadni, s ez Babel esetében különösen igaz. De a 20-as évek irodalmának számos más műve is a ciklus vagy a vele rokon montázsregény, illetve laza anekdotasorra épülő pikareszk műfajában íródott. A rövid műfajok ciklizálása (Babel, Vszevolod Ivanov, Zosczenko, a korai Bulgakov, Ehrenburg) és a darabjaira széteső nagy műfaj ellentétes irányú mozgása hasonló jelenséghez vezet. Utóbbira példa lehet Borisz Pilnyak: MEZTELEN ÉV; Ilja Ehrenburg: JULIO JURENITO és LASIK ROITSCHWANZ; Artyom Veszjolij: VÉRREL ÁZTATOTT OROSZORSZÁG.

Az a négy elbeszélés, amelyeket mi ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK címen ismerünk, nem nevezhető feltétel nélkül ciklusnak már a LOVASHADSEREG-gel összehasonlítva sem, amely eredetileg harmincnégy novellányi – majd 1931-ben egy harmincötödikkel bővített – koherens egész.⁸ Babel esetében a ciklus kohéziójáról beszélni nem pusztán irodalomtörténeti tudálékosság. Konsztantyin Pausztovszkij feljegyezte, milyen alaposan, aprólékosan bíbelődött Babel a szövegeivel, és e visszaemlékezésének sokatmondó már a címe is: KÉNYSZERMUNKA.⁹ A tömörség Babel számára elsődleges szempont volt, állandóan rövidítette műveit, amelyeket egy-egy javítási fázis után hónapokra nagy ládájába zárt el, hogy azután újra friss szemmel húzza ki a fölöslegesnek ítélt szavakat. Egy szóhoz három jelzőnél többet nem engedélyezett magának. Az anyagot mindig személyes élmények, beszélgetések, megfigyelések útján gyűjtötte, az „életben”, ahogy Gorkij mondta neki fiatalkorában, amikor első műveivel fölkereste. Gorkij tehetségesnek ítélte írásait, de szerinte Babelnak nem volt elég ismerete az életről. Menjen „emberek közé”, javasolta, és Babel ment is.¹⁰ Talán ezért szegődött merészen az I. Lovashadseregbe haditudósítónak, aminek élete fő művét köszönheti. Békeidőben, a 30-as években még veszélyesebb helyzetbe került, amikor magas rangú pártebereket akart közlőként látni egy újabb, a Csekaról írandó regényéhez, és így került gyanúba akkor, amikor minden író és értelmiségi gyanús volt. A „ládás módszer” lett összes írásának végzete, mert 1939-es letartóztatásakor minden kéziratát egyszerre vihették el, és Babel az egyetlen író, akinek nem került elő egy sora sem a KGB archívumaiból. 1940 januárjában végezték ki hamis vádak alapján.¹¹

Az ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK írójuk életében ezen a címen csak egyszer és elég későn, 1931-ben jelentek meg, elől a magyar kötetekben szokásos négy elbeszéléssel, de nem a magyar kiadásokból ismert sorrendben, hanem az utolsó kettőt megcserélve: A KIRÁLY, ODESSZÁBAN EZT ÍGY CSINÁLTÁK, KOZÁK LJUBKA, ATYA. Ez a sorrend mindvégig megmaradt. Ha egy kutató nem az eredeti sorrendet veszi figyelembe, az önkényes, hamis tartalmi következtetésekre is alkalmat adhat. Például az író halála után záródarabnak megtett novellában Kozák Ljubka csecsemő kislány szerint egy leendő, újabb Királynak vélhető, talán „királyi” neve miatt, mert Davidnak hívják. Ez a szövegtől elrugaszkodott értelmezés Babel mondandójának meg nem értését és a történelemnek teljes nem ismerését is tükrözi: Király ugyanis csak egy volt, amint ez nemcsak az ODESSZÁBAN EZT ÍGY CSINÁLTÁK lapjain hangzik el többször, de Benya Krik prototípusának, Miska Japonyecnek előbb bemutatott élettörténete is ezt mutatja. Újabb Király nem született, mert a maffia eltűnésével elkezdődött a zsidóság elmerülése, és így nem lehet helytálló a mítoszi körforgást fedezni fel ebben a mozzanatban.¹² (Egy megjegyzés a magyar fordításhoz: ha az első címe A KIRÁLY, az utolsóé is névelővel lenne jó: AZ ATYA.) A kötetben még szerepelt: ALKONY, GALAMBÚCOM TÖRTÉNETE, ELSŐ SZERELEM, SZENT IPATYIJ VÉGE, MAHNO ATYÁNKNÁL, ROSSZUL SZÁMÍTOTTÁL, KAPITÁNY! Az odesszai téma még előfordult későbbi kötetekben is. Az egy évvel későbbi, 1932-es kiadás további négy elbeszélést tartalmazott: ÉBREDÉS, A PINCÉBEN, KARL-JANKEL ÉS A SZERETETHÁZ VÉGE. Még sorolhatnánk a bibliográfiai adatokat, amelyek azonban csak megerősítik a végkövetkeztetést: az általunk odesszai ciklusnak tartott együttes nem négy elbeszélésből áll, és nem a szerző életében megalkotott és befejezett ciklus. Még egy további adalék ehhez: Babel, akinek ciklusalkotói hajlandósága végig töretlen volt, maga használta az ÖNÉLETRAJZI ELBESZÉLÉSEK fejlécet jó pár Odesszában játszódó novella címe fölött. Ezeket a későbbi kiadások nem így jelölik, hanem az ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK KÖRÜL homályos, bár hasznosan általános fejezetbe gyűjtik össze őket, ami viszont nem tartalmazza a szintén Odesszában játszó-

dó, de önéletrajzinak tűnő PINCÉBEN és ÉBREDÉS novellákat. Ezt a mintát követi az 1986-os magyar BABEL ÖSSZES MŰVEI (Európa), és ezt veszi át a Noran 2006-os kiadása is. Érdeemes megjegyezni azt is, hogy Babel egyes publicisztikai írásai elé AZ ODESSZAI JEGYZETEKBŐL alcímet írta.

Annak ellenére, hogy a kiadói akarat szerint állandóan változó művek nem is tekintethetők ciklusnak, tehát nem vizsgálható a belső kompozíció, a sorrend és az arányok sem, mégis érdekes e novellák első publikációjának ideje és helyük az írói életművön belül, ami az elbeszélői stílus vizsgálatakor kulcskérdéssé válik. A cselekmény ideje, a téma miatt az olvasók szinte kivétel nélkül úgy gondolják, hogy az odesszai novellák korábbiak, hiszen a századelőn, illetve a forradalom előtt játszódnak, míg a LOVASHADSEREG forradalom utáni. A valóságban azonban a LOVASHADSEREG és az odesszai elbeszélések egy időben, párhuzamosan születtek 1921-től kezdve, és ennek jelentősége abban áll, hogy meglepő módon az egymástól teljesen távol eső két témát Babel hasonló nyelvi és írói eszközökkel és narratív stratégiával alkotta meg.¹³

A narráció kulcsa: a szkaz-forma

Az egybefonódó elbeszélések közötti hasonlóságokra vadászva a dátumkavalkádból (I. 13. jegyzet) az derül ki, hogy a LOVASHADSEREG novellái közül éppen azok jelentek meg az ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK-kel párhuzamosan, amelyekben felbukkan a már említett szkaz. Az orosz formalisták által ezzel az orosz szóval meghatározott és azóta a világon irodalomtörténeti terminussá vált szkaz olyan narrációs forma, amely a beszélt nyelv, a szóbeli kifejezésformák stilizációját jelenti. A szkaz elbeszélője általában alacsonyabb sorból, a „nép”-ből származik, így a stilizáció önmagában is narratív distanciát jelöl, kétszólamú szöveg jön létre. Ez a – Bahtyin szavával – „*idegen szó*” sajátos látásmódot közvetít,¹⁴ amelynek segítségével a szerző igen differenciált szereplői struktúrát képes létrehozni. G. Ny. Pospjelov meghatározása szerint a szkaz „*artikulációs játék*”, s minthogy a nyelvi játék központi helyet foglal el, a próza cselekménye helyett előtérbe kerül az intonáció, a mondatszerkezet, a lexika.¹⁵ A szkaz megértéséhez elég, ha annyit mondunk a mai magyar olvasónak, hogy Parti Nagy Lajos: IBUSÁR – korban és térben ilyen messziről indult ennek a narrációnak a fejlődése.¹⁶

A szkaz korábbi mestereihez, Gogolhoz, Nyikolaj Leszkovhoz vagy Jevgenyij Zamjatinhoz képest az 1920-as évek orosz irodalmában Babel és társai, Borisz Pilnyak és Mihail Zoscenko a frissen megjelent forradalmi vagy proletár öntudatukat formáló kismemberek gondolkodását érthették így tetten, akik egyszerre szerettek volna megfelelni annak a szerepnek, hogy ők az új uralkodó osztály, tehát művelten és választékosan beszélni, ami – lévén többségükben frissen az analfabétasorból kiemelkedett nincstelenek – nehezükre esett. Beszédük stílusát emelendő, újságokból és hivatalos dokumentumokból összeszedett, egymáshoz szervesen illeszkedő fordulatokkal tarkították szövegeiket, amelyekben így megjelentek az új ideológia jelszószerű fordulatai és szemlélete is. Ez a nyelv két okból bonyolult és nehézkes. Egyrészt a tanulatlan számára a választékosság egyik ismérve az érthetlenség, másrészt az össze nem illesztett elemek zavarosan kerülnek egymás mellé. Babel szkaz-szövegeiben sok a nyelvtani hiba, a hivatalos nyelvre jellemző szenvedő szerkezet és a hosszú, szintaktikailag széteső, bonyolult mondat. Mindez jellemzi a Babel novelláiba ékelt leveleket, kérvényeket, egyéb dokumentumokat és a szónoki beszédeket, monológokat, elmesélt történeteket egyaránt. Keverednek a stilisztikai rétegek, a könyvíví szavak az üzlet, publicisztika, sajtó, hétköznapi, városi zsargon és népköltészet nyelvének szavaival. Keveredik az új és a régi

világ ideje, a vallási hagyomány, az archaizmusok, a tájnyelv, a technikai neologizmusok és a forradalom utáni új szóalkotások. Ugyanígy keveredik a durvaság és a költői, lírai pátoz, a testiség és a naiv filozófia. Babel meglepő metaforákba sűrítve, szinte paradoxonokban közvetlenül egymás mellé helyez távoli dolgokat:

„*Szép kis divatot vezetél be, élő embereket gyilkolsz!*” (ODESSZÁBAN EZT ÍGY CSINÁLTÁK, a továbbiakban rövidítve OICS).

Benya Krik: „*hallgasson rám a fülével*”, OICS.

„*maga, kövér asszony, itt üldögel, akár egy (mohalepte) kő a rengetegben*”, KOZÁK LJUBKA. (A „mohalepte” jelző a fordító, Wessely László önkényes, bár találó hozzáadása.)

A szkaz-formát Babel rendkívül tudatosan használja, mert megduplázza a narrációs szerkezetet azzal, hogy egy olyan elbeszélőnek a hangját is megszóltatja, aki bevezet egy másik elbeszélőt, a történetmondót. Dialógusuk felfedi előbbi bizonytalan identitását, míg az utóbbi, Arje-Lejbe, a temetőszolga, mindentudó szerepet kap: „*mind elpirultak a döntés hallatán. Miért pirultak el? Ezt megtudja, ha eljut oda, ahová én elvezetem*”, mondja. OICS.

Arje-Lejbe elbeszélésének menetét a szerző tradicionális mesélő fordulatokkal szerkeszti, és a folklórra jellemző, önmagának feltett szónoki kérdésekkel tagolja mesélője mondandóját. Ez a fordulat megismétlődik, így egyúttal a késleltetés, a ritmus eszköze is.

„[Benya]... *az ajtót becsapva maga után, távozott. Miért csapta be az ajtót? Ezt megtudja, ha eljut oda, ahová én elvezetem.*” OICS.

A mesélő ismeri a szereplők gondolatait: „*Megértettem – válaszolta Murgnstejn, de hazudott, mert sehogy sem értette.*” OICS.

Arje-Lejbe nem csak a gondolatokat ismeri, sokkal többet tud, mint szereplői közül bárki: „*»Másfél zsidó« megette a magáét. Megírta a levelet. Csakhogy a posta nem juttatta el a címzetthez.*” OICS.

Babel végül kivételes, isteni magasztalokba emeli (ironikusan) elbeszélőjét: „*És most úgy szólok majd, miként az Úr szóla a Sínai-hegyen az égő csipkebokorból. Fogadjátok bé szavam a fületekbe.*” OICS.

Arje-Lejbe sokkal közelebb kell álljon a zsidó elbeszélőhöz, mint a LOVASHADSEREG hasonlóan szerkesztett novelláinak kozák szkaz-elbeszélői. Arje-Lejbe szövegében hangsúlyosan szerepelnek a „mi, miénk” fogalmak a zsidó közösségbe tartozás jelzésként: a mi csempészeink, a mi rabbink, „*nálunk úgy nevezték*”, a saját moldovankai fajtánk. „*Közülünk való, belőlünk származik, vér a véruinkból, hús a húsuinkból, mintha egy anya szült volna minket*” – mondja Tartakovszkijról. OICS.

A „mi”-tudat hangsúlyozása azonban az elbeszélőnek szól, aki már nem tartozik szervesen a közösségbe, azon kívül marad.

„...*felejtse el, hogy az orrán pápaszem van, s a lelkében ősz borong. Hagyjon fel azzal, hogy az íróasztalnál dörgelemeskedik, és dadogni kezd, ha emberek között van. Képzeld el egy pillanatra, hogy a tereken dörgelemeskedik, és a papiros előtt dadog. Képzeld el egy pillanatra, hogy maga tigris, maga oroszlán, maga macska. Képzeld el, hogy képes egy egész éjszakát eltölteni egy orosz nővel, és az orosz nő kielégülten távozik magától... Mit tett volna maga Benya Krik helyében? Semmit se tett volna. Ő pedig tett. Éppen ezért ő a Király, a maga zsebében pedig egyéb sincs, mint nesze semmi, fogd meg jól.*” „És most mondja meg nekem, fiatalúr, aki mások részvényeiről vágja a szelvényeket, mit tett volna maga Benya Krik helyében? Maga nem tudta volna, mit kell tenni. De ő tudta.” OICS.

Ha ez az elbeszélő maszk vagy alter-ego a LOVASHADSEREG-ben idegen a kozákoknak, akik szemüvegesként, azaz értelmiségiként és zsidóként is idegennek tartják (sok elemző automatikusan azonosítja a szemüveget e két kategóriával), akkor a zsidók között elfogadott lehetne. Babel modernsége abban ragadható meg, hogy ezt a kettős tudatú figurát itt, a zsidók között is idegenné teszi meg, és – mily furcsa – ismét a szemüveg a távoliség, a distancia emblémája. Jól példázza ez az eset, hogy körültekintően szabad csak az általánosításokat megtenni: a szemüveg Babelnál nem a zsidók sablonos jelzésére szolgál, hanem a kettős, reflexív látásmód attribútuma. Hiszen Arje-Lejb is távolinak véli magától az elbeszélőt: „*Most már mindent tud. De mi haszna ennek, ha az orrán továbbra is pápaszem fityeg, s a lelkében ősz borong?*” OICS.

Babel gyakran létező vagy kitalált szentenciákat, népies formájú, komikusan általánosító életbölcseéseket ad hősei szájába: „*Vannak emberek, akik eleve halálra vannak ítélve, és vannak, akik még el sem kezdtek élni.*” OICS.

„*A rendőrség ott végződik, ahol Benya kezdődik.*” OICS.

Bászka: „*Minden lány megtalálja az örömét az életben, csak egyedül én élek úgy, mint éjjeliőr egy idegen raktárban.*” ATYA.

„*Új seprő jól seper.*” A KIRÁLY.

„*Az ostoba öregkor éppoly szánalmas, akárcsak a gyáva fiatalkor.*” A KIRÁLY.

„*A nehéz bugyelláris bélést könnyekből varrják.*” A KIRÁLY.

„*Az élet moslék, a világ bordélyház, az emberek szélhámosok.*” A SZERETETHÁZ VÉGE.

„*De téved mindenki, még az Isten is.*” OICS.

Sajnos, az egyébként rendkívül hangulatos magyar fordítás (talán a régebben szokásos normák vagy merevebb szerkesztők miatt) nem vette magának a bátorságot, hogy helytelen magyar fordulatokat alkalmazzon ott, ahol Babel a zsidók sajátos, jiddissal kevert beszédét grammatikai vagy szintaktikai hibával érzékelteti.

„*Abban az esetben, ha megtagadja... nagy keserűségek várnak Önre és családjára*” – írja levelében Benya (A KIRÁLY). Pontosabb és bátrabb fordításban ez lehetne így: „*Megtagadás esetén...*” vagy akár „*Megtagadás fennforgása esetén... nagy kiábrándulás várja Önt a családi életben*”.

A szkak legfontosabb eleme a nyelv minden szintjén jelentkező keveredés, ami szemléleti kavarást, irányvesztést tükröz. Ily módon a komikus narráció, a szkak szociológiai, valóságtükröző szerepén túlmenően Babel és Zocsenko műveiben groteszk hatást ér el, mert felsajkál benne a pólusok felcserélhetősége és ennek tragikumja. A LOVASHADSEREG-ben a tudatlan, korlátolt, kegyetlen kozákok a hatalom és a fegyverek birtokosai, és e minőségükben félelmetesek. Az értelmiségi elbeszélő kiszolgáltatottsága extrapolálódik – ha az erő azok kezében van, akik határtalan öntudattal nem képesek egy ép mondatot összehozni, akkor az ország jövője a káosz.¹⁷

Az ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK a zsidó közegeen belül maradnak, az oroszok itt csak sematikus epizód szereplők, mint a nevetséges és névtelen rendőrkapitány (A KIRÁLY) vagy a prostituált („*Képzeld el, hogy képes egy egész éjszakát eltölteni egy orosz nővel, és az orosz nő kielégülten távozik magától.*” ATYA). Az ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK-ben furcsa módon nagyon hasonló nyelv jelenik meg a zsidók beszédében és leveleiben.

Fontos párhuzam a két novellacsoport között, hogy Babel egyes szám első személyű elbeszélőt alkalmaz mindkét esetben. A LOVASHADSEREG-ben Ljutov alakja rajzolódik ki fokozatosan, míg az ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK-ben egy kérdezősködő zsidóé, akinek az „*orrán pápaszem van, és a lelkében ősz borong*” (OICS). Mindkét elbeszélő kívül helyezkedik el azon a közegeen, amelyet ábrázol, ami az első esetben érthető és többszörösen indokolt

– egy zsidó a keresztény kozákok között, egy értelmiségi a parasztok között, egy haditudósító a katonák között. A második esetben azonban Babel a közegéből már kinőtt értelmiségi, asszimilálódott zsidó elbeszélőt alkotja meg, akinek a zsidó városi múlt már nem szerves közege, hanem legendává magasztosul. Ahogy a kor éles szemű esszéista irodalomtudósa, Viktor Sklovskij frappánsan összegezte: Babel „mindkét birodalomban »külföldi«, mert számára ez az eszköz, akárcsak az írónia, megkönnyíti az írást”.¹⁸ Ez a fogás akár elkülönítő kritériumnak is tekinthető, hiszen éppen ez különbözteti meg a másféle hangú, ám ugyancsak odesszai tárgyú elbeszélésektől azt a négyet, amelyeket hagyományosan e címen ciklusként tárgyalnak. Sem az IGAZSÁG ZÁRÓJELBEN, sem a FROM GRACS nem alkalmazza ezt a kívülálló elbeszélőt, akinek az alakja csöppet sem kevésbé lényegtelen, mint a LOVASHADSEREG egyes szám első személyű elbeszélőjéé. Ha ő nem lenne, akkor nem látnánk benne, mint tükörben, az odesszai legendás zsidóság mesévé szublimálódását és ezzel együtt elmúlását, ami részben az ő hősivé magasztosító szemszögének, részben pedig a közegtől eltávolodott, egyszerre belső és külső szemlélőként megjelenő pozíciójának köszönhető. Ebben pedig megegyezik a LOVASHADSEREG elbeszélőjével, akinek kettőssége a legsűrítettebb formában az összesen kétoldalmi GEDALI-ban áll előtűnk. Hiába keresi az elbeszélő gyermekkora zsidó környezetét, gyökereit, vigasztalást a szombat beállta előtt, amint Gedali a forradalomról kérdezi, a nosztalgikus elbeszélő arcot és hangot vált, és a forradalom patetikus jelszavaival válaszol neki, ő, aki képtelen ölni, és akit az általa csodált kozák vöröskatonák nem fogadnak be. Becsapja Gedalit, de elsősorban önmagát. Nyugalomra vágyik a zsidók között, de amikor ezt elérhetné, ellöki magától a lehetőséget. „A fiatal szombat bevonult karosszékebe” – utal a jól ismert szombati imára magában, de fennhangon, Gedalinak másik időfelfogásra vált, és azt mondja, hogy „*ma péntek van, már beállt az este*”, s így is elhatárolja magát Gedalitól. A magyar fordítás nem jól adja vissza, hogyan szólítja meg Gedali az elbeszélőt. A „*pane tovariscs*” nem egyszerűen „*elvtárs úr*”, mert benne van, hogy Gedali lengyelesen fordul hozzá, azaz duplán az ellenségek közé sorolja, amikor lengyelnek és vöröskatonának is titulálja, holott zsidók mindketten, csak mások.¹⁹

Az 1905-ös odesszai pogromokról szól Babel két egybetartozó műve, a GALAMBÚCOM TÖRTÉNETE (1925) és AZ ELSŐ SZERELEM (1925). A pogromok azonban ugyanúgy a háttérben jelennek meg itt, ahogyan a párhuzamosan írott LOVASHADSEREG oldalain a polgárháború csatái, elég csak a novellák címére nézni. Mindkét címben a gyermeki élet nézőpontja és eseményei dominálnak, s a pogrom, a történelem, a világot felborító események csak a keretet, szinte a díszletet jelentik. Éppen ez a fókuszeltolódás ad különleges távlatot az eseményeknek. A gyerek képes az apját fenyegető kozák lovast csodálattal nézni, s meglátni a nagybátyja házat szétverő parasztlegényben a fizikai erő szépségét. Ez a disszonancia talán elsőként Babelnál jelenik meg. A gyűlölt ellenség lehengető fizikai ereje iránti paradox csodálat a XX. századi világirodalomban a fasizmus megjelenésekor válik őszinte kontrasztosságával bizarr, leleplező látásmóddá (amelyet megtalálunk Danilo Kiš, Günther Grass, Georges Perec, Keszi Imre és mások műveiben).

Az elbeszélőt a nosztalgia vezeti vissza gyökereihez, legendává szövi a történeteket, mert jobban tudja, mint maguk a résztvevők, hogy ez a világ most múlik el végérvényesen és visszavonhatatlanul. Babel a szkaz-forma segítségével a magányos, kívülálló, de közösség után sóvárgó kettős tudatú elbeszélőinek megalkotásával az értelmiség és a történelem megoldhatatlan viszonyát, a részvétel és kívülállás, az érzelmi involváltság és tudatosság, az aktivitás és passzivitás problémáját fogalmazta meg, és ettől emelkednek művei az egyetemesség világirodalmi rangjára.

Mese, színház, opera, operett... és a groteszk

AZ ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK lapjain Babel észrevétlenül a mesék világába visz bennünket, mert a történetek váza azok közismert helyzeteit, mintáit követi. Ebben Babel már korábban is végzett ujjgyakorlatokat, a SABOSZ NACHAMU (1918) novella egy éhes, ám furfangos zsidóról szóló legenda. Amint Scheiber Sándor rámutatott, a történet egy több népnél is megtalálható vándormotívum stilizációja: „*A hős mindenütt népi figura, afféle kópé. [...] Babel készen találta tárgyát a népköltészetben, csak teletűzdelte zsidó nevekkal, és bevonta héber couleur locale-lal.*”²⁰

Benya Kriket a kitorési vágy hajtja, keménykezű apjának hatalma alól szeretne kiszabadulni. Az ismeretlenség homályából küzdi ki magát, hogy *Király* legyen, de ehhez *próbát* kell tennie, méghozzá *három vetélytárs* mellett, akiket az ODESSZÁBAN EZT ÍGY CSINÁLTÁK első bekezdése sorol föl. A próba tárgyát egy *tanácskozás* dönti el, Gracsnak, a bandavezérnek az „udvartartása”, a *tanács* dönt. Babel pontosan ezeket a mesében gyakran előforduló szavakat használja. Azután a történetet egy váratlan fordulat (a rajtaütéskor elkövetett végzetes hiba, egy alkalmazott halála) az anekdota irányába tereli, végül a groteszk temetés a befejezés. Benyának a furfang és nem az erő a legfőbb fegyvere, így játssza ki a rajtaütésre készülő rendőrséget (A KIRÁLY). Meseem Benya házassága is: egy pillanat alatt szeret bele ellenfele, illetve áldozata lányába, Ejhbaum Ciljébe, és „*eléri, amit akart*”. A házasságok és a mese formája olyannyira fontos Babel számára, hogy Benya Kriket ebben a négy novellában másodszer is kiházasítja, ezúttal Froim Gracs adja hozzá egy előnyös üzlet keretében meglehetősen nagydarab, esetlen és korosodó lányát (ATYA). (Egy korabeli kritikus a szemére is hányt, hogy elfelejtette beiktatni a válást.) A KOZÁK LJUBKA lapjain egy ártatlanul fogságba került vándorló ügynök, Cudecskisz is furfangjai és tudása révén emelkedik biztos állásba, üzletvezető lesz. Érdekes megjegyezni, hogy a LOVASHADSEREG novellái között is vannak mesei alapra épülő történetek, például a PAVLICSENKO MATVEJ ROGYIONICS ÉLETE szintiszta Lúdas Matyi-történet: a világgá kergetett parasztleány tudást és hatalmat szerez, majd visszatér, hogy bosszút álljon, elnáspángolja, illetve Babelnál halálra verje a földesurát.

A mesés történetek szereplőit az író különféle eszközökkel felnagyítja, aurát, legendát teremt köréjük. Az alakok különlegességének egyik eleme a teatralitás. Hétköznapi beszéd helyett szónokias fordulatokkal élnek, külsejük, öltözkük színházba és operába vagy még inkább operettbe illő tarka-giccses jelmezre emlékeztet. A domináns színek (már nem is meglepő, hogy a LOVASHADSEREG-hez hasonlóan) a harsány vörös és narancs, illetve ezek árnyalatai. A jelenetek felfokozott, túlzó, ünnepélyes külsőségei ugyanakkor a groteszk ábrázolás magasztos pólusának elemei.

„*A moldovankai arisztokraták málnaszín mellényben ágáltak, vállukat vörös zakó fedte, és húsos lábukon égszínkék, azúrszínű bőrcipő feszült.*” A KIRÁLY.

„*Benya itt szünetet tartott. Csokoládészínű zakó, krémnadrág és sötétpiros cúgos cipő volt rajta.*” OICS.

„*Százan voltak vagy kétszázan, avagy kétezren? Selyemkihajtós fekete kabát volt rajtuk, lábukon vadonatúj csizma, amely úgy csikorgott, mint a zsákba gyömösölt malac.*” OICS.

„*[Bászka] lábán cúgos férficipő volt, narancesszínű ruhát viselt, fejére feltette madarakkal teleaggatott kalapját, és kiült a ház elé a lócára... Nyolcvan és egynéhány kilót nyomott.*” KOZÁK LJUBKA.

„*A Dalnyickaja utcán már bezártak a boltok, s a banditák Joszka Szamuelszon nyilvános-háza felé kocsikáztak a Gluhaja utcán. Fényezett hintón utaztak, színes zakójukban kiöltözve,*

akár a kolibrimadarak. Szemük kidüldt, egyik lábuk a kocsifeljárón, előrenyújtott vasmarkukban selyempapírba burkolt virágsokrot tartottak. Fényezett konflisaik lépésben haladtak egymás után, minden kocsiiban egyetlen ember ült a szörnyű nagy virágsokorral a kezében, és a magas bakon meredező kocsis úgy fel volt pántlikázva, akár a lakodalmos vőfélyek.” KOZÁK LJUBKA.

A LOVASHADSEREG kozák hősei is hasonlóan tarka ruhában és színpadias gesztusokkal jelennek meg: „*Sudár atlétatermetét kiemelte a nyeregből, remekbe szabott lábát kiszabadította a kengyeltől, kecses, fürgé mozdulatokkal, mintha csak a cirkus porondján libegne, körül-lépdelt a párját kiadni készülő állatot. [...] A tartalék lóállomány parancsnoka a kantárszárát odadobta a lovásznak, egy ugrással fenn termett a négy lépcsőfokon, és palástszerű köpenyét meglíbbentve, eltűnt a törzs helyiségében.*” (Az eredeti szövegben operai palást szerepel.)

A TARTALÉK LÓÁLLOMÁNY PARANCSNOKA.

Már az első odesszai novellában barokkos gazdagsággal leírt menyegző fogadja az olvasót. Vörös és narancs bársonyterítőkre mosogatólányok hada készíti a lakodalmi vacsorát, a felsorolások, jelzők és hasonlatok mind a túlzást, felnagyítást, pátoszt szolgálják és erősítik. „*Ezen a menyegzőn pulykát, sült csirkét, libát, töltött halat meg hallevest szolgáltak fel, amelyben gyöngyházfénnyel csillogtak a citromtavak. A libafejek fölött buja tollazatként bólogattak a virágok.*” A KIRÁLY.

A leírások mondatszerkezete gyakran a hagyományos bibliai költészetből ismert szónoki elemet, a gondolatritmust másolja: három azonosan, párhuzamosan szerkesztett részmondatra egy negyedik, eltérő felépítésű következik: „*Távoli országok bora melengtette a gyomrot, bizsergette kéjesen a lábat, kábította az agyat, és harci trombiták hívására emlékeztető harsogó büfögéseket váltott ki.*” A KIRÁLY.

A bibliai nyelv öröksége, a mondatok ritmikus szerkesztése, a hármas ismétlések tulajdonképpen ősi folklórelemek, és a népköltészet, a mese világa sok helyütt átfedéseket mutat a zsidó szövegek hagyományos formájával. Hasonló mondatokat a LOVASHADSEREG-ben is bőséggel találunk, így ismét általános babeli stílusjegyről beszélhetünk.

Akár szónoki, akár folklórelemként értelmezzük, a banditák szónoki fordulatainak, önmaguknak feltett költői kérdéseinek, nyomatékosító szóismétléseinek, hármas szerkezeteinek ünnepélyessége ellenállhatatlanul komikus hatást ér el. Mint például Benya vigasztaló szavaiban vagy temetési beszédében.

„*De téved mindenki, még az Isten is. Szörnyű tévedés történt, Pesze néni. De vajon Isten részéről nem volt-e tévedés, amikor a zsidókat Oroszországba telepítette, hogy itt szenvedjék a pokol kínjait? Nem lenne jobb, ha a zsidók Svájcban laktának, ahol prima tavak, hegyi levegő és tetőtől talpig csupa francia venné őket körül? Mindenki téved, még az Isten is.*” OICS.

„*Uraim és hölgyeim! Mit látott a mi drága Jozsifunk életében? Egy pár semmiséget látott. Mivel foglalkozott? Idegenek pénzét számolgatta. Miért pusztult el? Az egész dolgozó osztályért pusztult el. Vannak emberek, akik eleve halálra vannak ítélve, és vannak emberek, akik még el se kezdtek élni.*” OICS.

Élet és halál, komikum és pátosz, amint minden más bináris ellentétpár ambivalenciája a legalapvetőbb alkotóeleme a groteszk szemléletnek, amely nemcsak ábrázolásmód, hanem (amint Bahtyin Rabelais életműve kapcsán karneválelméletében leírja) életszemlélet, filozófia.²¹

„*A kántor kilépett a kocsiából, és rázendített a halotti énekekre. Hatvan énekes kísérte énekével. S ebben a pillanatban a kanyarból egy piros gépkocsi fordult be száguldván. Eljátszotta a Kacagj, Bajazzót, és megállt.*” OICS.

Halál és kacagás illetően együttes jelenléte szinte mintapéldája a komikumot és tragikumot egyesítő groteszk szemléletnek.

„– Akkor Isten segédelmével guberáld elő a pénztárt! – parancsolt rá Benya, és megkezdődött a három felvonásos opera. Az ideges Szolomon bőröndbe gyömösözte a pénzt, az értékpapírokat, az órákat és ezüstmonogramokat; a megboldogult Jozsif felemelt kézzel állt előtte, és eközben Benya történeteket mesélt a zsidó nép életéből.” OICS.

A komikum forrása nem csak az az ellentét, amely az alantas rablás és a zsidó nép „magasztos” története között feszül, hanem hogy rablás közben sietni kellene, ám Benya nyugodtan, hidegvérrel történetek mesélésébe merül.

A groteszkre jellemző felnagyított, túlzó, visszataszító testiség is nyersen jelenik meg Babel leírásaiban.

„Füstös fényüknél vénasszonyarcok, lötytyedt női tokák, maszatos mellek aszalódtak. Véres rózsaszínű veszettkutya-tajték, rózsaszínű verejték csorgott végig ezen a duzzadó, édeskés bűzt árasztó emberi hústömegem.” A KIRÁLY.

„...leszopták magukat a zsidó koldusok, ezek a tréfli disznók, és fülsiketítő kopogásba kezdtek mankóikkal...” A KIRÁLY.

Babel váratlan hasonlataiba is beépülnek ilyesféle ambivalens, groteszk képek – a nyomorék öregasszony a tóratekerceket méltóságát jeleníti meg: „...a nyolcvanéves, púpos, töpörödött Rézi wralkodott, hagyományosan, akár a tóratekercek...” OICS.

Mi sem természetesebb, mint hogy Benya kézfogójának részletei is egy temetői séta során dőlnek el, és a beszélgetés háttérben az életet folytató szexualitás legyőzi a halált a karneváli értékek szellemében: „És mindez – a kevély Kaplun sorsa meg Bászka leányzó sorsa –, mindez azon az éjjelen dőlt el, amikor a leány apja meg a váratlan vőlegény ott sétálgatott az orosz temető mentén. Ekkor cipelték a legények a lányokat a kerítés mögé, és ekkor cuppantak a csókok a sírok márványlapjain.” KOZÁK LJUBKA.

Vőlegény és menyasszony, férfi és nő gyakran össze nem illő, groteszk párt alkot, miközben a testi dimenziók egészen óriássá növekednek. Benya nővére szinte agyonnyomja a megrettent vőlegényt: „...a Király nővére, a betegségtől meggyötört, nagy golyvás, kidülledt szemű, negyvenéves Dvojra ott ült egy halom vánkoston az Ejhbojm pénzén vásárolt vézna, nyápic legényke mellett, akit megnémített a bánat. [...] Egyedül Dvojra nem készült aludni. Mindkét kezével megragadta megszeppent férjét, és cipelte nászszobájuk felé. Kéjes pillantásokat vetett rá, akár a macska, amikor a szájában levő egérkét könnyedén próbálgatja a fogával.” A KIRÁLY.

A hatalmas mellű, súlyos, férfias Kozák Ljubkát legyőzi a piciny Cudecskisz, és üzletvezető lesz nála. Bászka Gracs szintén idomtalan, férfias vénlány, akinek a groteszk (vagy a szerelem?) szabályai szerint a pici lábú fűszeres fiú tetszik meg. „– Atyuska – mondotta mennydörgésszerű hangján –, nézze meg ezt a fiatalurat: olyan a lába, akár egy babának, enni való kis lábak.” KOZÁK LJUBKA.

A LOVASHADSEREG-ben Száska, a század dámája ehhez hasonló, mítoszian túlbujánzó alak, aki „szörnyű nagy mellét szinte átvethette volna a vállán”, mint egy Willendorfi Vénusz, egy ősi termékenységistennő (CSESZNIKI).

Bázkának végül szokatlan körülmények között talál férjet az „Atya”: a bordélyházban kénytelen órákat várni, amíg Benya kihancúrozza magát orosz szeretőjével. A fel fokozott testiség túlzó, tabukat nem ismerő, természeti folyamatként való ábrázolása a karneváli, mítoszi örök körforgás alapvonása. Ez az életigenlő körforgás tragikus ellentétbe kerül a történelem lineáris menetével, és amint a forradalom beleavatkozik az odesszai életbe, a legenda meghal – ez a későbbi FROM GRACS tanulsága.

Idill és botrány

Az odesszai élet szépségeit Babel idilli leírásokban örökíti meg. Külön-külön már esett szó Babel váratlan hasonlatairól, a színek kavalkádjáról, a szöveg ritmusáról, a nyelvi és képi gazdagságról és a szigorú szerkesztettségről, amit Babel a szimbolista korszak ornamentális prózáját alkalmazva az avantgárd korszakba helyezett át. Az odesszai élet szépségeit is versbe illő hangszereléssel és jelzőkkel, képekben „énekli meg”, ahol a túlzásokban az élet tobzódása, a biológiai szaporodás újfent megjelenik.

„*Bászka minden estéjét a kapun kívül töltötte. Ott ült a lócán, s varrta a kelengyjét. Mellette áldott állapotban levő asszonyok üldögéltek; hatalmas, szétterpesztett térdéről gyolcsvászon hal-mazok csúsztak lefelé; az áldott állapotban levő asszonyokból csak úgy ömlött a sok letyefetye, akár a rózsaszíni tej a tavaszi legelőre kicsapott tehének tőgyéből, s közben férjük megjött a munkából, egyik a másik után. A pergő nyelvű asszonyok férjei kifacsarták göndör szakállukat a vízcsap alatt, majd púpos öregasszonyoknak adták át helyüket. Az öregasszonyok teknőben pufók csecsemőket fűrésztettek, megpaskolták unokáik fénylő fenekét, aztán rongyos, régi szoknyáikba csavarták őket. A Tulcsinból való Bászka így ismerte meg Moldovanka, a mi bőkezű anyánk életét, a szopós csecsemőkkel, a száradó rongyokkal, nászéjszakákkal, külvárosi eleganciával és bakás fáradhatatlansággal teli életét.*” ATYA.

Babel egyik kedves témája az ételek étvágygerjesztő leírása. Már a SABOSZ NACHAMU oldalain is szinte vizuálisan életre keltek a vacsora fogásai. Odesszában ez még gazdagabban jelenik meg, mint ott, a magányos zsidó házban, mert Babel a kikötővárost az egész világ központjának teszi meg, ahová mindenünnen áradnak a finomságok. Az egzotikus és luxust jelző, távoli helyeket felidéző városok, országok, enni- és innivalók felsorolása a katalógus tömör, nominális stílusával fokozásként érvényesül: „*A pulton Görögországból érkezett olajbogyók, marseille-i olívaolaj, babkávé, lisszaboni malagabor, a Philippe et Canot cég szardíniája meg cayenne-i bors tornyosult.*” KOZÁK LJUBKA.

„*S azon a csillagos sötétkék éjjelen mindaz, ami a mi legnemesebb csempészetünk, mindaz, amivel a föld egyik végétől a másikig büszkélkedhet, mindaz megtette a maga romboló, csábos munkáját. Távoli országok bora melengette a gyomrot, bizsergette kéjesen a lábat, kábította az agyat, és harci trombiták hívására emlékeztető harsogó búfögéseket váltott ki. A Plutarkhosz tengerjáró hajó szerezsen szakácsa, aki harmadnapja érkezett meg Port Saidból, öblös palackú jamaicai rumot csempészett át a vámon, olajsűrű madeirabort, Pierrepont Morgan ültetvényeiről származó szivart és Jeruzsálem környéki narancsot.*” A KIRÁLY.

„*A dús Besszarabiában, szőlőskertek, bőséges ételek és szerelmi verejték közepette ünnepli Benya a nászútját.*” A KIRÁLY.

Az idilli jeleneteket azonban Odessza kikötőjéhez illően és a groteszk komikus ellentételnek megfelelően botrányok, verekedések szakítják félbe.

„*...a kapunál nagy tömeg verődött össze. Ljubka Snejevics, bugyellárisal az oldalán, épp egy részeg parasztot püfölt, és taszigálta kifelé a kocsútra. Ökölbe szorított kézzel ütötte az arcát, mint egy dobót, másik kezével pedig fogta, nehogy elessen. Vékony sugarakban csorgott a vér a férfi foga közül és a füle mögül, töprengve nézte Ljubkát, mintha most látná először, aztán lerogyott az utca kövezetére, és elaludt. Ljubka még egyet taszított rajta lábával, aztán visszatért vendégfogadójába.*” KOZÁK LJUBKA.

„*Pizkos szakállú öreg zsidók román meg zsidó dalokat húztak. Mendel Krik az asztalnál ült, zöld pohárból borozgatott, és elmesélte, hogyan hagyták helyben saját fiai, Benya, az idősebb, meg Ljovka, a fiatalabb. Rekedt, öreges hangon üvöltötte történetét, mutogatta szétmorzsolt fogát, és engedte, hogy tapogassák hasán a sebeket.*” KOZÁK LJUBKA.

„Orosz Ljova szétört a szeretője fején egy üveg vodkát, Tüzér Monya pedig a levegőbe lövöldözött. De az ujjongás akkor érte el a tetőpontját, amikor az ősi hagyományoknak megfelelően a vendégek kezdték osztogatni az ajándékot az újdonsült házaspárnak.” A KIRÁLY.

„Az este már régen éjjelbe hajolt, az ég elfeketedett, és tejútja arannyal, ragyogással és hűvösséggel telt meg. Ljubka borospincéjét már bezárták, a részek mint a törött bútorok heverésztek szerte az udvaron, és a zöld turbános öreg mulla éjfélját meghalt.” ATYA.

Az életmű keretei: Babel az ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK előtt és után

Fontos felidézni, hogy Babel zsidó témával, zsidó íróként kezdte pályáját. Amint azt első elbeszélése, AZ ÖREG SLOJME (1913) jelzi: Babel már ekkor, tizenkilenc évesen tudta, hogy a zsidó témában a legfontosabb a szimultaneitás: hogy egyszerre szóljon a zsidósághoz és az orosz olvasóhoz, s ennek módszere az, hogy egyszerre mutassa meg, egy műben ütköztesse a kívülálló tekintet és a belső tudás, átélés ellentmondását. A kívülállás egyrészt a szerzői distanciában valósult meg ebben a fiatalkori műben, másrészt a mesteri távolítási „duplázásban” is, abban, hogy az istenfélő, hagyományokhoz ragaszkodó Slojme kívülállóként él a saját asszimilálódó családjában, és tulajdonképpen, minthogy öreg, beteg és zavarodott, már az életben is. Az ő korlátoltan érzékelő szemszögéből elmondott történetben a valóság beszűkül. A magára marad Slojme csak Istennek tud panaszkodni, végül fölakasztja magát. A kettős szemlélet Slojme alakjának az ábrázolásában is megvalósul, az undorodó és megérett szemszög váltogatásában. Babel egy generáció távozását, fölöslegessé válását írja le pátoszmentesen és mellbevágóan.

A zsidó világ elmúlását az író sokféleképpen ábrázolta. Elsősorban az allegorikus című ALKONY-ban (azonos címmel írt novellát [1924] és színdarabot [1925]), ahol azzal jelzi a patriarchális zsidóság pusztulását, hogy a fiúk kezét emelnek apjukra. Hasonlóan beszédes címmel szól az új életmódra áttérésről A SZERETETHÁZ VÉGE (1932).

Babel a gyermekkorra emlékezik egy korai elbeszélésben, amelyet a kézirat tanúsága szerint 1915-ben írt, s amely életében nem jelent meg. A GYERMEKKOROM. A NAGYMAMÁNÁL talán első darabja lehetett azoknak az elbeszéléseknek, amelyeket később „önéletrajzi elbeszéléseknek” neveznek. Minden bizonnyal maga Babel tervezett ilyen ciklust (ez a megjegyzés először AZ ELSŐ SZERELEM novella mellett jelent meg a *Krasznaja Nov* folyóiratban). Ezek az elbeszélések egyre kevésbé „önéletrajziak”, minél későbbiek, annál több bennük a művészi elem.²² A nagymamánál töltött napról szóló visszaemlékezés eshet a legközelebb a valósághoz. A későbbi művek ismeretében látszik, hogy Babel alapvető művészi sajátosságai már ekkor kialakultak. Itt is a kettősség, a külső és belső nézőpont váltogatása a mű kulcsa. Háromszor ismétlődik az érzés, hogy a fülledt bezártságból a szabadba szeretne kitörni a kisfiú. A szinte szimmetrikusan elhelyezett mondatok közül a középső a legfontosabb és legpontosabb: „*Szerettem volna világgá futni, de arra is vágytam, hogy örökké itt maradjak.*” Babel alaphangját finom önirónia és finom gúny jellemzi ebben a zsidó nemzedékekről mutatott kiegyensúlyozottan-keserűen objektív képben. A gyerek a nemzedékek bánatának, nehéz sorsának súlya alatt s a pogromok tapasztalatával válik érzékennyé, sőt idegbeteggé.

A gyermekkort idéző további elbeszélések később jelentek csak meg, bár Babelnál soha nem lehet tudni, mennyi ideig csiszolta műveit. A PINCÉBEN (1931) és az ÉBREDÉS (1931) azonos témájú, de voltaképpen egymással ellentétes kicsengésű elbeszélések. A téma a művészet és valóság viszonya, a fantázia varázsos szárnyalása, amely képes a valóságot feledtetni és barátokat szerezni. A zsidó gyerek örült családjától menekül a fan-

tázia világába, de ezt tették elődei is, akik a könyvek és az írás bűvöletében éltek, s így a menekülés egyben visszatalálás is (a hagyományhoz), és szabadulni nem tudás is (a fülledt, egészségtelen zárt világból).

Másféle és valódi váltást jelent az ÉBREDÉS. Szellemi és fizikai kitörést jelez, hogy a természetben járatlan fiú megtanulja a fák, virágok, madarak nevét. A kitörés feltétele, hogy letérjen a zsidóság kitaposott útjairól. Az odesszai zsidó szülők szerint minden fiú hegedűművész csodagyerek kell legyen, a fiú azonban a szó szoros értelmében elhagyja ezt az utat, mert a gyötrelmes hegedűórák helyett a tengerpartra szökik, ahol más zsidó gyerekekkel együtt, „*fajunk utolsó, meghalni képtelen maradékával*”, „*angolkóros vakarcok között*” a tengerrel ismerkedik, úszni tanul egy orosz filantróp (judofil) atléta, egy újságkorrektor vezetése alatt. Neki mutatja meg első műveit, s az élet tanára egy új világot tár ki előtte. Babel ezekben a művekben egyrészt a csodálatos, tehetségekkel teli, de fullasztó zsidó miliót állítja szembe a nagyvilági, gazdag odesszai zsidósággal – a Borgman család tengerparti nyaralója, pazar estélyei, a teraszon angol napilapokat olvasó joviális bankigazgató egy európai világot villantanak fel. Másrészt szembeállítja a könyveket, az elvont tudás világát a természettel, a nagybetűs és vérbő élettel, amelyhez íróként egész életében gyerekes kíváncsisággal igyekezett minél közelebb férközni.

A kései KARL-JANKEL már címében is kettős, a kisfiút neve a hagyományos zsidó és a forradalmi szocialista kultúrához is kötné. Csakhogy Karl Marx nevének hívei, maguk is többségükben gyökereiktől elszakadt zsidók, itt már éles perbe-harcba szállnak a vallással, férfiak az asszonyokkal, és az elbeszélő hangja érzelmes sóhajban oldódik föl a novella végén. Hiányzik már Babel szemléletéből a groteszk ironia, s a pátosz kiürül, hamis, mert nincs ellensúlya. A csecsemőszoptatás Madonna-jelenetének háttérében nem villan föl groteszk ellenpont, helyette Lenin képe lóg a sarokban, és megszületik a hamis szovjet ikon. Ezzel kimerült Babel ihlető ereje, mert a kettős identitás egyik oldala, a zsidó, végképp elhalványult, a másik, a szovjet pedig nem csak tévútnak bizonyult, de vezetésnek is – Babelt elfogták, és koholt vád alapján 1940-ben kivégezték. Még a dátumot is csak 1989 óta tudjuk...

Az identitás örökölt része Babel műveiben gyakran jelenik meg az apa figurájával allegorizáltan. Az apa/atyá sokrétű, gazdag szimbólum a judaizmusban és a mítoszokban, valamint archetipikusan is. A mítoszokban az apa és a Király alakja azonosak. Az apai felettes Én eltűnése az értékhiányon kívül a hátramaradt árva önértékelésének megrendülését okozhatja, ha annak nincs elegendő belső tartalma, de mindenképpen határvonalat jelöl ki, egy új élet, rend vagy uralom kezdetét.²³ Benya Krik elsősorban apja ellenében akar és tud érvényesülni, apjára emel kezét, és amikor Babel a témát színdarabban írja meg, a már említett címet adja: ALKONY.

Az ATYA főhősének, Froim Gracsnak, egykor a negyvenezer odesszai tolvaj vezérének, Atyjának a nevét viseli az a novella, amelyben Babel az odesszai gengsztervilág végét mutatja meg. A FROIM GRACS később, 1933-ban született, de az író életében nem jelent meg, bár szorosan kapcsolódik az ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK-hez. Itt minden világosan a helyére kerül. Gracs, akit városszerte keresnek, önként besétál a Csekába, hogy tárgyalásokat folytasson letartóztatott bandájának szabadon engedéséről. Saját törvényei szerint tárgyal, vagyis árajánlatot kér. „*Sasokat pusztítasz. Ki marad végül, főnök? A moslékkel akarsz majd élni?*” – kérdezi a bolsevik hatalom képviselőjétől. A Moszkvából jött „idegen” csekások azonban nem értik ezt a nyelvet, és nincs bennük „betyárbecsület”,

a hátsó udvarban lepuflantják Gracsot. Ezek már nem névtelen orosz rendőrkapitányok, mint a négy ODESSZAI ELBESZÉLÉS-ben, itt teljes nevén szerepel a Cseka elnöke, aki maga az új társadalom. „...mi a hatalom vagyunk, az államhatalom, ezt egy pillanatra sem szabad elfelejtenünk. Hát mi szükség van az ilyen emberre a jövő társadalmában?” – kérdezi, Froim Gracs kivégzését magyarázva. Nem véletlen, hogy a FROIM GRACS lapjain már nem jelenik meg a szerzői alter-ego, az ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK első személyű elbeszélője, a novella utolsó szava pedig az, hogy „múlt”.

Jegyzetek

1. Babel, Iszaak: ODESSZÁBAN EZT ÍGY CSINÁLTÁK. – ISZAAK BABEL MŰVEI. Európa, 1986. 227. Wessely László fordítása. A továbbiakban ezt a kiadást idézi a tanulmány, a novellák címének megadásával.
2. Zsabotyinszkij, Vlagyimir: PJATYERO. Biblioteka Aliya, Israel, 1990. 24.
3. Négy zsinagóga, harmincöt imaház és előkelő rangsorolású kereskedők adták meg a városi zsidó közösség rangját. (A kereskedők gildébe, azaz céhbe, osztályba sorolása jogaikat és mozgási, valamint működési szabadságukat is szabályozta. Odesszában 7 első, 28 második és 444 harmadik gildébe tartozó zsidó kereskedőt tartottak ekkor számon.) A híres odesszai Brodi zsinagóga volt az egyedüli, ahol zenei előképzettséggel rendelkező kántorok énekeltek, még hozzá az ország egyetlen zsinagógái orgonájának kíséretére. Tarnopol, J.: NOTICES HISTORIQUES ET CARACTÉRISTIQUES SUR LES ISRAÉLITES D’ODESSA. Odessa, A. Braun, 1855.
4. Pannonica, 2006. Fordította Hetényi Zsuzsa.
5. Isaac Babel: THE LONELY YEARS 1925–1939: UNPUBLISHED STORIES AND PRIVATE CORRESPONDENCE. Ed. By Nathalie Babel. 347. New York, 1964. A levél 1937. november 26-i.
6. <http://www.zn.ua/3000/3150/12354>. Látogatás: 2008. szeptember 17.
7. Efron, Sz. (Litvin): VOZPOMINANYIJE O V. A. KRILOVE. *Isztorieszkij vesztnyik*, 1906. 104. kötet, 247. L. Henry, Barbara: JEWISH PLAYS ON THE RUSSIAN STAGE: 1905–1907. In: YIDDISH THEATRE: NEW APPROACHES. Ed. Joel Berkowitz. Published by Littman Library of Jewish Civilization, Oxford, 2003.
8. Éppen ezért tévedés ciklusként elemezni, mint teszi Jeszaulov, I.: ODESSZKIJE RASSZKAZI ISZAAKA BABELJA. LOGIKA CIKLA. <http://www.moskvam.ru/2004/01/esaulov.htm>. Látogatás: 2008. szeptember 11.
9. Pausztovszkij, Konsztantyin: KATORZSNAJA RABOTA. – VREMJA BOLSIH OZSIDANYIJ. Moszkva, 1960.
10. A történetet maga Babel meséli el kissé legendásítva ÖNÉLETRAJZ-ában.
11. Babel peranyagáról I. Sentalinszkij, Vitalij: „HALLGASSANAK MEG, KÉREM”. ISZAAK BABEL AKTÁJA. – UŐ: A FELTÁMADOTT SZÓ. A KGB IRODALMI ARCHÍVUMA. *Nagyvilág*, 2000. 31–85.
12. Jeszaulov, I. 8. jegyzet.
13. Néhány dátum: ODESSZÁBAN EZT ÍGY CSINÁLTÁK, *Odesszai Izvesztijja*, 1923. május 5., majd az augusztus–szeptemberi *LEF*-ben (1923. 4.), az EGY LÓ TÖRTÉNETE és az EGY LÓ TÖRTÉNETÉNEK FOLYTATÁSA ugyancsak az *Odesszai Izvesztijijában*, 1923. április 13., majd újra a *Krasznoj Nov* 1924. 4., április–májusi számában. (A LOVASHADSEREG tudatos ciklusszerkesztését mutatja, hogy ez a két, alkotástörténetileg és témájában, címében is szorosan összetartozó novella a ciklusban nem egymás mellett szerepel, hanem elég távol, közöttük másik nyolc novellát helyezett el később Babel.) A KIRÁLY-t – amely egyébként mindkét ciklus művei között a legkorábbi, mert már 1921-ben észrevétlenül megjelent a *Morjak* (Tengerész) című újságban – szintén az *Odesszai Izvesztijja* közölte 1923. május 14-én, ezt követték ugyanitt más „lovashadsereges” művek – A LEVÉL, ASÓ –, míg a klasszikusan vagy szűken vett négy-novellás ODESSZAI ELBESZÉLÉSEK másik két darabja, a KOZÁK LJUBKA és az ATYA a *Krasznoj Nov* következő, 1924. 5. számában jelent meg. (Az előző szám, mint a jegyzet elején láttuk, a LOVASHADSEREG két novelláját közölte, tehát az olvasó még akkor is egymásba fonódva ismerte meg

Babel két fő témáját, ha csak ezt az egy lapot ismerte.) Babel műveinek első kiadásait és a róla szóló szakirodalom teljességre törekvő listáját állította össze Efraim Sicher 2004-ben. http://www.stanford.edu/group/isaac_babel/bibliography/works_and_criticism.pdf.

14. Bahtyin, Mihail: PROBLEMI POETYIKI DOSZTOJEVSKOGO. Moszkva, 1972. 3. kiadás, 325.

15. A szkaz szakirodalma alapvetően orosz nyelvű, hiszen a formalisták határozták meg. Forrásértékű szakirodalom: Ejhenbaum, B.: LESZKOV I SZOVREMENNAJA PROZA. – UŐ: O LITYERATURE. RABOTI RAZNIH LET. Moszkva, 1987; Vinogradov, V. V.: PROBLEMA SZKAZA V SZTYLISZTYIKE. – POETYIKA. Leningrad, 1926; Gofman, V.: FOLKLORNIJ SZKAZ DALJA. – RUSSZKAJA PROZA. Pod red. B. Ejhenbauma, Ju. Tinyanova, Leningrad, 1926; Szeliscsev, A.: JAZIK REVOLJUCIONNOJ EPOHI 1917–1926. Moszkva, 1928; Tinyanov, Ju.: POETYIKA. TYEORIIJA LITYERATUREI. Kino. Moszkva, 1977; Bahtyin, Mihail: PROBLEMI POETYIKI DOSZTOJEVSKOGO. Moszkva, 1972. 3. kiadás. Későbbi elméleti cikkek: Schmid, W.: DIE NARRATIVEN EBENEN „GESCHEHEN”, „GESCHICHTE”, „ERZÄHLUNG” UND „PRÄSENTATION DER ERZÄHLUNG”, *Wiener Slawistischer Almanach* 9 (1982); Je. Muscsenko, V. Szkobele, L. Krojnyik: POETYIKA SZKAZA. Voronyezs, 1978.

16. A mai orosz irodalomban is élő a szkaz-forma. Lásd Mesopova, Olga: BETWEEN LITERARY AND SUBLITERARY PARADIGMS: SKAZ AND CONTEMPORARY RUSSIAN ESTRADA COMEDY. *Canadian Slavonic Papers*, September 1. 2004; Hetényi Zsuzsa: „MENT-E A KÖNYVEK ÁLTAL A VILÁG ELÉBB”, AVAGY HOVÁ FUSSUNK A JELENBŐL, A MÚLTBA VAGY A JÖVŐBE? TATYJANA TOLSZTAJA: KSSZ! CÍMŰ REGÉNYE. *Holmi*, 2005. december. 1575–1584.

17. Babel szkaz-művészetének sajátosságairól l. az alábbi cikkeket: Williams G.: THE RHETORIC OF REVOLUTION IN KONARMIJA. *Russian Literature*, 1984. XXI. No 3. 1 July; Hetényi Zsuzsa: PROBLEMATYIKA MNOGOLIKOVO RASSZKAZSIKA V KONARMIJI BABELJA. *Acta Universitatis Szegediensis XIX* (1988). 107–123.; „STO MOJI GLAZA SZOBSZTVENNORUCNO VIGYELL...” OSZOBENNYOSZTYI SZKAZOVIH TYEKSZTOV V KONARMIJI BABELJA. *Studia Slavica Hung.* 38/1–2.

(1993) 95–101.; „TRUDJASCSISZJA IMEET SZVOJU DUMKU-MECSTU...” ISZKUSSZTIVO NARRACIJI BABELJA. SZKAZ I SZKAZITYELJI. – RUSSICA HUNGARICA. Felelős szerkesztő Hetényi Zsuzsa. Budapest–Moszkva, 2005. 79–100.; „ÉCOUTEZ-MOI DE TOUTES VOS OREILLES...” ISAAC BABEL: DEUX CYCLES, UNE LANGUE. AUTOUR DE SKAZ: N. S. LESKOV ET SES HÉRITIERS. Sous la direction de Catherine Géry. Institut d’études slaves, Paris, 2008. 65–80.

18. Sklovszkij, V.: I. Babel: KRITICESZKIJ ROMANZ. *LEF*, 1925. 2/6. 155.

19. L. bővebben Hetényi Zsuzsa: CSILLAGOSOK – KERESZTESEK. Bp., 1992; valamint LAVKA VECSNOSZTYI. K MOTYIVNOJ SZTRUKTURE RASSZKAZA GEDALI I BABELJA. *Studia Slavica Hung.* 36. (1989.) 187–192.

20. Scheiber Sándor: EGY BABEL-NOVELLA TÁRGYTÖRTÉNETE. In: FOLKLÓR ÉS TÁRGYTÖRTÉNET III. Bp., 1977. 465.

21. A bahtyini elmélet érvényességéről Babel szövegeiben l. Zsuzsa Hetényi: „UP” AND „DOWN”, MADONNA AND PROSTITUTE: THE ROLE OF AMBIVALENCE IN „RED CAVALRY” BY ISAAC BABEL. *Acta Litteraria Acad. Sci. Hung.* XXXII/3–4. 309–326. (1990); Hetényi Zsuzsa: „FENN” ÉS „LENN”, MADONNA ÉS PROSTITUÁLT – AZ AMBIVALENCIA BABEL „LOVASHADSEREG”-ÉBEN. *Filológiai Közöny*, 37 (1990). 3–4. 105–116.

22. A nyomorgó, örült alakokat felvonultató családról szóló későbbi remekművek alapján készült a VILÁGIRODALMI LEXIKON tévedésekkel teli címszava. Babel elég jómódú polgári családból származott. A lexikon tévedését menti, hogy a hatvanas években meglehetősen nehéz volt hiteles információkat beszerezni az íróról, akit a rehabilitálás után kiadtak ugyan, de hamarosan ismét „kihúzták” a szovjet irodalomból.

23. A sztálini törvények az 1930-as években a család egységét zilálták szét a családtagoknak az egymás bűneiért viselt felelősségéről szóló rendelkezéssel. A gyanakvás miatt atomjaira széthullott családban elmagányosodott emberek árvaságukban fogékonyabbak lettek az ország „atyjának”, a „gazdának”, Sztálinnak gondoskodásba csomagolt propagandájára, a totális állam ideológiájára.

Ferdinandy György

JÁNOS

1

Ki emlékszik erre ma már! Valamikor, még a múlt század közepén, megjelent nálunk egy jobb sorsra érdemes folyóirat. Az Új Írás. A címe már nem mond sokat. De azokban az időkben minden újdonságban reménykedett az ember. Ezt a fehér opust is megrendeltem magamnak a trópuson. És – akármilyen hihetetlen – egy viharvert példány még most is itt van előttem, az asztalomon.

Foltos, foszladozó dokumentum. De hogy mit dokumentál, azt nem tudom. Annak idején nem őriztem meg mást, csak a legfontosabb irataimat. Az újságokból is csak a rám vonatkozó kivágásokat. Pedig ebben a számban még meg is jelöltem két lapot. Két amolyan prózaverset, minek nevezzem! És ráadásul, a hátlapon található címke szerint, Clevelandből postázták ezt a budapesti folyóiratot.

Van egy másik ilyen lelőhelyem is. Karinthy Cini egyik riportkötetében az író egy mellőssel beszélget a lágymányosi szeméttelen. És nem is akárhogyan: franciául. Áll néhány francia sor a szövegben, a zárómondatra ma is emlékszem. „*Így társalgunk – mondja Cini – a szeméttelen.*”

Jánosról, a barátomról, két írott emlékem – az Új Írás prózaverse és ez a francia riport – maradt.

A papoknál kerültünk össze. 1950-ben, ki tudja, miért, a piaristák visszakapták az iskolájukat. Vegyes társaság voltunk, tizenöt éves kiskamaszok. A levitézlett régi rend fiai, akiket nem vettek fel az állami gimnáziumok. Árva gyerekek: az egyiknek nyugatos volt az apja, a másiknak hősi halott. Vagy internált, ha a szerencsétlen ne adj’ isten életben maradt.

Persze ettől még vidám társaság lehetett volna ez a deklasszált csapat. De nem volt az, nem lehet mondani. A papok nyilván hálások voltak, hogy visszakapták az intézetet. Hogy másutt mi járta, nem tudom, de itt, a piaroknál kussolt minden tanár. Nem mondtak nekünk soha semmi fontosat. Hittant a hetedik órában tanítottak, amikor már éhesen támolyogtak a gyerekek. Akkor is csak a Szentlélek Úristen – egy titokzatos harmadik személy – volt műsoron. Apákról és fiúkról nem beszéltek nekünk a papok.

A nyári szünetben – a nagyvakációban – János kőművesek mellett dolgozott, és jó füle volt: ellesett tőlük néhány ízelesebb fordulatot. Építkezésen dolgoztam én is, így született közöttünk a kapcsolat. Egy ideig még csak elviseltek, de a harmadik év végén eltanácsoltak minket a papok.

Én az Autóbuszüzemhez kerültem, János a Mentőknél szirénáztatta a kocsikat. Ifjúmunkások mind a ketten. A munkásosztály befogadta, akit a klerikális reakció az utcára dobott.

A barátomnak – ezzel kellett volna kezdenem – volt egy tizenhárom éves kishúga. Még a papokhoz jártunk, amikor elkezdtem udvarolni neki. Beültem hozzá minden délután, beszélgettünk, gondolom. Más akkoriban eszünkbe se jutott.

Pedig a pajzánkodásra lett volna alkalom. Nyár elején strandolni jártak a fiatalok. A Gellértbe, a Palára: csupa olyan helyre, amelyről ma már csak álmodni lehet. Móni anyukája apró, kétrészes fürdőruhát varrt neki, piros pöttyöset. Illegtek a tükör előtt, az anya meg a lánya, megleshettem volna a páromat. Én azonban mással foglaltam el magam. Volt egy kockás füzetem, amelybe verseket írtam Móninak.

„A nevenapjára, mert felment az ára, nem tellett órára. Most már, hogy nem tudja, hány az óra, rá se néz egy szegény hóhányóra.” Névnapi rigmusokat.

Amikor leesett a hó, jelentkeztünk, János meg én, a Köztisztaságiaknál, a Margit körúton. Havat lapátoltunk, harminckét forintot kerestünk minden éjjel. A versben szereplő hóhányó nem volt a képzelet születte. Később sem bíztam csak a képzeletemre magam.

Mert hát írónak készültünk mind a ketten. János, a barátom egész életében irodalomközeli ember maradt.

Később, mentős korában, Ferrari Violetta-hoz írta a verseket. Emlékszem, elmesélte, hogy még táncoltak is a Mentőszolgálat szilveszteri buliján. – Gyönyörű a melle! – magyarázta. – Ki volt gombolva a blúza. – Aznap este úgy látszik, Vilcsi egy pohárral többet ivott.

Én a kék parolis buszos télikabátban egy zongoristának, Tóth Menyusnak írtam a dalszövegeket. Az egyiket – jól emlékszem? – „Ez a perc” volt a címe – el is énekeltük Ferrari Vilcsinek.

Hát csak így. A legjobb úton voltunk mind a ketten, hogy elfuserált figurákká váljunk. Ivócimborákká, akiből minden lehetett volna, és semmi, de semmi se lett.

Azután, október végén Budapesten kitört a forradalom.

Huszonötödikén, a Véres Csütörtökön találkoztunk össze a Ságvári téren. Fehér lepedővel a hátán János sebesülteket szállított. Nem tudtam segíteni. Vértett a lábam, az egyik bakancsom leszakadt. A jobb tenyeremből is hiányzott egy darab. Próbáltam kisántikálni a térről, ahol a követség előtt egy hosszú hajú ember fenyegette az Egyesült Államokat.

A budai – a Fürst Sándor garázsban Bozsóka elvtárs, a párttitkár vételezett nekem cipőt, az ügyeletlen ellátták a sérüléseimet. Estére – húszévesen szívós az ember – beállítottam Mónihoz.

Az a hír járta, hogy megnyílt a határ. A garászból már kezdenek kirajzani a buszok. – Árulók! – kiáltotta sírva az anyja. – Cserbenhagyják a hazájukat!

Az ő férje már tíz éve Clevelandból küldözgette a csomagokat. Mindegy, az ilyesmit nehéz megbocsátani. Tudomásul vettem, hogy a barátom – lesz, ami lesz – itthon marad.

2

Két írott emlék és három találkozás. De ez már tíz évvel később, a hatvanas évek derekán. Akkor kaptam először beutazási engedélyt, amolyan illegális, menekültek számára létesített vízumot.

Két hét alatt kellett volna behoznom, amit elmulasztottam egy évtized alatt. A Körtér közelében laktunk mind a ketten, egész éjjel ordítva kerülgettük Szent Imre herceget. Harmadiknak mögöttünk tántorgott János barátja, Gerelyes. Ő, az író volt hármunk között a leghangosabb:

– Ábel vagyok! – kiabálta. Hogy Káin ki lenne, azt szerencsére nem mondta meg.

Jánossal megbeszéltük, hogy hét végén találkozunk. De engem addigra már kiutasítottak. Véget ért ez az eszeveszett kaland. Mondták, hogy szombaton még keresett a barátom. De az öcsém nem engedte be. Nem ismerte meg.

A harmadik találkozásra később került sor, újabb tíz év után. Kitavaszkodott, és én megint csak két hétre kaptam beutazóvízumot. Ezúttal már – mert közben lett az is – hoztam magammal a francia családomat.

Aznap vidékre készültünk, meg akartam mutatni nekik a falumat. Kora reggel csengett a telefon. Délben temetik a barátodat! – súgta a kagylóba egy gúnyos női hang.

Kivillamosoztam, ha jól emlékszem, Óbudára. Megálltam a gyászolók mögött, szandálban, színes ingben, amerikaiasan. Rémlík, hogy János fia egyedül állt a koporsó mögött, és az én tizennyolc éves Jánosomra hasonlított. Amikor a szertartás végén – gondolom, így mondják – kondoleáltam, Mónika egy pillanatra felhajtotta a fátylát, és bemutatkozott.

Állt egy facér taxi a Köztemető bejáratánál, még éppen elértük a vonatot.

Azután már egyre gyorsabban múltak az évek. A gyerekek felnőttek, elváltam, újrakezdttem – ki tudja, hányadszor – az életet. Hazajártam, akkor már korlátlan időre osztogatták a beutazóvízumokat.

Nem emlékszem, hol – talán egy osztálytalálkozón – botlottam Móniba. Férjhez ment ő is, szült két gyereket. Amikor felkerestem, adott nekem egy fél évszázados villamosbérletet. Hát igen, így néztünk ki. Girhes, tágra nyílt szemű gyerekek.

Ezt a kis kártyát ma is őrzöm. Néha még ma is előveszem.

Aznap este Móni orosz pezsgőt nyitott. Ő is újra akarta kezdeni az életet. Én pedig, gyáva csábító, megfutamodtam. Úgy, mint annak idején, tizenöt évesen.

A barátomról keveset beszéltünk.

– János megőrült! – mondta az asszony, akinek orvos volt a férje, és egy belvárosi palotában lakott.

– Mindig is őrült volt a barátod! Nem volt benne ennyi – két ujjja között mutatta –, érted, ennyi türelem. Nem tudta kivárni, hogy rendeződjenek az állapotok.

Hát igen, az aprócska hazában rendeződtek – mint Móni mondta – az állapotok. Nyugalom volt, majdhogynem jólét: kétmillió víkendház épült fel alig tíz év alatt.

De Móni elmondott mást is. Valami számomra különösen fontosat. A hetvenes években, amikor már én is az Újvilágban éltem, kint járt Amerikában a bátyja. Édesapjuk, az öreg nyugatos hívta meg.

Itthon úgy búcsúztak el, mint akik nem látják egymást soha többé. Azután, alig néhány nappal később, János váratlanul visszaérkezett. Hogy mi történt Clevelandben?

– Ásatag öslények! – legyintett mérgesen.

– Mégis! Mit üzentek? – faggatta a család.

– Semmit! – mondta a barátom. – Gyanakodtak. Szerintük én már a judeo-bolsevisták nevelése vagyok.

– És tudod – folytatta Móni –, Gerelyessel is akkor történt az a szörnyű dolog. János már hiába kereste.

– Eltették láb alól?

– El, igen. Kiesett a vonatból. Pedig dehogyis tudott szegény túl sokat! Csak túl sokat pofázott. Hiszen tudod: valahányszor beivott.

Én csak egyetlen mondatára emlékszem:

– Meglátogatjuk a múltat? – kérdezte a téren, Szent Imre herceg szobra alatt. Sírós hangon, szándéka szerint gúnyosan.

– Akkor kezdett el inni János – mondta az asszony. – Többé nem láttam őt józanon.

– Hiába minden! – mondogatta. Hogy szegény Ábel. És hogy az ő számára ötvenhatnak vége van.

Szóval, ez a negyvenéves Új Írás. János két prózaverse. Rendeztetem a dolgaimat. Ma lesz az ötvenedik osztálytalálkozó. Az öregdiákok a Búfelejtőben jönnek össze, a temetőkapuban. Nincs már sok hátra nekik, szoktatgatják magukat. Meghívtak engem is, János helyén pedig ott ül a húga. Talán tízen vagyunk összesen, a többiek Amerikából küldözgetik a táviratokat. Faképnél hagyták ezt az aprócska hazát, a fiaik már amerikaiak.

Leülök Móni mellé. Alig ismerem meg. Az orosz pezsgő óta ismét eltelt két évtized. Egyikünket, egy kopasz úriembert, lovaggá ütötték. Vagy vitézzé? Valami címet kapott. Most felköszöntik őt a többiek. Én is tapsolok.

Amikor hazaindultam az ősmocsárból, indián barátom, Ülő Bika azt mondta: vigyázzak, mert háború készül. Hát itt, a Búfelejtőben, nem készül semmi. Nem nyílt ki a nagyvilág, mint a nóta mondja, és a kalapácsot senki sem emelte meg. A pincér felveszi a rendeléseket, mellettem halkán zsidózik két öreg.

Nem, a világ nem változott ötven év alatt. Mónika piros pöttyös fürdőruhája kint lóg a kötélén, hóhányók krákognak a Margit körúton. Ez itt két írónak készülő kiskamasz. Ferrari Vilcsi melle. A Lordok Háza, a Tünde, a Körtér. A talponállók rogyant emberisége az ötvenes évek sötét égboltja alatt. Ábelt kilökték a vonatból, János faképnél hagyta az Egyesült Államokat.

Ez pedig egy fél évszázados villamosbérlet. Móni girhes gimnazista lány, rémülten mosolyog. Valahol orosz pezsgőt bontanak clevelandi gyilkosok.

Meglátogatjuk a múltat? Kilenc perc! Bandi hangja mutál. Meg, meg, monsieur. Így társalgunk a szeméttelenen.

Sántha József

A LEYDENI KAPITÁNY

Késő este azzal állított be hozzánk, hogy a szélmalom, amelyben lakunk, a telihold el-lenére nem vet árnyékot. Már éppen lefekvéshez készülődtünk, úgy, ahogy találtattunk, vékony trikóban, háromnegyedes alsónadrágban, a bakancsainkat mezítelen lábunkra felrángatva, egyből kiszaladtunk az ajtón, mintha legalábbis valamely ritka égi tünetmény szemtanúi lehetnénk, de a sötétségben ide-oda botorkálva csak nagyon körülményesen jutottunk el annak a felismeréséhez, hogy az idegen ember, aki ebben a kései órában hosszan zörgette már korán bereteszelt ajtónkat, és amikor végre bátorságot gyűjtöttünk, hogy végül is beengedjük, minket szinte megvádolva, hangjában alig leplezett indulat-

tal közölte velünk a szélmalom hiányzó árnyékáról szóló észleléseit, rádöbbsentünk, hogy hazudik, hiszen amikor a támfal körül bókászva végül is megpillantottuk a holdat, ennek a fénymezejét követve, jól láthattuk a még zsenge, kora tavaszi fűvön a malom város felé elnyúló hosszú árnyékát. Visszatérve a konyhaként és nappaliként használt alsó térbe, a későn érkezett vendég már a kályha melletti kanapén kényelmesen elheverve mély álomba szenderült, úgy, ahogy jött, egy barna vászonkabátban, jelvényekkel, rangjelzésekkel telitűzdelt katonasapkában, amelyről nem tudhattuk, mely idegen ország egyenruhája is lehet, mi legalábbis sosem láttunk ehhez hasonlót. Hosszan és tanácstalanul álldogáltunk a furcsa jövevény előtt, nem mondhatnánk, hogy haragudtunk volna rá, ám – amennyiben megítélhettük – meglehetősen szokatlan módja volt mindez egy éjszakai látogatásnak, s a felső szinten lévő szobáinkba be sem léptünk ezen az éjjelen, inkább a kályha tüzét még órákon keresztül ébren tartva, külsejének szokatlanságából próbáltunk következtetni a történetek értelmére. Míg a félhomályban egy barna hópihékkal behavazott alaktalan halmocskának tűnt, amely néha föl-fölhorkanva látszólag kiigazította ruhájának különböző helyein mutatkozó horpadásait, hajnal felé már a tehetetlen embertest egyre jobban kiélesedett a levegőből, arcának a szűk gallér szorításában mindinkább szétfolyó, alaktalan formája lett, amely ugyan nagyon is fonynyadtan és gyér bajuszától megtörve újra emlékezetünkbe idézte jöttének katonás, minket teljességgel szolgálatába állító határozottságát, ám azt is érzékeltük, hogy házigazdaként már valami egész más kapcsolatnak kell megteremnie közöttünk, s az éjjeli belépése csak fáradtságából, esetleges látomásaiból következő megtevesztő színjáték lehetett.

Egy kétes állítással indít mindig, csak folytonos munkálkodása eredményeként látja be egy idő után hibáit, ahogy azt kora reggeli ébredése után újra tapasztaltuk, de ekkor már lényegében olyan tágra feszíti szét szemlélete látókörét, hogy szükségtelennek érezheti belátni, jóvátenni ezeket az észleléseit, mintha az első, tévedésen alapuló felismerése segítene abban, hogy aktivitása fokozásával rálásson a leglényegesebb dolgokra. Mikor a szélmalom emeleteit a kíséretünkben bejárva a madárcsontokkal, félig elrohadt galambtetemekkel teli huzatos padlásteret megtekintette, minden megfontolás nélkül, már első pillantásra a legalkalmasabb helynek nevezte ezt a szélein alacsony, közepén a malom vitorláit az őrlőkövekkel összekötő hatalmas gerendákkal, fából készült ormóttan fogaskerekekkel zsúfolt teret, amelyeknek látványa öt percekig lenyűgözte, s ahonnan a szél irányában forgatható tető segítségével változatos kilátás nyílt a kissé egyhangú alföldi tájra. Még azon a reggelen egy széklet és egy deszkából, bakokból összeállított íróasztalt követelt tőlünk, a hely minden előnyéről hosszan eldiskurált velünk, és láthatóan türelmetlenül várta, hogy a számára halaszthatatlannak gondolt tevékenységéhez azonmód hozzákezdjen. Mi, akik a legkevésbé sem tudtuk elgondolni munkája fontosságát, annak valódi tárgyára pedig még véletlenül sem kérdeztünk volna rá, csak némán figyeltük, hogy a padlást uraló rendetlenségben, kézmozdulatainak célratörő belső feszességében szinte már egy perc alatt mennyire messze távolodott tőlünk, elképesztő gyorsasággal belakta ezt a teret, amelyet állítása szerint néhány hónapon keresztül majd használni óhajtott. Kínálásunkat visszautasítva, csak épp a legszükségesebb dolgokat volt hajlandó tőlünk elfogadni, mintha azáltal, hogy optimális feltételeket talált, a körülmények ezentúl a legcsekélyebb mértékben sem foglalkoztatnák.

Tevékenysége a következő napokban monoton zümmögésként fokozatosan megülte a malom egész épületét, holott teljes némaság és csönd honolt belül, mi is csak a leg-

szükségesebb, halaszthatatlan kora tavaszi dolgainknak engedték át magunkat, mindig vigyázva arra, hogy a napszakonként más égtáj felé elfordított, a vitorla tengelye körül adódó kilátás irányában semmi olyan tevékenységet ne folytassunk, amely a frissen érkezettet akadályozná láthatóan roppant intenzív munkálkodásában. Ha látogatást tettünk nála, belülről fakadó bizonyossága szembetűnően hiteles volt, egy olyan ember képét mutatta, aki mindig jelen lévő elhibázottságában, a helyzetünket érintő dolgok teljes ignorálásában leledzik, szüntelenül a célja felé tör, hogy a számára tökéletes szellemi környezetet megteremtse, és a nyomaiban sem látható, de fokozatosan növekvő, maga köré képzelt apparátuson keresztül, amelynek hallgatólagosan mi is részesei lettünk, minél hatékonyabban elmélyedjen a számunkra teljesen ismeretlen célzatú tevékenységében.

Vélhetően hosszú heteken keresztül csak az ebbéli munkálkodásában talált nyugalomra, a folytonosság és a rendszeresség éltette, mintha kívülről, magának is idegenként került volna működésének csapdjába, ahol azonban egyetlen pillanatra sem adta át magát a szorgalma által kimunkált jóérzésének, iratokat rendezett, folyamodványokat gyártott, vázlatai lassan betöltötték az egyre tisztább teret, már-már csak a tető oldalfalakra ráereszkedő részeiben láhattunk madárcsontvázakat, miközben meg volt győződve róla, hogy távoli eseményeket mozgat, és több ezer kilométeres távolságokban is az ő leveleire várnak. Mikor nagyritkán hosszabban időztünk nála, elmélyedéséből néha felriadva, hasonlóan a korábban megismert, vágyakozását abszolúttá növesztő, áltevékenységét magyarázandó akkurátussággal mutogatta a ketrechen őrzött postagalambokat, mind egyenként megnevezve őket, azt állította, hogy egyik galamb a dán királytól, másik a walesi hercegtől vagy éppen a spanyol trónörökösötől, esetleg Moszkva Patriarchájától hozott neki üzenetet.

Az ilyen elhatározással befelé meginduló emberek egy pillanattal sem tétovázhatnak munkálkodásuk eredményességét illetően, megfelelő számú aktát, gondolati irányultságot felmutatván, szinte kifogyhatatlanok az ötletekben, kezük alatt folyton ég a munka, és ebbéli tevékenységük közben mintha nem is lenne szükségük önmagukra, hol gyakorlatias, hol áltudományos vagy kvázi filozófiai problémákat látnak mindenben, s elhagyatottságuk mértéke állandóan változó céljaik miatt sosem tűnik fel a mégoly alapos szemlélő számára sem. Mi, akik folyton csak terebélyesedni láttuk a malomba betolakodó, magát leydeni kapitánynak nevező személyt, hitetlenkedve tapasztaltuk, hogy a semmiből már-már egy tudományos műhelyt épített föl, bútorokat hozatott, könyvek tucatjait raktározta a polcokon, olyan súlyos kétségeket támasztott minden pillanatban bennünk, amelyek az emberi agy végletes terhelhetőségét tették megkérdőjelezhetlenné. Láthatatlansága és a felületes kiismerhetősége, annak kettőssége, hogy a van igazából nincs, és a nincset nekünk kellene a malom legfelső emeletére felképzelnünk, olykor meghaladta erőnket, és még ha kaptunk is tőle eligazodási pontokat, lényének határozott értelméről mindig csak a közvetlen közelében szerzett tapasztalat győzött meg bennünket.

Csak akkor lepleződött le, ha havonta, kéthavonta vette a bátorságot, és lebotorkált közénk, mindaz a fény, amely fönt alakját, akár a legteljesebb félhomályban is hűvös sugárban keretezte, ruházatát, arcának vonásait klasszikus arányaiban már-már fennköltten nyugodttá és kiegyensúlyozottá varázsolta, lent a földszinten, kopott bútorainkkal teli nappalinkban vagy kint az ólak, szalmakazlak között, ahol napközben az ő kiadatlan útmutatásait követve tevékenykedtünk; mikor önmagába zsúfolódva, felis-

merhetetlen zavarodottságában megállt, szemét ide-oda jártatva, a világgal és magával szemben teljesen inkompatibilisnek tűnt, mintha pihenésképpen megengedte volna, hogy *most* valóban láthatóvá váljék. Észrevéve a kinti levegőn rátörő hirtelen gyengeségét, a birkaól ajtaját leemelve hamarjában átmeneti nyughelyet készítettünk neki, ahonnan ő változatlan buzgalommal áttekinthette az udvart, s viszonylagos kényelemben vehetett részt dolgos mindennapjainkban. Mindez a gyengeség csöppet sem terhelte szellemét, mert néhány pillanat múlva már, igaz, nagyon halkan, azt a megjegyzést tette, miszerint itt – a személyeket illetően – amorf tömegek mozognak, s javasolná mindezeknek a csoportokra való szétbontását és az egész folyamat funkcionális újjászervezését. Mindenképpen megkérdőjelezhető, jegyezte meg, hogy az idő bír-e egyáltalán struktúráteremtő tulajdonsággal. A jó munkához bizonyára sok időre van szükségünk, az az idő, s ez a saját tapasztalata, amit a hasznos cél érdekében fejtünk ki, semmiféle mértékkel nem mérhető időmennyiség. A felfokozott cselekvés, ő mindig is úgy tapasztalta, nem időt rabló cselekvés, beleesik ugyan az időbe, ahogy tér nélkül sem gondolkodhatunk, ám sosem mondjuk azt, hogy a gondolkodásunk tereket rontó cselekvés lenne. Az anyagi dolgok, a tér, az érdek s mindenféle emberi életfunkció, már első látásra is, struktúráteremtő sajátossággal megáldott dolgok, akárcsak a hit. Az idő azonban, s most hosszan elnézett felettünk az ólaktól láthatatlan hátsó kertek irányába, csak akkor bír mindezekkel a tulajdonságokkal, ha cél-oksági viszonyokat vetítünk rá, tehát örökké csak másodlagosan. Még ha szükségképpen tevékenységem úgy fogható is fel, *hitem szerint*, hogy eleve erre rendeltettem, hogy ha akarnék sem tehetnék másként, akkor is csak egy agyamba zárt időben gondolkodhatom, s mint ilyet, nem ruházhatom át magam rajtam kívül álló folyamatokra. Ebbe való belevetettségem, úgymond, eredendően nem tartalmaz engem, bár a megvalósítás során utalhatok rá, de nem mutathatom fel magamat, mert a tevékeny ember a tevékenységétől elszakítva nem bír semmiféle jelentéssel. A teleologikus képzet fogyatékos képzet minden esetben. Aki valósággal elmerült determináltsága sűrű folyamában, az semmiképpen nem gondolhatja, hogy bármely része is e tevékenységén túl maradandó lehetne, hiszen abban a pillanatban megszűnne tevékenykedni, a maga lényét csak az állandó munkálkodásával tarthatja fenn, és munkálkodása befejezésével szünteti meg. Mihelyt kivágta a fát, meghal a favágó ember, és mihelyt elkezdi a vetéságyások gyomlálását, megszületik benne a szántó-vető ember. Mikor nem láttam a malom árnyékát, bekopogtam hozzátok, mert nem a teliholdat néztem, csak a malmot, s azt a valóságban egy pillanatra felhő takarta el. A holdat néző ember meghalt, és megszületett az árnyéktalan szélmalmot néző ember. Akik pedig az éppen aktuális látványba születnek bele, mindig a legnagyobb tévedéseiket teszik meg gondolkodásuk tengelyévé.

Már csupán a szemérmesség és a szerénység is arra késztet – mondta elhalóan, amikor már egymást is támogatva a meredek lépcsőkön megindultunk a birkaóljáton fekvő testével, hogy felvonszoljuk a legeslegfelső emeletre –, hogy ne bátorkodjam magamon kívül senkiben sem hinni, hiszen a hit mindenféle kívülre utaló irányultsága számomra mindig a legostobább emberi gőgöt jelentette.

Szobájában újra csak eluralkodni láttuk az egész padlást összeszenyező galambokat, íróasztalán félig alélt madártestek feküdtek, könyvei tetején vastagon állt a madárürülék. Éjjeli őrző virrasztásunkban egy tárgyaltan szomorúság pótolta most hitünket. Hiába is nevettük ki magunk közt a számunkra csak hézagosan felfogott mondandóját, hiányát már szükségesnek éreztük, telített ürességét kézzelfoghatónak gondoltuk. De amint

reggel kókadozva ébredtünk, a napfelkeltére elforgatott tető alatt, ő már újra kifogástalan ruhában, értékeit újraéledő gondolatai által megtisztítva ült egy oroszlánfejekkel díszített karosszéken, buzgón lapozott könyveiben, és jegyzetelt, s a postagalambok szinte percnként landoltak asztalán. Az Antarktiszon és Afrika őserdeiben kutatók írták hozzá leveleiket, állította, s kezének egyetlen intésével jelezte, hogy induljunk mi is, szorgoskodjunk addigra már jól ápolt kertjeinkben, gondoskodjunk állatainkról, hogy mindenféle kettétört, félrecsúszott, dinamikáját veszítette tevékenységünk hézagainak kitöltésével ünnepeljük ezt a gyönyörű tavaszi napot.

Egymást támogatva botorkáltunk le az éjszakai virrasztás közben fogyasztott, külső kertjeinkben érett, tavalyról maradt meggybortól kissé másnaposan, jókat neveltünk az előző délután hallottakon, mint mindig, utánoztuk szavajárását, számunkra üdítően friss, de befogadhatatlan gondolatait, mint a gyerekek, akik a szavak értelmén túl mindig egy, csak általuk felfedezett igazság eljövételére várnak, mégis, határozottan őrizve mindazt, ami talán később, önnön bábjaikból kongóan üres hangzótereket képezve, életük hiányát valamiként értelemmel betölthetné.

Ahogy voltunk, ruháinkban ágynak dőlve, álmunkban ördögök törtek be a malomba, a bejárati ajtót szuronyaikkal széthasogatva ott álltak heverőhelyeink előtt, nagy figyelmességgel és türelmesen megvárták, hogy fogat mossunk, kávéfőzünk, kínálásainkra csak udvarias tagadás volt a válasz, megkértek bennünket, hogy öltözzünk a legmelegebben, még segítséget is nyújtottak bakancsaink fűzőinek bekötésében. Éjfél után már kint álltunk a malom körül, miközben ők százszor ki- és bevonultak, kávéfőzést is osztogattak köztünk, és mintha valami járműre várnánk, egyetlen sorba kellett rendeződnünk, ami akkor szokatlannak tűnt, többször is udvariasan megkértek bennünket, hogy mindig csak a malom falát nézzük, lehetőleg ott végezzük el kisebb szükségleteinket is. Valahonnan aztán elindult egy alig félreértelmezhető cselekvéssor, amelynek közeledtével nem tudtunk másra gondolni, mint hogy puskáik szuronyával próbálnak megfegyelmelni bennünket, az éppen a rendért szorongókat, a megértés legkevesebb lehetőségével bírókat. Egyre közelebből hallottuk a másikunk testéből fakadó bordák ropogását, a szuronyok vélhetően élő szervezetbe való behatolásának valószínűtlenül nyerssé csúszodott mozdulatait, s hamarosan közlőről láttuk, ahogyan az idegenek kezében a végső dőfés után a puskatüst még belülről néhányszor megrángatja a vadul dobogó megsebzett szív.

A malom földdel feltöltött támpillérébe temettünk, mondják a távoli szemtanúk, akik házaik előtt kötögetve nézték végig a mészárlást, amiből akkor, ott egyetlen mozdulatot sem értettek. Aztán már rettegve, ülőhelyzetükből felszökkenve, a téglafal oldalát a sugárvértől hajnali rózsaszín pírnak véelve, mégis megéreztek a vérszagot. Utolsó egynémelyikünknek már alig jutott hely, úgy lettünk egymásra dobálva, kevés földet magunkra szórva elvermelve.

A leydeni kapitányt még aznap reggel ismeretlen helyre szállították.

Enyedi János

HALOTTI BESZÉD

Befejeztem azt a verset, amiben hozzád próbáltam beszélni. Pontosabban megszakítottam. Nagyúri gesztus, utána felpattintottam egy sört, megittam, közben zenét hallgattam. Aztán a konyhába mentem és kávé tettem fel, mert elálmosodtam, holott járnunk akartam egyet, míg világos van. Aztán rájöttem, mennyire meg vagyok rémülve, hogy egészen elfogott a halálfélelem, biztos a sör miatt. Ettől viszont elégedett lettem – tetszett, hogy ezt a rémületet beleírtam abba a versbe. De rá kellett ébrednem, hogy sajnos hazudok, mert amikor a verset megírtam, még nem is voltam megrémülve. És aki elolvassa (téged is beleértve), sokkal inkább érzi majd egy romantikus kísérlet előre borítékolható kudarcának, mintsem zaklatott, rémült szövegnek. Erre gondoltam, és ebbe kicsit belehaltam, és még mindig nem voltál itt – és közben be is sötétedett.

NYERTÜNK

Unatkoztam egyedül a lakásban, te épp hazautaztál. Úgy döntöttem, sétálok egyet, míg világos van. Mire elindultam, besötétedett, sötétben pedig nem szeretek sétálni. Kerestem hát egy olcsó kocsmát, szerencsére rajtam kívül nem volt más vendég. Ittam egy sört, egy felest, mostanában ennyitől berúgok, és félni kezdek. Most például attól, hogy nem lesz erőm felkelni innen, hogy itt fogok elpusztulni ennél az asztalnál. Aztán jött egy társaság és hazamentem, útközben vettem egy kaparós sorsjegyet. Otthon lekapartam, és megnyugodva hátradőltem – *nyertünk 500 Ft-ot*, gondoltam. És erről eszembe jutott, hogy egyedül veled vagyok boldog. Egyedül veled.

Follinus Anna

NINCS AZ A HÍVÁS

Most, hogy a szó már máshova tévedt,
 egymagam állok újra előtted.
 Zúzmaraként nő rajtam a kétség:
 nincs a közelben kéz, ami felránt,
 fény, ami éltet – s oly vakon állok,
 hogy kezedet, míg húz ki a bajból,
 észre se venném. Éjjelek árnyán
 bújom a könyvet, bár nem is értem:
 képletek ingó házfala mért ad-
 ná menedékül holnapi órám?!
 Nincs az a hívás, melyre ha indulsz,
 össze ne törnéd szembogaradban
 egyre növekvő évkarikáid.
 Mert ahogy átél téged a sorsod –
 vers a tüdődre tárt hideg ablak,
 vers a kezeknek félsz-remegése,
 vers ahogy emlék már a jövőd is.
 Elmenekülnél? Vers a futásod!

SZÜLETÉS

Szeretnéd-e látni,
 ahogy szül az anyád?
 Arcán a szenvedés
 csillehúzó ráncát,
 izzadó testében
 a vad kohótüzet,
 a csendet szaggató
 állati ordítást.
 Te, akit nem emel
 a légzés hulláma,
 s nem érzed a benne
 meginduló mozgást,
 mondd, mit látsz mindabból,
 hogy életet adni
 – hinni a teremtést –
 tárt ima-aktus?

Mindennap nevelem
ővele magam is.
Ha leszidom, félek,
szidalmam jogtalan,
s szégyellem, ha nyerni
játékban nem hagyom.
A kétség nap mint nap
jelen van – végül is
falhoz állít, kérdez:
hogyan látnád akkor, ha
te szülnéd volna őt?
Más lenne fiadként?
Félnéd-e, hogy holnap
gonosszá növekszik,
él csak és herdálja,
ami érték benne?
A szülő: kérdések
sose múló lánc.
Nem ám a gyerekekkel –
veled hadakozol!
Terólad szól ez is:
hogyan egy nem várt percben
felülkerekedik
rajtad az örök vágy,
feltételek nélkül
lenni szeretve.

Novák Éva

ELINDULNI

Úgy indulni el, akár árvíz idején
a partja vesztett folyóból kimentett őzek.
Eleinte óvatosan, vissza-visszanézve, míg
a rémület helyére nem költözik hitetlenkedés.
Nekibátorodva szaporázni, futásnak eredni,
a fák ilyenkor úgymint félreállnak, nekiiramodni a térnek.
Fel-felszökkeni, nem bánva, ki látja.
Csak elindulni végre.

HATÁROK

Amikor betonfalakat döntenek le bulldózerek,
szögesdrótokból szelnek arasznyi szuveníreket,
megszűnik a határok függőleges megfogalmazása,
akkor éjjeli sötétben kerülünk arrafelé,
és ahol megtorpanunk majd, mintha foszforeszkáló
festékkel lenne felszórva, ott a vonal,
a határ vonala, amit nem tüntetett el emberi kéz,
biztosítékot sem kaphatunk arról, hogy odalent,
akár Tükörország magától értetődő bravúrja,
nincs fal, ugyanolyan, mint ami volt, de
felfelé nem nőhet újra, mélyen rejtőző akadály,
ami elválaszt időt, teret, másik tértől, időtől.

Vécsei Rita Andrea

UGYANÚGY

én meg azt képzeltem fél órával ezelőtt
hogy nem történik semmi
egészen konkrétan az történik
hogy fekszünk egy ágyon
inkább kanapé
de jó széles elég széles két embernek
fekszel meztelen
meztelen vagyok én is
fekszel és nézlek
ennyi történik
fekszel nézlek és elmesélem
mit csinálnék ha nem lennél mellettem
mesélem és az történik veled
amikor csak olvasod
hogy mit csinálnék veled
ha ott lennék melletted
aztán eltelik jó hosszú idő
akkor azt csináljuk
amiről mesélek hogy csinálnám veled

KETTŐBŐL EGY

Elmondom, milyen.
Hozzáteszem, nem találkoztunk még,
de az az ismerős érzésem van, hogy ismerem.
Megkönnyíti a helyzetet a nagymama.

Neki is voltak ezüstjei.
Huszonnégy személyes, de ellopták
az egészet, mind a százharminc darabot.
(Merőkanál, tortalapát, húsvilla stb.)
A Herendit is, egy Zsolnayt hagytak,
váza, kék minta és egy csempülés persze.
Pucolni kellett meg törölni róla a port,
ez a portörítés megmaradt, törölni mindig a port.

Módszeresen leinformál.
Mosolyog, hogy ne tűnjön fel, észre se vedd,
észrevétlenül mondd el, ami a kifogás lesz
utóbb ellened. Teljesen profin mosolyog,
méreget, fürkészk. Azt mondd a konyhában,
istenem, annyira kedves.

A műsorújságot mindennap átnézi.
Letört akasztós Parkerrel karikázza be
a híreket.

Van egy sárga kardigánja.
Kinyúlt az ujja, befőttesgumit húz rá,
hogy ne csússzon le. Alágyúri a zsebkezdőt.
Kell a kardigán, ez kell,
az új sárgát felveszi majd. Alkalmomra.

A hajára ugyanúgy kényes.
És elég határozottan politizál.
Azt meghallja, hogy mit mondott az államtitkár,
és mélységesen fel van háborodva.
Közben megjegyzi, az a dolog múltkor
nem volt igazán fair. Nem mondja meg,
hogy pontosan mire gondol, nem hajlandó.

Mert aggódik, azért hív föl.
De biztos jössz, ugye. Halló, így szól bele.

FIGYELŐ

„A SZÖVEGVILÁGREND BETELT”

Imre Flóra: *A hegyről lefelé*
Tipp Cult Kft., 2010. 70 oldal, 1470 Ft

Szonettkoszorú Imre Flóra legelső kötetében a nyitány és a legutóbbiban az (ál)zárlat. Kérdés, milyen párhuzamok, illetve különbségek figyelhetők meg a két ciklus között. Tágabb értelemben: miféle pályát járt be időközben a költő, aki első és hetedik könyvét azzal is összekapcsolta, hogy mindkettő címében egy-egy magaslattal jelölt meg fő viszonyítási pontként: Az AKROPOLISZRA NÉZŐ TERASZ (1986), illetve A HEGYRŐL LEFELÉ (2010); és aki most maga emelte címlapra a megtett út metaforáját.

Míg a SZONETTKOSZORÚ¹ a pályakezdő költő mestermunkájának, addig a PLATONIZMUS (49–64.) az eddigi életmű betetőzésének tűnik. Imre Flóra mindig is komolyan vette a poétai mesteriséget: első megjelent verse formájával mindjárt a legnehezebb műfajt, a szonettkoszorút választotta.² Az elkészült mű minden tekintetben megfelelt a céhes követelményeknek: nemcsak azt igazolta, hogy szerzője képes betartani a szigorú szabályokat, hanem azt is, hogy közben egyéni hangon tud megszólalni. Egyik szembevető sajátossága a kulturális utalások gyakori és sokféle használata volt, ami erősen elütött az akkori magyar líra konvencióitól. Különösen, mivel két, első látásra igen távoli forrásból merített: egyfelől az antikvitásból (pl. „Véreztem Tacitusban érted”, „Dór oszlopok ölelnek engem”),³ másfelől a tudományból (pl. „A tested mint esztétikum”,⁴ „Diszkrét anyagrészek vagyunk”).⁵ Figyelembe véve azonban, hogy a latin évszázadokon át funkcionált a kultúra elsődleges, sőt gyakran kizárólagos közvetítő nyelveként, és így mai műveltségzavaink jelentős része antik eredetű, a két, látszólag igen eltérő referenciatartomány épp a nyelv szintjén jól elegyíthetőnek bizonyult. Ezzel együtt a heterogén anyagot, a szétartó allúziókat még nem mindenütt sikerült egyenletesen összedolgoznia. Például a követ-

kező idézet mindkét megállapítása alapvetően tömör, ötletes és pontos, a versszak viszont kettésedik, a tartalmi-logikai ugrások itt-ott képzavargyanúsán nagyok, és a keresztrímpár elég nehézkes. „Vagyok megfeszített szonett / Vértől oldalán rímkereszten / Létezőemnek a limest / Bőröm szabja hámszövetekkel.”⁶ Hasonlóan nem szabályszerű, mégis kissé ügyetlen megoldás, hogy a mesterszonett rímképlete: abab acac dad eae, tehát az első sor ríme végigvonul a versen, ami egy teljes ciklusra kivetítve elkerülhetetlenül okoz némi monotonitást. Az efféle apróbb egyenlenségek ellenére Imre Flóra első szonettkoszorúja igazi remek volt – a szó céhes értelmében.

A PLATONIZMUS azonban már a szó mai értelmében remekmű. Ahogy a cím is mutatja, a forma nem pusztán öncél többé, hanem a kifejezés harmonikus eszköze. Azért a költő most is nagyon gondosan formálja a szonettkoszorút, sőt még szorosabbra fonja: míg az első alkalommal a mesterszonett „csupán” az öt követő darabok első soraiból épült fel, addig a második ciklust az is összetartja, hogy egy-egy szonett utolsó sora egyben a következő vers kezdete, és a legutolsó zárása a mesterszonett elejéhez visszacsatolva teszi teljessé a kört. Amúgy ezúttal is nyolc-kilenc szótagos, jambikus sorok váltakoznak, a rímelés javarészt keresztrímes marad, és immár teljesen változatos: abab cdcd efef gg. A szerkezet azonban jelentősen módosult: a petrarcai 4 + 4 + 3 + 3 tagolást felváltja a 4 + 4 + 4 + 2 tördelésű angol szonett. Azt pedig épp a szerzőtől tudjuk, hogy „szerelem vallunk francia szonettben / szakítani a shakespeare-i a jobb”.⁷ És valóban: a SZONETTKOSZORÚ mintha a megízlelt, egészében mégis elérhetetlen szerelem utáni sóvárgásról, míg a PLATONIZMUS az elveszített szerelemtől vett búcsúról szólna. Bár ez nem teljesen igaz: az első ciklusban is fel-felűtik az elválás fájdalma, és az utóbbiból is süt a vágy. Általában véve inkább úgy tűnik, Imre Flóra egész költészetének témája a beteljesületlen szerelem.⁸ Pontosabban mindenről a szerelem ürügyén beszél: az antikvitás, a kereszténység, a világirodalom és a magyar költészet hagyomá-

nyaiban, a hétköznapi és a természettudományos tapasztalatokban keresett *arany idea* (59.) mindig a *paradigmatikus test* (56.) vonatkozásában, a szerelmes lelkesülésben válik számára megragadhatóvá: „*a tárgyak és a részletek / mint minden jelben jelenésben / te vagy tebenned fénylenek*” (62.).

Ez már nem is a platóni *mögöttes értelem* (64.), hanem a plótinosi *örök-egy* (56.) keresése. Erdemes a kötetek rendjében sorra venni Imre Flóra filozófiai, közelebbről platonista vonatkozású verseinek sorát, mert sajátos logikája jól nyomon követhető bennük. Az első kötet Parmenidésszel indít, akinek miszticizmusából a neoplatonista Plótinosz sokat merített, így téve lehetővé a görög filozófia és a kereszténység későbbi összekapcsolását,⁹ ami Imre Flóránál is meghatározó kettős kötődés. „*Melyet Parmenidés tanít, / Voltam Egy; mozdulatlan élet.*”¹⁰ E statikus-idillikus ősállapotot a második kötetben *A szellem születése* követi „*Plótinoszról*” alcímmel, amely leírja, ahogy a szellem az Egy keresése közben „*lát rá önmagára*”.¹¹ A RONDÓ lapjain aztán verscímbe, sőt cikluscímbe emelve tér vissza a téma: *A LÉLEK ÚTJA AZ EGY FELÉ (PLÓTINOSZ)*; ezúttal azonban az Egy keresése a lélek számára nem önmaga megtalálását, hanem földadását implikálja, a keresztény önmegtágadás elvét idézve: „*Elhagyja lassan mindenét*”.¹² Ugyanebben a ciklusban olvasható ARISZTOPHANÉSZ MÍTOSZA IS: „*Mivel kettéhasított az ember... Rajtad kívül hogy élhetek?... Monolit isten.*”¹³ Azaz a két szerelmes, az egykori mitikus androgün egész két fele közti szakadást a költő az ember és isten közti távolságnak felelteti meg. A COINCIDENTIA OPPOSITORUM pedig a szintén neoplatonista Cusanus terminusáról, az ellentétek egységéről beszélve ugyanazt a nyomasztó kérdést teszi fel, ami majd *A HEGYRŐL LEFELÉ* elején tér vissza csaknem szó szerint: „*homon mégis ez a szomorúság*”.¹⁴ Imre Flóra természetesen nem hézagmentes bölcséleti rendszer megfogalmazására törekszik, költői világképének filozófiai jellege azonban pontosan kirajzolódik a fenti versekből. Pályáját Plótinosz nyomán az Egy keresésével kezdi, a szerelemben és a transzcendenciában sejtett egység, önzonosság és teljesség reményében. Az ellentét, a távolság és a veszteség élményei azonban a hetedik kötet végére el- (avagy vissza)vezetik Platón kétvilág-elméletéhez, konstatálva a jóvátehetetlen szakadást jelenség és idea, test és lélek, ember és transzcendencia, jelen és múlt

között. Egyfelől tehát a PLATONIZMUS az első szonettkoszorúnál erősebb belső koherenciájával, letisztultabb képeivel, érettebb, gördülékenyebb nyelvezetével meggyőzően összegzi, sőt nyelv, jelentés és forma ritka tökéletességű összhangját megvalósító versként mintegy létre is hozza az egykor vágyott-sejtett teljesség érzékien gyönyörű tapasztalatát: „*az eszmélet s a pusztá hús / magától volt harmonikus*” (57.). Másrészt a megállapítás múlt idejű, az angol szonett szakítást sugall, a hangvétel fájón nosztalgikus, a lírai én a hegyről lefelé tart.

Az Akropolisz és a hetedik kötet címlapján említett hegy között az életművön át húzódnó vonulat több ponton megfeleltethető a fenti gondolatmenetnek. A hegymetaforák sora a vágy kezdeti lendületétől a rezignált lemondásig vezet – legalábbis első látásra. Hiszen az első kötetben ezt olvashatjuk: „*a hegyre föl*”,¹⁵ amelynek *A HEGYRŐL LEFELÉ* éppen az ellentéte. A második kötet *FELFELÉ*¹⁶ című darabja pedig szintén mintegy párverse az új könyv címadó versének. Kínálkozik hát, hogy úgy tekintsünk a megtett útra, mintha a lírai én kezdetben távolról, az *Akropoliszra néző teraszról* vágyakozott volna az isteneknek szentelt fennsíkra, majd a hosszú emelkedő végére érve indulna lassan lefelé. A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű. E képlet ugyanis a lenti, profán hétköznapokat állítaná szembe a sóvárgott transzcendens magaslattal, a siralomvölgyet a tudás, a fény, az autentikus létezés boldog helyszínével. Imre Flóránál azonban a hegytető zavarba ejtően sötét, kopár, sőt többnyire nincs. Pontosabban már nincs. Az első idézet forrása a NOSZTALGIÁK, vagyis a hegy már eleve mintha csak a megszépítő emlékezetben létezne. Az első kötet egy másik verse szerint, „*nincs út a hegyre vissza*”.¹⁷ A címadó darab pedig nemcsak a görög istenek lakhelyét, de még a látványukat kínáló helyzetet is a múlt, illetve a vágy tartományába helyezi: „*Kijutnék újra a teraszra / Keresni az eltűnt Akropoliszt*”.¹⁸ Ugyanebben a könyvben az ÉJJELI ÚT A HEGYEN ugyan megerősíti – ezúttal keresztény kontextusban –, hogy a hegytető a transzcendens tapasztalat helyszíne. E tapasztalat azonban továbbra sem a beteljesülésé vagy legalább a megértésé, csupán a várakozásé a sötétben: „*Várlak téged, mint a föld, Istenem*”.¹⁹ A már említett *FELFELÉ* gyönyörű tájleírásában pedig ugyan az egész város „*A nap felé, az ég felé*” indul, de nem jut tovább, csak „*a hegy derekához* [...] Mert

ott mindennek vége van. / Onnan a hegy irgalmatlan kopár / [...] ott nincs már más, csak kő és újra kő: / némán figyel a végtelen idő.” Még a szonettírás folyamatát tematizáló, játékosan kiüritett PETRARCAI SZONETT²⁰ is a terzinákhoz érve a hegy fogalmáról a veszteségre asszociál: „most indulunk neki a hegynek / elkomorul a játszi kezdet / a tárgyak végképp elmaradnak”. A hegyhez tehát többnyire a transzcendencia képze téársul, ez viszont mintha csak a vágy vagy a nosztalgia távolságából tűnne vonzónak – közvetlen jelenléte maga az ijesztő üresség.

A fenti ambivalenciát találóan összegzi Imre Flóra egyik metaforája, a „forrástalan fény” (3.). Ez az új kötet nyitóversének utolsó előtti sorában tűnik fel, s első látásra csupán tárgyilagos, igen pontos természeti képként látszik: a fény eredetét bizonyára azért nem látja a beszélő, mert a hegy eltakarja előle a napot. A szó szerinti olvasatot erősíti a szöveg java része is, amely Imre Flóránál szokatlanul egyszerű hangvételi, tájleíró prózavers, egy kellemes őszi séta élményeinek érzékletes felsorolása, amelybe néhány, épp saját indokolatlanságán álmélkodó kérdés ékelődik látszólag szervetlenül: „hosszú meleg nyár-forma őszt volt / honnan ez a halálos szomorúság” (3.). A képi és fogalmi elemek ilyen következetes szétválasztása csaknem végig azt a hatást kelti, mintha a vers nyomasztó kérdései nem az idillikus látvány mögöttes értelmét bontanák ki, épp ellenkezőleg, valamely azzal ellentétes lényegyet igyekeznének megragadni. Visszagondolvá azonban a Cusanus-vers már idézett sorára, amelynek szomorúságát a kedvestől való elválás váltotta ki, egyértelműen indokolja a magány a zárlat tragikus hangoltságát: „és sehol senki csak a kertek / a forrástalan fény alatt”. Imre Flóra verseiben a fájdalom egyáltalán nem a fény hiányából fakad, sőt: nála kifejezőbben senki sem ír annak érzéki és transzcendens gyönyörűségéről: „csak menni veled Jézus úr / a fény alatt” (22.); „az emlékezet olyan mint a tenger [...] / a fények mögött más mélység dereng fel” (23.); „Apró fények szikráztak át / a testemen a közelemben” (54.); és vég nélkül sorolhatnám a példákat mind a jelen, mind a korábbi kötetekből. Csakhogy a jelenségekben és viszonyokban felsejlő mélyebb jelentés ígérete csalókanak bizonyult, az esetleges fényjáték a versek tanúsága szerint ahogy sem vezetett el az egyetlen sugárzó lényeghez: „amikor még fiatal voltam [...] / hátam mögött a kelő nappal / végtelen távlatokba néztem”; „de amióta sokat

láttam [...] / mintha mindent villogni látnék / ritmustalan szembántó fényvel” (19.). Így A HEGYRŐL LEFELÉ konstatált tárgyatlan szorongás tárgya épp a tárgy hiánya, a fény eredetét firtató keresés kudarcra, annak kiábrándító tapasztalata, hogy a fény forrástalan.

A sor egyébként szó szerint visszatér a PLATONIZMUS-ban: „tenyereken tartom a látványt [...] / forrástalan fény-születés” (61.). Ez a megfogalmazás egyrészt kiemeli a fényélmény bensőséges természetét, másrészt arra hívja fel a figyelmet, ami a mostani kötet egyik legfontosabb és legárnyaltabban megfogalmazott felismerése: hogy a látvány – beleértve a fényhez asszociálódó összes pozitív jelentést – nem valamely egyetlen lényeg földi vetülete, amelyet követve el-, illetve visszajuthatunk annak örökkévaló forrásáig, hanem olyan minőség, amelyet mi hozunk létre. Az a költő, aki második kötetének hátoldalán még magabiztosan állította: „Valami nálam több lakik a versben”, az objektív líra verseszménye szerint kimondhatatlan, legfeljebb indirekt módon sejtethető, univerzális többletértelem helyett most már a költészet általunk teremtett voltát s ekképp véges, esetleges és önkényes természetét hangsúlyozza: „valami virtuális táj [...] egyszer volt mítosz hisz kell hogy legyen / egy vonatkoztatási rendszer” (A PARADICSOM TEREMTÉSE, 18.); „a vers mindent tud és semmit se tud [...] nem vezet sehová sem az az út”. Ez más szavakkal a művészet öncélúságának posztmodern gondolata: „visszajön a költészet visszajön / csak a valóság nem jön vissza többé” (DALA DALRÓL, 20.). Lényegre törően ragadja meg ezt a következő, nosztalgikus sor: „aranykor, paradicsom, ifjúság” (18.), amelyben Imre Flóra oly jellemző módon kerül egymás mellé az antik aranykor és a keresztény paradicsom, melyeket a költő aztán egyaránt a mítosz fogalma alá rendel. (Természetesen ennek előképe is fellelhető már az első kötet szonettkoszorújában a „vörző Saturnalia” említések, hiszen a téli napforduló idején előbb a rómaiak ünnepelték a Szaturnusz isten uralkodásának dicső múltjába képzelte aranykort, majd a keresztények a Krisztus eljövendő királysága idejére várt mennyei királyságot. És a szerző később is gyakran játszik a keresztény és antik történetek, pl. a feltámasztott Lázár és a megszabadított Prométheusz egymásra vonatkoztatásával.)²¹ Míközben tehát a versek a test öregedését siratják: „a test végül is szétrohad” (11.), illetve „Az ember élve megrohad” (24.), az elégia

valódi tárgya a magunkra utaltság, a magány tudata, a majdani beteljesülésbe vetett naiv hit elvesztése: „várakozás mire nincs más itt szorított az üresség” (32.).

Ahogy az eddigi példákból is látszott, Imre Flóra igen gyakran él az idézet és az önidézet eszközével. Ez részben az a jelenség, amelyre Tóth Krisztina hívta fel a figyelmet: „Sok költő kisebb-nagyobb időtávokkal megpróbálja ugyanazt a versét megírni. Nem, nem is így mondanám: ugyanannak az alapötletnek az ideális megvalósítását keresi az adott időszakban birtokában lévő eszközök segítségével.”²² Imre Flóránál azonban a szokottnál erősebben dominál az önismétlés, a körkörös visszaterő szerkesztésmód, amelyre már a RONDÓ címe és fülszövege is felhívta a figyelmet. Gyakori módszere, hogy a számára fontos motívumokhoz – témákhoz, képekhez, szöfordulatokhoz, műformákhoz, szerepekhez stb. – újra meg újra visszatér, ugyanazt többször, többféle aspektusból, különböző kontextusokban vizsgálva meg. Ez ugyan a monotonitás érzését keltetheti olykor az olvasóban,²³ összességében mégis sikeres eljárásnak tartom, mivel az ismétlődő mozzanatok egyszerre szolgálnak sajátos költői hangjának könnyen azonosítható védjegyeiként; másrészt ugyanaz az elem az eltérő szövegösszefüggésekben más és más értelmet nyerve olyan komplex jelentésre tesz szert, amit egyszeri használat révén sohasem érhetne el. Vagy ahogy Imre Flóra fogalmaz az intertextualitásról szóló önértelmező vallomásában: „a szavak, amelyek használunk, beitták azoknak a szövegeknek az ízét, amelyekben korábban használták őket, és így, mint a rumban áztatott mazsola, másféle ízt adnak annak a süteménynek, amelybe beletesszük őket”.²⁴ Ezért is tűnt számomra szükségesnek a mostani kötet darabjait rendre a korábbi művek kontextusában értelmezni. Pl. a kötet Ronsard-versei ezer szálon kötődnek mind egymáshoz, mind a korábbi, Ronsard modorát imitáló költeményekhez, valamint tágabb értelemben Imre Flóra rengeteg egyéb szerepverséhez. Mikor RONSARD A HALDOKLÁSRA GONDOL: „még akkor ott a végső szétbomlás során / az utolsó is az az maga a halál” (11.), akkor a legelső szonettkoszorú szándékosan rossz rímét veszi elő: „Lásd kettőnket, ha szük falán / Ódon énednek felkopogtat: S kérdez a jel: Mi lett? Halál.” Vagy ha RONSARD A RÉGÉSZETRŐL OLVAS (27.), akkor az ALLEGÓRIA A LÉLEKRŐL „Küivitt város”-ának (7.) képeit idézi meg. Ha pedig RON-

SARD ÁTHANGOL, akkor cinikus észrevétele: „egy-szer majd lerogyok csak basszusáriák” (34.), ismét egy korábbi motívum újrafogalmazása: „A csengő, telt szoprán kora lejárt.”²⁵ Ez a – nem igazán kötetben, sokkal inkább életműben gondolkodó – líra lehet az oka, hogy míg a kötet cikluscímei nagyon is jellemzőek – a MONOLÓG a magányra, az IDŐ az örökkévalósággal és a mulandósággal folytatott párbeszédre, A KÖTŐSZÖVEK MÖGÖTT pedig a testiségre, azaz Imre Flóra költészetének meghatározó ismérveire utal – a ciklusba rendező, illetve szétválasztó szerkesztői elvet nem igazán sikerült fellelnem. És – többek közt – ezért is értek mélyen egyet Ferencz Győző megállapításával: „milyen szívesen lapoznám már összegyűjtött verseit!”²⁶ Közben ugyanis Imre Flóra nemzedékének egyik legizgalmasabb lírai életművét építi, az irodalmi hagyományban rejlő lehetőségeket gazdagon kibontó, intellektuális kérdésselvetéseivel, valamint szerep- és forma-játékaival egyaránt termékenyen folytatható irányokat jelölve ki – gondolhatunk itt pl. Szabó T. Anna, Szakács Eszter vagy Kiss Judit Ágnes hasonló indíttatású verseire –, addig elismertése messze nem túlrözi teljesítményét. És bár e visszasság felismerése már rég megtörtént,²⁷ orvoslása semmiképp sem a költő, hanem a recepció feladata.

Jegyzetek

1. Imre Flóra: Az AKROPOLISZRA NÉZŐ TERASZ. Magvető, 1986. 5–21. A recenzió címe a mostani kötet ELHANYAGOLT című versét idézi (38.).
2. „Sok szonettet írt, első megjelent verse is az volt, méghozzá a legnehezebb fajta, szonettkoszorú...” Lator László: VISZSA A FORRÁSHOZ. In: KAKASFEJ VAGY FILOZÓFIA. Európa, 2000. http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/LATOR/lator00172/lator00172_o/lator00172_o.html.
3. Az AKROPOLISZRA NÉZŐ TERASZ, 7.
4. Uo. 14.
5. Uo. 10.
6. Uo. 10.
7. Imre Flóra: SZAKÍTANI. In: REJTŐZVE ÉLTÜNK. Tevan, Békéscsaba, 1995. 53.
8. „A versvilága? Monotematikus, minden tárgyat a szerelemnek postázó.” Tarján Tamás: ANIMULA. In: Holmi, 1996/12. 1800.
9. Hannes Böhringer: PLÓTINOSZ. In: MI A FILOZÓFIA?

Palatinus, 2004. http://www.c3.hu/~tillmann/forditasok/bohinger_mi_a_filozofia/plotinosz.htm.

10. AZ AKROPOLISZRA NÉZŐ TERASZ, 29.

11. Imre Flóra: MERŐLEGES IDŐ. Interart, 1992. 34.

12. Imre Flóra: RONDÓ. Tevan, Békéscsaba, 1992. 7. (cikluscímként) és 14.

13. Uo. 18.

14. Imre Flóra: NEM TART SOKÁ. Tevan, Békéscsaba, 2004. 12.

15. Imre Flóra: NOSZTALGIÁK. In: AZ AKROPOLISZRA NÉZŐ TERASZ, 89.

16. MERŐLEGES IDŐ, 41.

17. MEGBICSLAK AZ ÉNEK. In: AZ AKROPOLISZRA NÉZŐ TERASZ, 92.

18. AZ AKROPOLISZRA NÉZŐ TERASZ. In: AZ AKROPOLISZRA NÉZŐ TERASZ, 61.

19. ÉJJELI ÚT A HEGYEN. In: uo. 117.

20. NEM TART SOKÁ, 60.

21. PROMÉTHEUSZ. In: RONDÓ, 27.

22. Tóth Krisztina: TALÁLT MONDAT. http://mta.hu/data/cikk/10/75/1/cikk_107501/Toth_Krisztina.pdf.

23. „Ez az ismétlődés már bántó a szavak szintjén: egy-egy kifejezés gyakori használata rossz szájíz okozhat a befogadóban, mert kiüresíti a szavakat. Így mintha önmaga tett volna közhelyessé olyan – egyébként nem szokványos – szavakat, mint írész, retina, comb, moccanatlan.” Egri Zsolt: „...LEVERT DIÓFA BÁNATA...” In: *Életünk*, 1996/6–7. 672.

24. Imre Flóra: EGY TOLVAJ VALLOMÁSAI, AVAGY AZ INTERTEXTUALITÁS. In: *Holmi*, 2008/9. 1136.

25. EGY NÉHAI SZOPRÁN TÖPRENGÉSEL. In: RONDÓ, 149.

26. Ferencz Győző: LÉGRITKA MAGASLATOK. In: *Népszabadság*, 2011. II. 27.

27. „A változás – mert ma már egyéni hangú, jelentős alkotónak látom, sokakkal egyetértésben – elsősorban nem a költőben vagy költészetében, hanem olvasatában/olvasataiban történt meg.” Bodor Béla: EX LIBRIS. In: *Élet és Irodalom*, 2004. IX. 24. http://www.es.hu/ex_libris;2004-09-27.html.

Szlukovényi Katalin

ÉLJEN MÁJUS 1.!

Regény történelmi háttérrel
– egy történész reflexiói

Spiró György: *Tavaszi tárlat*
Magvető, 2010. 286 oldal, 2990 Ft

Több mint húsz éve láttam a Budapest Filmstúdió Lumumba (Róna) utcai vetítőjében Mészáros Márta harmadik naplóját, NAPLÓ APÁMNAK, ANYÁM-

NAK. Ott szembesültem először az 1957. május elsejei demonstráció eredeti felvételével. Színesben feketéltet a tömeg a Felvonulási téren, a Hősök terétől egészen az Ajtósi Dürer sorig. A kádári propagandában és „történetírásban” ez a demonstráció százezres tömegként szerepelt, de hát – néztem Mészáros Márta filmjében az addig ismeretlen bejátszást – ez még ennél is több. Jóval. (Egy)millió. Holott vidéken is megünnepelték a munkásosztály napját.

Akkor már évek óta kutattam a forradalom történetét, hol legálisan, hol illegálisan, morszákból raktam össze, mint valami puzzle-t, szerkesztettem kronológiát, több társsal, de említésre méltónak sem véltem, véltük május 1-jét.

Ha egyáltalán szóba kerül, akkor azért, mert aznap kezdte meg hivatalosan adását a Magyar Televízió, ekkor született. „1957. május 1-jén a Magyar Televízió a cambridge-i PYE cégtől vásárolt közvetítőkocsival, négy kamerával, mikrohullámú adóval, rádiós riporterekkel közvetítette a budapesti Hősök teréről a felvonulást és a nagygyűlést.”

Persze „élőben”, a közvetítőkocsi nem volt alkalmas a rögzítésre, már nem volt igazi kockázat, meg kinek volt tv-je, de ez valóban a „beletörődés ünnepe” volt, ahogy Kiss Dávid nevezi sehol sem fellelhető tanulmányának címében.

Május 1-jén zárult le az „átigazolás”, vagyis az egykori MDP- (Magyar Dolgozók Pártja) tagok átjelentkezési határideje, eddig kérhették (felvételi eljárás nélkül) átvételüket az MSZMP-be. Aznap 283 390 tagja volt a „Pártnak”, egy hónappal később már 345 733.

Május 1-jéig 33 704 főt tartóztattak le, minden 9 párttagra jutott 1 letartóztatott. Sok vagy kevés? Ízlés dolga. Aznap lépett hatályba a Kádár-címer, addig még a Kossuthé dukált, a ’48-as, a köztársasági, a forradalmi. A sallangok nélküli, pajzs a nemzeti színekkel. Ennek, a forradalomnak, a köztársaságnak, ’48-nak annyi. Alázzák a nemzetet.

Ma már persze tudom, Mészáros Márta – ahogy Spiró is – a Filmhíradó különkiadását használta fel, ami ÚJ TAVASZI SEREGSZEMLE címen ment a mozikban. Hatásos az auktakt, a nyitómondat, sokat sejtető: „Felvirradt ismét május 1-je, az első 1956 októbere után.” A tribünön Kádár mellett Dobi és Marosán, Rónai Sándor, Biszku, Kállai, Apró (kádár apró dőgei), majd a Magyar Filmintézet képsorleírása szerint, „Biszku Béla sült kolbász mellett, beszélget munkásokkal. Cigányzene. Ma-

rosán a Ligetben, kisebb csoport veszi körül. Kép a Vidámparkból. Néptáncosok a színpadon.” Milliós tömeg a Csizma téren, Sztálinnak már nyoma sincs, Lenin majd lesz.

Kádár beszél, Spiró kíméletes, csak egy mondatot idéz, még nem is a legrosszabbat: „A barátaink a sikereinknek örülnek, az ellenségeink a sikereinknek nem örülnek.” (Az eredetiben: „...ez a május elseje örömmel fogja eltölteni barátainkat, keserűséggel ellenségeinket”.)

A szerző persze stilizál, hiszen idézhette volna akár a tömeg megszólítását követő nyitómondatot, amikor a pártvezér-miniszterelnök kérdi (ahogy a zsidók szokták Széder estén): „Miben van különös jelentősége a mai május elsejének népünk számára, és nyugodtan mondhatjuk nemzetközileg is.” Nyelvében él a nemzet, most éppen süllyed.

Nem kisiklás, hiszen – folytatja a főtitkár – „azt hiszem, nem tévedünk, ha megállapítjuk, hogy ez a nap új lendületet ad belső fejlődésünknek, és hozzájárul a proletár nemzetköziség zászlaja alatt tömörült népek és a nemzetközi munkásmozgalom együttes erejének növeléséhez”.

Kádár beszédét a regényben, ahogy a valóságban is, olvasta. Természetesen nem ő írta, nem az ő „stílusa”, hanem a koré. Spiró regényében is ezt a nyelvet használja, persze stilizáltan, hiszen eredeti formájában elviselhetetlen lenne. Még hatalmon sincs, mármint Kádár, de már kész a nyelv, jogfolytonos. Legfeljebb Rákosi „ízes” zalai tájszólása marad el.

Egy német nyelvész, Victor Klemperer LTI (LINGUA TERTII IMPERII, AZAZ A HARMADIK BIRODALOM NYELVE) című korszakos művében tudományosan mutatja ki, hogy a (fasiszta) diktatúra miként torzítja el a beszélt nyelvet. Mi, magyarok még adósok vagyunk mind a nyilas, mind a fasiszta kommunikáció elemzésével. (Nem beszélve az egyetlen mohikánról, Nyerges Andrásról.)

Az 1934-ben meggyilkolt Lev Szemjonovics Vigotszkij (késői amerikai méltatója szerint „a pszichológia Mozartja”) behatóan elemezte gondolkodás és beszéd viszonyát, azt a folyamatot, amikor a gondolat tetet ölt, beszéddé válik. Meg ahogy a beszéd visszahat a gondolatra. Esetünkben tompít, butít.

Kritikusai zömét Spiró éppen stílusával, „rossz mondataival” bosszantotta fel, holott – a magamfajta történész számára – ez korrajz, ahogy Es-

terházy sem írhatta meg a JAVÍTOTT KIADÁS-t a HARMONIA CAELESTIS modorában.

„Kádárék – írja Spiró – eltűntek a tribünről. Elterjedt, hogy lementek a nép közé.” Elvegyültek a „nép” között, így történt. A dízlet tényleg radikálisan megváltozott. Kisgyermekkorai május elsejei emlék, 1952 lehetett, vagy egy évvel később, ülök apám vállán, közelít a hatvanhoz, öreg, megtört, már igazán nem is lát, a tribün előtt futni kezd, mindenki fut, én meg féltettem, ő meg engem a vállán. Leginkább azonban Rákosi félt, normál menetből hátha lepuffantom.

Jut eszembe a korabeli vicc: Kohn a május elsejei felvonuláson rálő Rákosira. Persze elvétí. A börtönben Grün lecseszi, hiszen nem talált. „Próbáltál volna te pontosan célozni, amikor mindenki biztat és lökdös, hogy lőj már.”

Fátray Gyula, a regény „hőse” a tavaszi sereg-szemlén „ott volt, látták. De nem ezért ment oda... Ha ilyen tömegesen támogatják a rendszert, akkor a vezetők soha többé nem követhetik el azokat a tragikus hibákat. Szép, hogy emyi ember tett ma hitet a szocializmus mellett. Ezzel a tőkével, ezzel a bizalommal élni kell.” Ez a regény slusszpoénja.

A rendszerrel így megbékélő hősünk néhány nappal korábban még maga is életveszélyben forgott. Alig akadt a magyar társadalomnak olyan tagja, aki így vagy úgy ne szenvedte volna meg a bolsevik diktatúra Rákosi fémjelezte éveit. Erre rímel a regény különböző szereplőinek vissza-visszatérő szólama, miszerint el kellett volna menni, már '45-ben emigrálni kellett volna.

Ezzel együtt élt a remény, hogy az oroszok előbb-utóbb kivonulnak az országból, majd a békekötés után, vagy ahogy Ausztriában végül csak megtették, és akkor a rendszer kártyavárként omlik össze. A levert forradalom legfőbb tanulsága, hogy nem mennek ki, ezek soha. Mindehhez társult a minden korábbit felülmúló, még csak beinduló terror, a teljes jogbizonytalanság. Egyénileg meg lehetett úszni, így a társadalomban ekkor alakulnak ki a túlélési technikák. A bünnőség beismerésétől az egykori államvédelmi spicliháló újrászövésén át a rohamosan gyarapodó párttagságig.

A regény alapja Súlyom Józsefnek a Magyar Ifjúságban 1957 áprilisában megjelent cikke (1955 – MILYEN PARANCST ADOTT A SZER?), amelyben Súlyánszky Jenő – forradalom előtti – peréről számol be, akit és társait (beleértve Spiró „hősének” névrokonát) már október előtt jog-

erősen elítéltek, tehát nem lehetett közülük a forradalom kirobbanásához, legfeljebb utána kiszabadultak a börtönből. Névrokonság. Persze kínos, ha valakit Fátraynak hívnak, vagy Spirónak, de hívhatják Hajdúnak is, mint az unokabátyámat, akit szintén névrokonság alapján bocsátottak el a népi hadseregből, holott tudták, nem lehet azonos az elítélttel.

Képtelen, de nem egyedül, ahogy az egyik Fátrrayra rátelepszik a másik – már elítélt – Fátrray sorsa. Az igazi Fátrray (a valóságban) bölcsebb volt, ő emigrált. Így a cikk megjelenését követően antihősünk válik gyanússá, holott – és ez is egy vissza-visszatérő szöveg – nem börtönben, hanem kórházban volt a forradalom alatt, az utóvédharc napjaiban pedig otthon lábadozott.

Egyáltalán nem kafeai a történet, Spiró is, Fátrray is és az olvasó is pontosan tudja, mi miért történik, ettől igazán nyomasztó a regény. Szerzőnk jelzők nélkül, a maga lebutított nyelvén ábrázolja, ahogy az ő Fátrrayjának a helyzete napról napra, de akár óráról órára eskalálódik, bezárulók ajtóik, sunyi tekintetek és árulások minden mennyiségben. A kórház nem ad(hat) ki igazolást a műtétről, az üzemben pedig Fátrray még ebédet sem kap.

Mindössze néhány nap, de ez maga a pokol, amíg a régi illegális elvtárs, Kalán Géza egy sakkversenyen megnyugtatja, vége a megpróbáltatásainak, leszállnak róla. Deus ex machina, mondja Spiró, hihetetlen, ha nem tudnánk, hogy Kalán valóságos személy, mint sokan a regényben, van, aki saját nevén szerepel, de Kalán is könnyen megfejthető, az isteni beavatkozás Kelen Bélának köszönhető.

Ez a regény egyetlen abszurd jelenete, de csak akkor az, ha nem ismerjük (a történelemből) a gyorsan feledésbe merülő Kelen Bélát. Csepelen, a Vasműben, ahol pályámat kezdtem, és ahol ő húsz évvel korábban párttitkárként ténykedett, az a fáma járta, hogy '56-ban meghasonlott, évekig fizikai munkásként dolgozott, majd a restaurációt követően, a konszolidáció jegyében vonult be a Blaha Lujza téri *Esti Hírlap* főszerkesztői szobájába. Ebből persze semmi nem igaz.

Kelen Köpe Bálintként vonult be Déry Tibornak (FELELET) köszönhetően a magyar irodalomtörténetbe, ő volt a minta, botrány lett belőle, nem volt elég szocialista realista, holott nagyon is az volt, de a „Felelet-vita” egy másik történet.

Kelen munkásmozgalmi pályája az OIB-nál (Országos Ifjúsági Bizottság, I. Ságvári Endre) indult, 1942-ben, huszonkét évesen letartóztaták, '44 nyarán szabadult, majd amikor a Conti utcai börtönből Komáromba vitték a foglyokat, őt bízta meg a „Párt”, hogy tízezer pengőért kiváltsa Lupták (Csermanek) Jánost, aki addigra már megszökött. Nevezett Kádárként vonult be a történelembe.

Kelen a felszabadulás után I., majd XIII. kerületi első titkár lett, a budapesti MADISZ titkára, a Vasműben első titkár, a Magyar–Szovjet Társaság főtíkára, '56-ban az OTSB (Országos Testnevelési és Sportbizottság) elnökhelyettese. Újabb fáma, miszerint ebben a minőségében volt tagja 1956-ban a magyar olimpiai delegációnak, holott a MOB október 29-én tudatta, hogy sem ő, sem Sebes Gusztáv, sem Kutas Imre az eredeti tervekkel ellentétben nem utazik Melbourne-be.

A forradalom leverését követően nem fizikai munkás, hanem a budapesti pártbizottság titkára lett (első titkár Marosán), majd 1962-től valóban az *Esti Hírlap* főszerkesztője. Nyugdíjazása után politikai pályafutása az 1985-ös országgyűlési választásokkal ért véget, amikor jelöltsége ellenére nem választották meg.

Kelen elvtárs valóban sakkozott, ahogy a regényben is, ahogy Kádár elvtárs is, aki 1949 májusának végén sakkpartira csábította Rajkot, hogy elterelje figyelmét estére tervezett letartóztatásának előkészületeiről. Kelen később Murányi Gábornak adott életútinterjújában – okkal és joggal – Kádár-huszárnak nevezte magát, Csepelről ismerte Fátrrayt. Ő tudta, ahogy igazából mindenki tudhatta, hogy „hősünk” nem lehet azonos a már másfél éve elítélt Fátrrayval, tehát megmentette őt.

Spiró regénye 1956. október 17-ével indul, amikor Fátrray Gyula aranyérműtetre bevonul a Rókus kórházba. Nem melleleg egy héttel később ide szállítják be a Rádiótól az első sebesülteket és halottakat. „Balhé” van (ahogy a szerző nevezi), nem csak ott, de a még közelebbi *Szabad Nép*-székháznál is, és ide, a Rókus mellé vonszolják a ledöntött Sztálin-szobrot is. Adottak tehát egy nagy formátumú történelmi (?) regény kulisszái, csak hogy mindebből a kórházba, a lábadozó Fátrray számára szinte semmi nem szűrődik be, legfeljebb a már említett sebesültek formájában, akik viszont tömegesen érkeznek.

Minderről egy-egy félmondat erejéig szó is van, de leginkább a „balhé” és a földrajzi közelség okán. Fátroy azon a kedd estén már tudott az ágyában ülni, fülhallgatóján a rádiót hallgatta, majd abból is és kintről is hallotta a lövéseket. Sértetten, hiszen „arról nem volt szó, hogy neki még egy háborút kelljen végigélnie”. Segít a sebesültek elhelyezésében, így állapota romlik, további ápolásra szorul.

A regény nem a nagypolitikáról, még csak nem is a nép forradalmáról szól, ez még csak nem is kulissza, hanem a belső rezdülésekről, a társadalomnak (annak egy szegmensének) a történelmi változásokhoz fűződő viszonyáról. Fátroy körül a kórházban „rettegtek vagy örültek”. Mentalitástörténet vagy, kevésbé fennköltén: hangulattörténet. Mindez valahol rímel Ständeisky Évának a Spiróval egy időben megjelent monumentális történelmi feldolgozására (NÉPURALOM ÖTVENHATBAN).

Fátroy sértett, hiszen minden ('44) kezdődik előlről, az őt műtő rokon, a „reakciós” Kállai Zoltán főorvos viszont „történelmi fordulathoz nevezte a forradalmat”, lelkesedését azonban elég gyorsan lelohasztják a kórházi forradalmi bizottság (vagy bizottmány?) első üléseinek lehangoló vitái. Egészségügyi intézményben persze elég abszurd, ha a takarítónőnek ugyanannyit ér a szava (szavazata), mint a főorvosénak.

Fátroyt már a 16. oldalon, csütörtökön, azaz november 8-án bocsátották el a kórházból, pontosabban mentő vitte haza, felesége az Újlipótvárosból jött segíteni, de nem fért be a kocsiba, gyalogolhatott vissza. Megint egy értelmetlen, felesleges cselekvés.

A konkrét időpontnak viszont akár szimbolikus jelentősége is lehet, Spiró gyorsan – szándékainak megfelelően – „letudja” a forradalom napjait, az oroszok leverték a forradalmat, és előző nap bevonult Budapestre Kádár János. Nem fehér lovon, hanem szovjet tankon, de lélekben ugyanolyan diadalittasan, mint harminchét évvel korábban (november 16-án) Horthy Miklós.

A regényben (ötven év távlatából) szinte nyoma sincs a forradalom utóvédharcának, Nagy Imréék elhurcolásának, a Nagybudapesti Központi Munkástanács valóban hősi ellenállásának, az országot megbénító sztrájkoknak, itt valóban a régi-új rend, a kádári, rendezkedik be, véres restauráció zajlik. November 8-án már

nem jellemzően, de egy nappal korábban még a szovjet csapatok mézszárosmunkát végeznek, válogatás nélkül gyilkolnak, majd deportálnak Kárpátaljára, politikai kihallgatásokat vezetnek, és ébresztik újjá a közgyűlölet tárgyát képező és mellesleg kétszer feloszlatott ÁVH-t.

November 8-án már valóban „csak” mintegy százhuszan esnek el Budapest utcáin, másnap veszi aknatűz alá a felszabadító szovjet hadsereg „vörös Csepelt”, mindössze ötvenhárom áldozat. Szinte kivétel nélkül „békés polgárok”. A május elsejében végződő restauráció kezdete.

Statárium, rögtönítélő bíróságok, köztörvényes gyilkosságok, állami terror szinte minden szinten. Ígéret, hogy november 4-e előtti cselekedeteiért senkit nem vonnak felelősségre, de azért (ezekért) már januárban (még csak nem is elsőként) kivégzik többek között Szabó bácsit és vele egy „perben” Dudás Józsefet. Tömeges letartóztatások, több hullámban, internálás, dübörög a megtorlás. A restauráció nem egy pillanat műve, a forradalmi szerveket „csak” egy hónap múlva helyezik törvényen kívül, guruló rubelek (segélyek) a szocialista országokból, hangulatjavító intézkedések, béremelés, de a határban a halál kaszál. A disszidáltaknak amnesztia, majd akik hittek a csábításnak, börtön, halál.

Még tárgyalnak holmi gazdasági reformról, még nem terelik a parasztságot (a korábbinál nagyobb nyomatékkal) vissza a tsz-ekbe, de Kádár, akit (a bevonulás előtt) még november 4-én is a kommunista társországok pártjai és sajtója árulónak bélyegzett, bizonyít, ő a legjobb tanítvány. Egyaránt bírja Hruscsov, Csou En-laj (mai helyesírás szerint Zhou Enlai) és persze Tito bizalmát. Még van Tavaszi tárlat. Spirónál semmi sem a véletlen műve, ahogy a cím sem.

A fordulathoz, amikor a műtét után már felépült, gyárba, Tervhivatalba járó „hősünket” elkapja a restauráció gépszíja, a már említett újságcikk eredményezi. Mint említettem volt, már-már tucattörténet. A berendezkedő rendszer bevett szokása, a politikai rendőrség (nevében már nem ÁVH, de még nem is Állambiztonsági Szolgálat) a sajtóban „szellőztetett meg” ügyeket, a delikvens körül megfagyott a levegő, csengőfrász új kiadásban, és valóban jöttek, vittek, ha szerencséje volt, megszúrta internálással (Kistarcsa), rosszabb esetben ítélet, börtön, még rosszabb esetben kötél.

A politikai rendőrség bértollnokai a sajtóban foglalták össze, minél véresebb szájjal, a nyomozás „megállapításait”, ami viszont ürügyül szolgált a nyílt vizsgálat elrendeléséhez. A delikvens a sajtóból értesült küszöbönálló letartóztatásáról. Ez – némi eltérésekkel – a konszolidációt követően is tovább élt, leginkább (de messze nem kizárólagosan) a „kékfényes” Szabó László révén. Egy másik, a Demszky-perről tudósító újságíró egyenesen a pártközpontba kértetek, és ott szemezgettek neki a későbbi főpolgármester állambiztonsági dossziéjából.

Arról persze Spiró nem tehet, hogy a módszer napjainkban reneszánszát éli. A sajtó (fel) jelent, és miniszterelnöki biztatásra beindul Budai Gyula elszámoltatási kormánybiztos, a rendőrség, az ügyészség, a teljes jogszolgáltatás. (L. erről kiragadott példaként Klaniczay Gábor FILOZÓFUS-BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS. *Élet és Irodalom*, 2011. febr. 4.)

Fátray Gyula – mint említettük – megússza, hiszen megjelenik a régi barát, inkább elvtárs a régi időkben, és megnyugtatja „hősünket”, kálváriája az első stációval, az újságikkal és az azt követő megaláztatásokkal véget is ért. Optimista (ki)fejlet, sőt hurraoptimista, hiszen a „hiteles” verzió mégiscsak a barát ügyvéd által változtatókönyv, végállomás: a bitó.

Mit tagadjuk. Az odáig vezető út, kezdve a letartóztatástól, a kihallgatásokon, szembesítéseken, jegyzőkönyvezéseken, népbírói tárgyaláson, fellebbezésen, másodfokon, majd a kegyelmi kérvény elutasításán keresztül a siralomházig, jóval drámaibb lett volna, igazi hőskötemény.

Miközben Fátrayt akár már 1949/1950 fordulóján is letartóztathatták volna. Akkor az összeesküvés (kémkedés) vádja kiegészült volna azzal, hogy a horthysta politikai rendészeti osztály (netán egyenesen Hain Péter) utasítására épült be a munkásmozgalomba, kirándulásairól rendszeresen beszámolt, sőt (ert akár tanúk is igazolták volna) utálta a természetet, betegesen irtózott a bogaraktól. A bíró Fátray-Kleinnek nevezte volna, kimutatták volna kapcsolatait a cionistákkal, bujkálása cáfolataként bizonyosságot nyerhetett volna az is, hogy egyenesen a Gestapo szolgálatában állt, náluk dekkolt.

Minderről 1957-es letartóztatása esetén persze már szó sem esett volna. Bizonyították volna viszont, hogy üzemi szarka volt, 1953-ban az

egyik vizitálás során két csavart találtak (anya nélkül) a táskájában, felelősségre vonását csak a Nagy Imre-féle amnesztiának köszönhetően úszta meg.

A kihallgatáson Fátray erre nem is emlékezett (volna), a tárgyaláson viszont töredelmesen beismerte. A nem egészen elképzelt vád szerint betegként kapcsolatban állt a később kivégzett mentőssel, Péch Gézával, rajta keresztül a Péterfy Sándor kórházban tevékenykedő ellenforradalmárokkal, Obersovszkyval, Gálival és a gyilkos Tóth Ilonával.

Az 1953 januárjában letartóztatott Décsi Gyula jogász, államvédelmi ezredes, igazságügyi államtitkár, majd miniszter vallomásaiban a „konceptios” perek három (időben egymást követő) változatáról írt. Kezdetben (a lelegejétől, ’45 januárjától) a „jogszolgáltatók”, amikor tudták, tudni vélték, bár nem követte el a neki tulajdonított bűncselekményt, de akár meg is tehetett volna. Feltehetően elkövette a neki tulajdonított bűncselekményt, nem nagyon adtak a bizonyítási eljárásra.

A köztársaság kikiáltása után (1946. február 1., jogilag a köztársaság védelméről szóló törvény) már elég volt annak tudata, hogy a gyanúsított ellenség, bár nem követte el a neki tulajdonított bűncselekményt, de akár meg is tehetett volna. Feltehetően a Sulyánszky-ügy is ebbe a kategóriába tartozott, az ÁVH játszámája, provokációja lehetett. A harmadik fokozatnál (például leginkább a Rajk-per) már ez sem számított. Rajk nem találkozhatott egy Paks-közeli csőszkunyhóban az akkor már ellenséges jugoszláv belügyminiszterrel (Aleksandar Ranković), ahogy Fátray Gyula sem Péch Gézával, de miért is ne?

Konceptios perek voltak ezek a javából, valahol a második és harmadik változat között. Mondanám, mint ahogy a Nagy Imréé, csak most nem háborús bűnösök felett ítékeztek (trehányul), hanem leginkább olyanok felett, akiknek Kádár amnesztiát ígért.

Ez persze egy másik regény lenne, ami a „történelem”, tehát történészek dolga, teszik is a magukét, élükön a most felszámolásra ítélt ’56-os Intézet munkatársaival, de – ahogy Spiró is megjegyzi egyik regénye kapcsán adott interjújában, ki a fene olvassa őket. Remélem, mármint a magamfajta történész, hogy Spirót legalább olvassák.

Varga László

ÚJABB DOKUMENTUMOK LUKÁCS GYÖRGYRŐL

Krausz Tamás (szerk.): Lukács és a szocialista alternatíva. Tanulmányok és dokumentumok L'Harmattan/Eszmélet Alapítvány, 2010. 357 oldal, 3500 Ft

Erről a könyvről (amely alcíme szerint „tanulmányokat és dokumentumokat” tartalmaz) rendhagyó recenziót fogok írni, amennyiben csak a *dokumentumok* jelentőségét szeretném kiemelni. Miközben rögtön le kell szögezmem, hogy a bemutatásra kerülő dokumentumok státusa erősen különbözik. Lukács és Lifsic levelezése itt jelenik meg először, ez a könyvnek kb. egyharmadát teszi ki; az 1949/50-es Lukács-vitával kapcsolatos szovjet dokumentumok nem forrásként kerülnek publikálásra, hanem egy történelemtudományi dolgozat (amelynek szélesebb a horizontja) referenciáiként jelennek meg; végül pedig a Lukács „politikai végrendeleteként” ismertté vált interjút már húsz évvel korábban is kiadták, mégis ennek újraközléséhez kötődik a könyv alapkonceptója.

1

A kötet legnagyobb újdonsága az a hatvanegy levél, amelyet Lukács György és Mihail Lifsic váltott egymással 1931 szeptembere és 1970 novembere között. Lukács kerek húsz évvel volt idősebb Lifsicnél; a harmincas évek elejétől munkatársak voltak a moszkvai Marx–Engels Intézetben; az életrajzok stílusában azt mondhatnánk, hogy „szoros barátságba” kerültek egymással. Az kétségtelen, hogy Lukács számára az egész moszkvai emigrációjából Lifsic volt a legfontosabb ember. Az ÉLETRAJZ MAGNÓSZALAGON című beszélgetéssorozatban ezt mondja Lifsic-ről: „A marxista rendszer organikus részét képező esztétika gondolata megvan abban a cikkemben, amelyet a Marx és Lassalle között lefolyt Sickingen-vitáról írtam, és megvan Lifsicnek a fiatal Marxról írott fiatalkori könyvében. Ennek alapján kezdtük kiépíteni, hogy létezik egy marxista esztétika, és Marxból magából kell az esztétikát megteremteni.”¹ Lukács dolgozata 1933-ban született; a célja még nem egy átfogó marxista esztétika kidolgozása, hanem annak megmutatása, hogy az osztályharc az iroda-

lomban is felmutatható: Marx és Engels szerint „egy hanyatló osztály hőseit” „hanyatlásukban kell ábrázolni”.² Ebből azonban az következik, hogy az irodalom felhasználható magában az „osztályharcban”. Ez a fajta irodalomszemlélet ekkor persze már működőben volt; Lukács csak, Marxhoz visszakapcsolva, mélyebben próbálja megalapozni. Lifsic említett könyve (MARX ÉS AZ ESZTÉTIKA) valószínűleg ugyanebben az évben készült el, mivel az utolsó dolgozat éppen Marx halálának ötvenedik évfordulójára íródott. Lifsic ebben a könyvben kétségtelenül szélesebb alapokat teremt egy általános marxista esztétika számára. „Szellemi fejlődése első szakaszaiban Marxnál az esztétikai érdeklődés is első helyen áll. Egyetemi éveitől [...] jogtudományon és filozófián kívüli irodalomtörténettel [...] foglalkozik, és tanulmányozza a klasszikus német esztétika legfontosabb alkotásait.”³ Majd valamivel később: „Marx, saját vallomása szerint, egyre fokozódó mértékben igyekezett elfojtani magában a költői alkotás hajlamát. De a romantikus költészet kísértései szemlátomást később is vissza-visszatérnek.”⁴ Lifsic kitalált egy mítoszt: *Marxnak volt rejtett esztétikája*. Lukács átvette ezt a gondolatot, de innen kezdve hatalmasak lesznek a különbségek: Lifsic nagyon szoros interpretációra törekedett, így főműve marxi és engelsi szövegekből álló esztétikai töredékgyűjtemény lett. Lukács viszont szabad interpretációra törekedett: a marxizmus esztétikáját nem lehet felfedezni marxi szövegekben, hanem létre kell hozni. Azt is könnyű észrevenni, hogy ez az esztétikai program volt a marxizmus reneszánszának általános kiindulópontja: még meg kell írni a marxista esztétikát, etikát, logikát, pedagógiát stb. stb.

A levelezés viszonylag kevés elméleti izgalmat tartogat. A levelekből láthatjuk, hogy még az érintkezés nyelve is bizonytalan volt: Lifsic nagyon rosszul tudott németül, Lukács pedig alig-alig tudott valamit oroszul. De annak hangsúlyozása, hogy mindketten elfelejtették a nyelvet, azt mutatja, hogy a harmincas évek elején azért sikerült érdemben szót érteniük. Elméleti tekintetben a barátság nem volt szimmetrikus, amit persze mindenféle legendával be lehet takarni: „Igen, mondta egy ízben Lukács, tudom, hogy rossz író vagyok, de legalább nem vagyok az a jó író – tette hozzá Lifsicre célozva –, aki egyáltalán nem ír semmit.” (82.) Lukács és Lifsic elméleti barátságának végső nagy betetőzése Lukács *Az esztétikum sajátossága* című könyve volt. Annál

meglepőbb, hogy Lifsic teljes értetlenséggel állt a könyvvel szemben, amit többször is román stílusú katedrálisnak nevezett. „Az Ön Esztétikájából eddig meglehetősen keveset olvastam el. Ez nagyon elszororit, de az olvasása lassan megy. Román stílusú székesegyház! Ez az egyetlen, amit mondhatok róla.” (187.) Lifsic ekkor valószínűleg még csak a könyv nézegetésénél és a bele-beleolvasásoknál tartott. Majd bő négy hónappal később ezt írta: „Tovább olvasom az Esztétikáját. Ki akarom választani egy terjedelmesebb részét, hogy lefordítsuk. Mindaz, amit olvasok belőle, nagyon érdekes számomra. A főbb vonalait természetesen tökéletesen helyesnek találom. Mivel azonban kritikai észrevételeket kíván tőlem, előzetesen írok egy s mást erre vonatkozólag.” (195.) És aztán következik néhány bíráló megjegyzés, amelyek a mű legalapvetőbb fogalmára, a „mindennapi életre” vonatkoznak. „A mindennapi élet fogalma nekem kissé kétértelműnek tűnik. Vagy ugyanaz, mint a történelmi valóság (munka, állam stb.), vagy az egyes ember élete metszetének kell tekinteni [...], azaz [...] nyárspolgáriságnak. A második értelemben a mindennapi élet határozotlan egy instabil és kétes valami, de akkor nem »termékeny középut« a tudomány és a művészet között, hanem inkább minden korok korlátoltságának [...] mentsvára.” (196.) (Lifsic ekkor nagy valószínűséggel csak a mű első, mintegy százoldalas fejezetét olvasta el.) A „mindennapi élet” a könyvnek már csak azért is alapfogalma, mert ebből nő ki a művészet is. Marxnál természetesen szó sincs mindennapi életről; Lifsic bizalmatlan volt minden új fogalommal szemben. Miért nem beszélünk egyszerűen – mint ahogy az szokás volt – munkáról, gazdaságról, államról, miért kellene bevezetni olyan fogalmakat, amelyek korlátoltságát már Marx is meghaladta. Lifsic azt sugallja, hogy a gazdaság és a politika világán túl nincs mindennapi élet. A tétován megfogalmazott ellenvetés így a marxizmus reneszánszának programja ellen irányult. Lukács erre így válaszolt: „Az, hogy a mindennapi élet kapcsán kétségei vannak, elszororit, mert ez esetben attól félek, hogy ezt a rendkívül fontos kérdést nem elég világosan fejtettem ki. A helyzet az, hogy véleményem szerint nem juthatunk el a magasabb objektívációk helyes elemzéséhez, ha nem adtuk helyes elemzését minden társadalmi élet ezen alapjának...” (198.) A válasz azért érdekes, mert Lukács nem magyaráz el semmit, mintegy dogmatikusan leszögezi, hogy enélkül aztán semminek sem lehet nekiállni, ez a marxizmus reneszánszának általános fundamentu-

ma. Lukács azt sugallja, hogy a marxi alap-építmény helyébe a mindennapi élet és a magasabb objektívációk viszonyát kell állítani. – Lifsic viszont csak nagyon ritkán küldött valamilyen írást Lukácsnak, többet panaszkodott: régóta nem dolgozik, álmatlanság kínozza, nem készülnek el a munkái, publikációs problémái vannak stb. 1964 októberében azonban Lukács egy megküldött cikket így értékelt: „A dolgozat nagyon tetszett. Tény és való, hogy ezeket a kérdéseket nem technikailag, hanem a művészet fejlődési folyamatának egészében, sőt annak határain túllépve kell vizsgálni.” (198.) Nagy valószínűséggel arról a dolgozatról van szó, amelyet Lifsic a feleségével közösen írt a kubizmusról.⁵ A Lukács által hivatkozott gondolat pedig a következő: „Csupán annak nincsen valamiféle tartalma, ami nincs. De amennyiben a művészet van, úgy van valóságos tartalma önmagán kívül [...] A kubisták festészete olyan kísérlet, amely be akarja bizonyítani a vásznon, hogy a [...] tiszta költésztől megszállott művész képes megteremteni a világot a semmiből, irracionális, nem ábrázoló aktus segítségével. A művészet csak belső dologgal van elfoglalva, nincsen előtte semmi valóság, melyről énekelhetne, az új típusú művészet saját elméletét éneklé, amely aztán dalának egyetlen tartalmát is alkotja.”⁶ Lukácsnak tetszhetett, ahogy a szerzők szinte lefegyverző világossággal több bonyolult gondolatot összefonnak: a művészi immanencia tagadásától a realizmus kitüntettségig.⁷ A „dogmatizálásnak” is megvolt a maga kultúrája.

A levelezés személyes vonatkozásait tekintve fordulópontot jelentett Lukács feleségének (1963 tavaszán bekövetkezett) halála. Feleségének halála előtt Lukács hat évig nem írt levelet Lifsicnek. A halálhírré Lifsic így reagált: „A levelemben közölt szomorú hír mélyen megrendítette mind [feleségemet], mind engem. A kedves Gertrud számomra nemcsak az Ön hűséges társa volt, személyes okaim is voltak arra, hogy nemeslelkűségét, irántam való rokonszenvét nagyra értékeljem. Most már csak az elíziumi mezőkön találkozhatunk. No de ez már nincs is olyan messze.” (180.) Lukács csak mintegy fél évvel később válaszolt, egyúttal megküldve AZ ESZTÉTIKUM SAJÁTÓSSÁGÁ-t is. Némileg meglepő, hogy a levelezésnek fontos eleme, hogy a felek a születésnapokon kívül a „nagy októberi ünnep” alkalmából is köszöntik egymást. Ugyanilyen érdekes, hogy Lifsic valóságosan ünnepli Lukácsnak a pártba való visszavételét. „Mindenekelőtt tudatni szeretném, hogy egész filozófiai közösségünk

boldog elragadtatással vette tudomásul az Ön státuszának megváltozását.” (225.) Ez a levél 1967 decemberében született, Lukácsot már az MSZMP augusztus 15-én visszavette a pártba, és az is biztos, hogy a hír nem Lukácstól jutott el Lifsichez. Lukács erre 1968 januárjában így reagált: „A hír filozófus barátaink reakciójáról, amelyet a státuszom rendezése váltott ki belőlük, nagyon elszórakoztatott.” (228. k.) Lukács úgy tesz, mintha a pártba való visszavétele neki nem is lenne olyan fontos, ami persze csak látszat, ő ezért sok mindent tett, kérvényt írt stb.⁸ De az is biztos, hogy egykori moszkvai barátai ezt még nála is fontosabbnak tartották; Lukács már hosszú ideje gyakorolhatta a „csak ideológus” életformáját. 1969 márciusában aztán Lifsic végre Budapestre látogat, és találkozik Lukács Györggyel. Hogy miről és mennyit beszélgettek (és főleg: milyen nyelven), nem tudjuk. Egy hónappal később Lifsic ezt írja Lukácsnak: „Budapesti találkozásunk emléke még mindig melengeti szívemet.” (238.) Valószínű azonban, hogy a „viharos” évek során annyira eltávolodtak egymástól, hogy gondolatilag többé egyáltalán nem értették egymást. A hatvanas évek második felében egyre több az üres levél, a személyes találkozótól Lukács már csak egyetlen levelet írt, azt is bő egy évvel később, és egy rendkívül kellemetlen ügyben. Lifsicet azzal vádolták, hogy Lukács tanítványa volt. „Az ügy lényege az, hogy irodalmi ellenségeim itt állandóan okvetetlenkednek, azt jelentetik rólam, hogy én egy bizonyos Lukácsnak a »tanítványa« és »követője« vagyok. Ezeknek a besúgóknak egy egész csomó folyóirat, valamint a legsötétebb elemek támogatása áll rendelkezésére; a számításuk érthető – az Ön politikai témájú megszólalásaihoz akarnak kötni.” (240.) Lifsic arra kéri Lukácsot, hogy levélben írjon néhány nyilatkozatszerű sort, amely ezt a viszonyt visszaautasítja. „Az Ön Marx fiatalkori fejlődését tárgyaló műve vitathatatlanul sokkal általánosabb és elvibb jellegű, mint az úgynevezett Sickingen-vita általánostól bementetése. Aki tehát az Ön esetében tanítványi viszonyt emleget, az merő ostobaságot állít, amely nem felel meg a tényeknek. Ugyanilyen módon zajlott a közös munkánk a Lityeraturnij krityikben is. [...] Ráadásul e kollektív munkának a Lityeraturnij krityik beszűntetésével teljesen vége szakadt.” (244.) Nem tudjuk meg, hogy Lifsic felhasználta-e azt a levelet, de az biztosnak látszik, hogy Lukács számára ez a kicsikart nyilatkozat a barátság végét jelentette. Tíz hónappal később meghalt.

Alekszander Sztikalin moszkvai történész tanulmánya olyan politikai és párttörténeti dokumentumokra támaszkodik, amelyeket célszerű lett volna külön is közölni. „Az SZKP ideológusai töretlen éberséggel fürkésztek Lukács minden alkotói és politikai lépését” – írja. (250.) Lukácsnak nagyon fontos lett volna a szovjet kommunista vezetés elismerése; ebben mindvégig reménykedett, de hiába. Az alábbiakban én csak az 1949-es „irodalmi Lukács-vitához” kapcsolódó dokumentumokról fogok beszélni, illetve ezek alapján megpróbálom újra elmesélni a vita egész történetét.

1948-ban jelent meg Lukács IRODALOM ÉS DEMOKRÁCIA című könyve; a vita pedig 1949 nyarán robbant ki. A vita elindítója az a Rudas László volt, aki már a húszas években is megcsillogtatta denunciáló képességeit; kiválóan értett ahhoz, hogy egy tudományos vitát ideológiai-politikai perré alakítson át. A támadás megrendezetségét már az is elárulta, hogy amikor Rudas írása megjelent a *Társadalmi Szemlé*ben, a lábjegyzetben már ott állt az utalás: „Rudas elvtárs cikkére a következő számunkban közöljük Lukács elvtárs válaszát.”⁹ Mintha a háttérben lett volna egy forogatókönyv, amely szerint Lukácsot már meggyőzték arról, hogy önkritikát kell gyakorolnia. Lukács egyrészt a lehető leghatározottabban szembeszállt Rudas polemikus-ideologikus írásmódjával: „Ez a kritikai módszer, az összefüggésekből kiragadott idézetek önkényes bírálata meg végig Rudas elvtárs egész cikkén. A legtöbbször nem az én valószínű álláspontom, hanem egy maga konstruálta fantom ellen hadakozik.”¹⁰ Másrészt néhány kérdésben Lukácsnak el kell ismernie, hogy hibázott. Az alapvető hiba a szovjet irodalom lebecsülése volt: „Látjuk, bármilyen problémáját is ragadjuk ki irodalmunk fejlődésének a szocialista realizmus útján, mindig arra a következtetésre jutunk: »Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek!« Ez az irányítás hiányzott eddigi kritikus tevékenységemből. Ezt a hiányt remélem már a közeljövőben kipótolni.”¹¹ Azt is tudjuk, hogy Lukácsnak a maga válaszát egyeztetnie kellett a legfelsőbb politikai vezetéssel is. Rákosi Mátyás az önkritika első változatát elolvassa, 1949. augusztus 6-án a következőt kérte Lukácstól: „Csak azt kérem, hogy gyorsan írja meg a cikket, és ha elfogadja tanácsomat, akkor a cikk kezdődjék az önkritikai résszel, és a Rudással való polémia a végén legyen, és elég két-három oldal, mert az önkritikai rész maga

a polémia jelentékeny részét feleslegessé teszi.¹² Lukács négy nappal később Dobogókőről válaszol (nyilván éppen hogy megkezdte nyaralását, mert a levelet még Budapesten kellett megkapnia): „A Rudas elleni polémiaát annyira redukáltam, hogy most a cikk harmínckét oldalából csak öt-hat oldalt tesz ki; a következő részeket szinte teljesen újraírtam. Nagyon hálás vagyok Rákosi elvtársnak, hogy lehetővé tette nekem ezt az átdolgozást.”¹³ Ilyen megalázó helyzetben Lukács valószínűleg nem sokszor került életében, Rákosiról ugyanis nagyon rossz véleménye volt. Érdekes, hogy ebben az időben Lukács és Lifsic levelezése teljesen szünetel,¹⁴ de még az ÉLETRAJZ MAGNÓSZALAGON című beszélgetéssorozatban is Lukács csak nagyon keveset mond erről a vitáról. „A Rudas-vita azon az alapon tört ki, hogy a két párt egyesült már, így hát a mór megtette kötelességét, a mór mehet, ennélfogva Lukácsra nincs szükség.”¹⁵ Nem hiszem, hogy Lukácsnak ebben igaza lenne: a támadás ennél sokkal hevesebb volt, és közvetlen egzisztenciális fenyegetést jelentett. Ugyanakkor Lukács nem árulja el, hogy ez a támadás a legfelsőbb politikai vezetés bekapcsolásával zajlott. Már e miatt az elhallgatás miatt is azt sejtethetjük, hogy Lukácsban hatalmas szégyenérzet maradt vissza: „Meg kell mondanom, hogy én is helytelenül foglaltam állást, mert a Rajk-ügy következtében azon a véleményen voltam, hogy életem és szabadságom forog kockán, és irodalmi kérdések miatt nem szabad vállalni ilyen kockázatot.”¹⁶ Természetesen Lukácsot is foglalkoztatta a kérdés, hogy nem állt-e valamilyen moszkvai kezdeményezés az általa elszemvedett támadás mögött. „Nem hiszem, hogy az én ügyemben a véleményváltozás okvetlenül Moszkvából jött volna...”¹⁷ E könyv megjelenése előtt nagyjából ennyit lehetett tudni a „vitáról”.

Sztikalin a „vitával” kapcsolatban három fontos dokumentumot talált, amelyek alapján a történet más kontúrokat kap. „[1949.] július 11-én a párt két vezetője, Rákosi Mátyás és Farkas Mihály beszélgetést folytatott az SZKP megbízottjával, Zavlozszkijjal, és egyikük sem rejtette véka alá a terveket: »A Rajk-ügy befejezése után – közölte Farkas elvtárs – elővesszük az ideológiai kérdéseket. Legelső kötelességünk, hogy lerántuk a leplet az idealista, kozmopolita Lukács Györgyről. E cél érdekében központi napilapunkban és a párt elméleti orgánumaiban cikkeket fogunk közölni különféle ideológiai kérdésekről. Utána pedig a Politikai Iroda meghozza a távoztatát. Az egyedüli nehézség az, hogy nagyon kevés

elvtársunk rendelkezik kellő elméleti felkészültséggel.» (254.)¹⁸ Az lehet az első benyomásunk, hogy a Lukácssal való leszámolás a magyar párt vezetőinek kezdeményezésére indult el. Ha időben visszafelé haladva rátekinünk a következő dokumentumra, akkor azt mondhatjuk, hogy a szovjet vezetés a tervet (legalábbis) nagy megelégedéssel és megkönnyebbüléssel fogadta, mivel egy hónappal korábban a Szovjetunió külügyminisztériumi ülésén szóba került Lukács György és magyarországi ténykedése: „Lukács, akit annak idején Lenin is megbírált, »most Magyarország ideológiai frontján tevékenykedik, miközben egyetemi előadásaival is cikkeivel antileninista elveket csempész be esztétikai, irodalmi és kulturális kérdésekbe«. Ebből egyenesen adódott a következtetés, miszerint »az ideológiai harc kibontakoztatása Magyarországon a trockista és más antimarxista elemekkel szemben életbevágóan fontos.« (254.)¹⁹ A harmadik dokumentum a kulturális életből származik: volt a Szovjetunióban (a sztálini időkben) egy intézmény, amely a Külföldi Kapcsolatokat Ápoló Társaság nevet viselte, és valószínűleg a külföldi hírszerzés egyik szerve volt. Ez a Társaság 1947 augusztusában Lukácsal is fölvette (vagy megpróbálta fölvenni) a kapcsolatot. Ugyanebből az évből származik az a jelentés, amelyet Agnyesza Kun (Kun Béla lánya) írt Lukács magyarországi tevékenységéről. Először a dicséret: „Lukács különös tekintélyt vívott ki magának, és mély gyökereket eresztett a magyar művelődés valóságos talajába. [...] Lukács György mára elfoglalta a maga saját helyét, képes volt rá, hogy nevet szerezzen magának, és úgy számolnak vele, mint a magyarországi marxista irányzat legkiemelkedőbb teoretikusával.” (253.) Sajnos a kritikát Sztikalin csak referálja: „Ugyanez a jelentés éles bírálatot fogalmaz meg Lukácsról bizonytalan ideológiai álláspontja, a kortárs szovjet irodalom alábecsülése és kiváltképp amiatt, hogy a gyakorlatilag egyedül általa szerkesztett Forum című lap »irányvonala nyilvánvalóan helytelen.« A recenziusban [...] különösen az kellett megítélését, hogy az újság rendszeresen népszerűsíti Déry Tibor munkáit.” (253.)²⁰

A dokumentumoknál fontosabb lenne a köztük lévő összefüggés: Kun lányának jelentése (ezt állítja Sztikalin) biztosan továbbment magasabb fórumokra, de nagy valószínűséggel még számos hasonló jelentés készült. A külügyminisztériumi ülés valószínűleg ezek nyomására tűzte napirendre a kérdést. Az is valószínű, hogy erről

az ülésről a magyar elvtársak tudomást szereztek; Moszkvába rendelték és ott (félhivatalosan) Zavlozsszkij, az SZKP megbízottja fogadta őket. A magyar elvtársak – mint láttuk – felajánlották, hogy az esetet a Rajk-perhez hasonlóan fogják „felgöngyölíteni”.²¹ Ugyanakkor kis eltérést javasoltak: ezt a pert a nyilvánosság bevonásával és a nyilvánosság előtt szeretnék megrendezni. Erre a „találkozóra” 1949. június elején került sor, és valószínűleg ekörül rendelték meg Rudas nyitótanulmányát is. Lukácsnak ezt még a megjelenése előtt meg kellett kapnia, mert július 25-én Gerő Ernő már Rákosinak továbbítja Lukács válaszát. Tudjuk, hogy Lukács visszatekintve elhibázottnak tartotta a kritikát: „Én ott tévedtem – nem teszek magamnak emiatt szemrehányást, mert a Rajk-per idején nem volt nehéz tévedni –, hogy nem tudtam: Gerő és Rákosi olyan utasítást kaptak Moszkvából, amely szerint egyedül a moszkvai emigráció megbízható...”²² Ez ma már egyáltalán nem tűnik biztosnak; Zavlozsszkijnek ebben az esetben azt kellett volna mondania, hogy „nem, nem, egy második Rajk-perre nem gondoltunk”. De sem erről, sem más ilyen értelmű megnyilatkozásról Sztikalin nem tud bizonyítékkal szolgálni, habár ezt az érvet ő maga is megismétli. (257.) Az ügy nagy valószínűséggel a magyar pártvezetésen belül dőlt el. A Moszkvába rendelt Rákosi és Farkas nem tudta, hogy mit várnak tőlük, de nem szívesen vállaltak volna még egy Rajk-pert, a nyilvánosság bevonása és mozgósítása így halogatást célzó javaslat volt. Valószínűsíthető, hogy Zavlozsszkij a kérdésben nem foglalt egyértelműen állást. Továbbá nincsenek kételyeim azt illetően, hogy ha Rákosi és Farkas koncepciók perre vonatkozó utasítást kapott volna, nem habozott volna. A „Politikai Iroda” beígért döntése is ezt a bizonytalan kimenelt tükrözi. A Zavlozsszkijjal való találkozás után az ügy kimenetele teljesen bizonytalanannak látszott; de már a nyilvános vita és Lukács korai önkritikája valószínűtlenné tette a Rajk-perhez hasonló kifizutást. Lukács önkritikája után jött is a pillanatnyi fellélegzés: októberben és novemberben csend volt, csak november legvégén jelentkezett Devecseri Gábor a *Szabad Népb*ben egy, a vitát újraélesztő írással. A vita akkor vett újabb fatális fordulatot, amikor Fagyjev (a Szovjet Írószövetség akkori elnöke) 1950 februárjában a *Pravdában* megjelent cikkében meglehetősen vehemenciával bekapcsolódott a támadók

közé.²³ A vádakban nem volt sok újdonság,²⁴ de a cikk mégis hallatlan riadalmat kelthetett. A magyar politikai vezetésben az a benyomás alakulhatott ki, hogy a moszkvai vezetés mégiscsak Lukács „beáldozását” követeli.²⁵ Rajk kivégzése és a nyilvánosság bekapcsolása után a magyar politikai vezetés már nem akarta és nem is tudta volna ezt az utat választani. Ilyen körülmények között született meg Révai József írása, amely Fagyjev cikkét értelmese, számos egyensúlyozó bűvésszimatványt végez, de ezt is leírja: „a Párt megbecsüli az értékeket és Lukács elvtársat értéknek tartja. További munkásságára számít és kívánatosnak tartja, hogy részt vegyen az irodalmi és ideológiai életünkben”.²⁶ Szó sem lehet tehát újabb áldozatról. Sztikalin a szovjet nagykövetség jelentéseire támaszkodva (amelyeket sajnósan nem idéz és nem is ismertet részletesen) azt állítja, hogy Lukács végső soron Révainak köszönhet, hogy elkerülte a tragédiát. (257.) Lukácsnak mindenesetre újabb, alaposabb önkritikát kellett gyakorolnia, ez 1950 nyarán jelent meg a *Társadalmi Szemle*ben. (A politikusok levelezése alapján pedig az a benyomásunk támadhat, hogy az ügyet 1950 elején Rákosi és Gerő egyértelműen átengedte Révainak.) Mindenesetre Sztikalin végkövetkeztetését erős túlzásnak tartom: „A Lukács elszigetelésére indított kampány nem érte el a célját.” (257.) Hacsak nem számítjuk azt, hogy Lukács elvesztette diákjait, 1950 augusztusában megszűnt az általa szerkesztett *Forum* című folyóirat, és szellemileg is tökéletesen elbizonytalanodott.²⁷

3

1990-ben a *Társadalmi Szemle* hasábjain jelent meg (jó negyven évvel a Lukács-vita után) Lukácsnak egy 1971 januárjában készült interjúja, néhány más dokumentummal kiegészítve.²⁸ Az interjúnak akkor ezt a címet adták: LUKÁCS GYÖRGY POLITIKAI VÉGRENDELETE. Krausz Tamás ehhez az interjúhoz köti a „szocialista alternatíva” fogalmát. Lukács végrendelete szerinte szocialista alternatíváról szól, arról, hogy a szocializmus mégiscsak lehetséges. „Ha e kötet csak egy kis lépéssel is közelebb visz annak megértéséhez, hogy Lukács nem a múlt, hanem a jelen, sőt még inkább a jövő filozófusa, teoretikusa, már elértük célunkat.” (13.) De éppen itt rejlik az alapvető kérdés (vagy inkább probléma): lehet-e – és ha igen, hogyan – Lu-

kácsot aktualizálni? Krausz erre úgy válaszol, hogy a jelenkor bizonyos problémáinak felelgetésekor újra és újra Lukácsra utal vissza. „Olyan »sötét korszakban« élünk, midőn a világgazdasági válság és a kapitalizmus teljes strukturális válságának periódusában a munkásmozgalom fellendülésének nem látszik semmiféle szimptomája – éppen azokban a régiókban, amelyek korábban a lukácsi remények kiindulópontjai voltak. Sőt, napjainkban egy új, liberális demokráciából kisarjadt neofasiszta szélsőjobboldal felemelkedése a »beszédtema« abban az országban, amelyben Lukács született és életének jelentős részét eltöltötte. Hogyan is csodálkozhatnánk ezen, amikor a Lukácson nevelkedett gondolkodók, nemritkán még tanítványok is egyszerűen csak Heidegger csodálóiává váltak, vagy a polgári világ posztmodern apologétáinak státuszait foglalják el.” (9.)²⁹ Ez a passzus legalább három gondolatot tartalmaz, amelyeket érdemes szétszálazni.

– (1) A „világgazdasági válság” és a „kapitalizmus teljes strukturális válsága” semmit sem mond a szocializmus aktualitásáról; a szocializmus ugyanis nem volt rezisztens a világgazdasági válsággal szemben. A reálisan létezett szocializmus bukását éppen egy világgazdasági válság indította el, mégpedig a hetvenes évek elejének olajválsága. A reagan gazdaságpolitika e válság hatásait erősítette fel, és ezzel ezeknek az országoknak a gazdaságait megoldhatatlan kihívás elé állította. Ezzel létrejött a válságok lefolyásának új képlete: abban Reagan is csak reménykedhetett, hogy a szocializmus körülményei között a válságnak nem lesznek öncsillapító, a regenerálódást szolgáló potenciáljai. És ugyanakkor a szocializmus bukásához nem volt szükség jelentős, tömegmozgalomszerű ellenállás kialakulására.³⁰

– (2) A „liberális demokráciából kisarjadt neofasiszta szélsőjobboldal” problémája is régi toposzra vezethető vissza: eszerint a kapitalizmus és a fasiszmus között közvetlen összefüggés áll fenn. Ez a tézis a harmincas évek második és a negyvenes évek első felében teljesen elfogadott volt a baloldali emigráns gondolkodók körében. A háború után aztán rohamosan vesztett népszerűségéből: egyesek szerint a periféria és a félperiféria kapitalista modernizációja vezetett a fasiszmushoz, mások azt állították, hogy a nemzeti tradícióknak volt meghatározó szerepük, megint mások szerint a gazdasági teljesítőképesség fogyatékosságai és a demokrácia instabilitásának együttese eredményezte. De igazából nem is a

fasiszmus születését, hanem egy új szélsőjobboldal kialakulását kellene magyaráznunk. – (3) Heideggert csodálni és a posztmodern apologétájának lenni egyáltalán nem bűnbeesés, hanem olyan filozófiai horizontból való kitörés kísérlete, amelynek beszűkítéséért (nem is minden ok nélkül) már Lukácsot is felelősségre vonták. (Gondoljunk a Filozófiai Írók Tárat ért bírálatokra, amelynek Lukács sokáig egyik szerkesztője volt.) Ezt a „bűnt” persze nem lehet egyetlen ember nyakába varrni; a nagyon kevés számú filozófiai publikáció, a kiadói konzervativizmus stb. a rendszerváltozásig életben maradt. De nem szabad elsiklanunkafelett sem, hogy ez a gondolat tulajdonképpen AZ ÉSZ TRÓNFOSZTÁSÁNAK centrális érvét ismétli meg: a fasiszmus (vagy a szélsőjobboldal) létrejöttéért az értelmiségiek a felelősek, adott esetben Heidegger csodálói és a posztmodern apologétái. Ez az érv azonban a „szocialista kultúra” bezárulásának fő legitímációs alapja volt. – E szempontok (véleményem szerint) *semmiféle* aktualitást sem képesek adni Lukács utolsó interjújának. Az alábbiakban ezt a jelentőséget egészen más úton próbálom megkonstruálni.

Induljunk ki abból, hogy Lukács hangja ebben az interjúban sokkal felszabadultabb, mint az Eörsi Istvánnak adott interjúsorozatban. Az interjú egyik legfontosabb gondolata mindjárt a beszélgetés elején hangzik el: „Ha a X. [nyilván a XX.] kongresszus előtt, alatt és után elhangzó dolgokról a véleményemet meg kell mondanom, akkor egyszerűen azt mondhatom, hogy ha ezek átvolnának téve állító módból óhajto módba, akkor száz százalékra megvolnék mindennel elégedve. Ez azonban nem történt meg, és egy egész csomó dolog, ami nálunk egy nagyon távoli óhaj, úgy van tárgyalva, mintha a mi valóságunknak egy része volna.” (310.) Ez az állítás nem kevesebbet jelent, mint hogy a szocializmusnak nincs érvényes, tudományos igényű elmélete. Egy ilyen elmélet rangjára a szocializmus politikai gazdaságtana tartott igényt; ezt (igaz, különböző változatokban) minden egyetemen és főiskolán tanították. Visszatekintve már azt mondhatjuk, hogy ez nem is lehetett „tudományos igényű”, mivel a rendszer önlegitimációját szolgálta. Lukács nem veszi észre, vagy nem akarja észrevenni, hogy a leírás és a normativitás közötti ide-oda ingadozás a legitímációs funkcióból ered. Tanulságos lenne közelebbről is megnézni azt, amit a politikai gaz-

daságtan tananyagok a „szocializmus alaptörvényének” neveztek. Aszocializmus legalapvetőbb mozgástörvénye – állítólag – a szükségletek egyre teljesebb kielégítése volt. Közben persze újra és újra felmerült a „friziderszocializmus” címszavával jellemezhető dilemma, vagyis az, hogy nem vezet-e a fogyasztás az értékek pusztulásához, a nagy távlati célok elhomályosulásához stb. Azt pedig csak még halkabban lehetett kimondani, hogy ez a „törvény” szükségképpen magában foglalja a szükségletek manipulálását, annak eldöntését, hogy melyek az igaz és melyek a hamis szükségletek. Ez a „törvény” aztán a hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évek elejétől megsemmisítő bírálóban részesült. (Ettől függetlenül persze az egyetemi tananyagok és vizsgatematikák része maradt, egészen a rendszerváltásig.) A hetvenes évek végén Heller Ágnes, Márkus György és Fehér Ferenc megírta a DIKTATÚRA A SZÜKSÉGLETEK FELETT című könyvét, amely szerint a szocializmusban nem is a szükségletek kielégítése, hanem azok manipulálása az alapvető. Kornai János aztán 1980-ban megjelentette a HIÁNY című könyvét, amelyben kimutatta, hogy a szocializmusban a hiány újratermelésének *szisztematikus* okai vannak. 1982-ben pedig Bauer Tamás egy híres *Mozgó Világ*-beli cikkében kimondta, hogy az összes politikai gazdaságtan tananyag alapvető hazugságra épül.

Lukács szerint az állító és az óhajto mód, „összekeverése különösen vonatkozik a demokratizálás” kérdésére. „Tudniillik formálisan megvan egy bizonyos demokratizálás, csak azt ne felejtjük el, hogy ez minden diktatúrában mindig megvan...” (310.)³¹ Visszatekintve azt mondhatjuk, hogy Lukács még közvetlenül 1945 után a demokráciát automatikusan a szocializmushoz kötötte; a demokrácia szerinte olyan társadalmi berendezkedés, amelyben a „dolgozó nép” uralma érvényesül. Az 1968-ban született, A DEMOKRATIZÁLÓDÁS JELENE ÉS JÖVŐJE című tanulmányban Lukács még a polgári demokrácia formalizmusát állította szembe a sztálini bürokratizálódással.³² Most viszont úgy látja, hogy a nép uralma is formális demokrácia, vagy (talán) azzá vált. Lukács most azon a véleményen van, hogy bizonyos fokú spontaneitást meg kell engedni; közéletet kell keresni a teljes tehetetlenség és a szocializmus létét fenyegető vadsztrájk között. Az emberek szerinte elsődlegesen nem a szocializmust akarják megdönteni, hanem a mindennapi

ügyeiket szeretnék elintézni, a mindennapi életüket szeretnék megszervezni. „Hogy most csak egy példán illusztráljam a dolgot, tegyük fel, hogy van egy nagyon fontos utca Budapesten, ahol nincs patika. Én nem látom be, hogy ennek az utcának a lakossága miért ne szervezhetnének, és csinálhatna egy szervezetet, amelynek feladata a tanácsnál keresztülvinni, hogy patika legyen ebben az utcában. Nem látok ebben az égvilágon semmi veszedelmet, holott ez mint szöges ellentét szemben áll a Rákosi-korszak egész berendezkedésével.” (334. k.) Egy bizonyos tekintetben Lukács egyértelműen a Rákosi-rendszer továbbéléséről beszél: „Azt, hogy a mostani káder, vezetőkáder messzemenően ilyen Rákosi-féle emberekből áll, ezt én nem vonom kétségbe. Ellenben mélyen meg vagyok győződve, hogy minden hivatalban, minden gyárban tömegesen vannak fiatalabb alkalmazottak, fiatalabb mérnökök, akiknek reformhajlandóságuk van. Hogy ne lehetne itten aktuális kérdésekkel kapcsolatban cseréket keresztülvinni, arról egyáltalán nem vagyok meggyőződve.” (330.) Lukács úgy gondolja azonban, hogy a demokratizálódásnak (amely tehát két tényezőből áll: a társadalmi szerveződések megélénkítéséből és a vezetőréteg leváltásából) teljes feltételrendszere van. „Én meg vagyok róla győződve, hogy a demokrácia a kultúrával a legszorosabb összefüggésben van.” (340.) A kultúra viszont csak egy megfelelő munka bázisán virágozhat ki. Ez azonban nem a munkamegosztás „visszapörgetését” jelenti, hanem olyan munkát, amely beilleszkedik a személység fejlődésébe. Ezt nevezi Lukács „jó munkának”: „csak a jó munka ad a munkásnak önértéket, magabiztosságot és így tovább”. (318.) De ezt meg is fordíthatjuk: a jó munka az, amelyik önértéket és magabiztosságot ad a munkásnak. Azt be kell látnunk, hogy a munka, a kultúra és a demokrácia konstellációja sokkal részletesebb kifejtést érdemelne. Ez a program mindenesetre mintha már elszakadna a szocializmus és a kapitalizmus szembeállításától, és a demokratizálódást általános társadalmi célkitűzésnek tekintené. Ez persze még nem jelenti azt, hogy a vágygondolkodást már sikerült átlépnünk, csak azt, hogy ez már nem a szocializmushoz, hanem a demokratizálódáshoz kötődik. Ugyanakkor a magyar történelem kontextusában a program meglehetősen furcsa: három évvel az új gazdasági mechanizmus bevezetése után, amikor minden erőfeszítés a munkahatékonyság növelésére irányult, meglehetősen nehéz értelmezni a „jó munka” romantikus eszméjét.

Az egész elemzésben érezhető a valóságvesztéssel vívott küzdelem; az elemzéseket átszövi az az érzés, hogy a szocialista Magyarországról szinte semmit sem lehet tudni. Ekkor még nem voltak szociográfiák, élesen diagnosztizáló irodalmi alkotások stb. Lukács egy helyen említi Konrád György (1969-ben megjelent) A LÁTÓGATÓ című regényét; talán nem teljesen abszurd azt feltételezni, hogy ezt a regényt a diagnosztizálás felé megtett első lépésnek tekintette. Ezt közvetíthette számára a nyomor, az értelmetlenné vált élet mikrológiai bemutatása, az elbeszélői hang visszahúzódása, szenvtelené válása.³³ Itt nincs sem „jó munka”, sem „kultúra”, sem „demokrácia”, de még részvét sem. Csak az értelmetlen tovább vegetálás van – ez volt a szocializmus világa. Ezzel a homályos felismeréssel búcsúzott Lukács a szocializmustól és az élettől.

Jegyzetek

1. Lukács György: MEGÉLT GONDOLKODÁS / ÉLETRAJZ MAGNÓSZALAGON. Magvető, 1989. 206.
2. Lukács György: ADALÉKOK AZ ESZTÉTIKA TÖRTÉNETÉHEZ, II. kötet. Magvető, 1972. 47.
3. Mihail Lifsic: MARX ÉS AZ ESZTÉTIKA. Gondolat, 1966. 40.
4. I. m. 41.
5. A cikk „nemsokára” magyarul is megjelent a *Magyar Filozófiai Szemle*ben, a fordító feltüntetése nélkül.
6. M. Lifsic–L. Rejngardt: A KUBIZMUSTÓL AZ „ABSZTRAKCIÓ” FELÉ. MEGJEGYZÉSEK A MODERNIZMUS FILOZÓFIÁJÁRÓL. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1966/3. 520.
7. Habár ebben az esetben éppen a „realizmus” fogalma válik problematikussá: „Sok szó létezik a világon, de még több különböző jelentésben használják őket. A szavakból pedig legendák keletkeznek. Például igen elterjedt legendák szólnak arról, hogy éppen a kubistákkal kezdődik el a festészet átmenete a valódi realizmushoz. Ez a misztifikáció banális, de még nem merítették ki teljesen, és amint ismétlésének számos ténye mutatja, teljesen a realizmus terminus értelmezésének kértelműségére támaszkodik.” I. m. 523.
8. Párttagfelvételt Lukács 1967. augusztus 9-én kérelmezte, egy az MSZMP Titkárságának írt levelében, lásd *Társadalmi Szemle*, 1990/4. 88. k. Az azonban nem volt ismert, hogy ezt a kérelmet személyes beszélgetések előzték meg: Aczél György és Szirmai István 1966. június 24-én fogadta Lukácsot, a beszélgetésről feljegyzés is készült. Lásd i. m. 87. k.
9. Ambrus János (szerk.): A LUKÁCS-VITA. Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985. 21.
10. I. m. 77.
11. I. m. 102.
12. I. m. 306.
13. I. m. 307.
14. Ennek az volt a valószínű oka, hogy 1946-ban Lifsic nem kapta meg Lukács levelét, és ezután a kapcsolat kilenc évre megszakadt, amikor Lifsic újra levelet írt, azért, hogy kérjen egy példányt Az ifjú Hegel-ből. És Lukács rögtön válaszol: „Sokat gondolkodok a Moszkvában együtt töltök napokra, különösen pedig az Önrel folytatott eszmecsereinkre.” (152.)
15. Lukács György: MEGÉLT GONDOLKODÁS / ÉLETRAJZ MAGNÓSZALAGON, 258.
16. I. m. 259.
17. Uo.
18. A belső idézet részlet egy olyan dokumentumból, amelyet az Oroszországi Állami Szociálpolitika-történeti Levéltár őriz.
19. Ebben az esetben valószínűleg egy ülés jegyzőkönyvéről van szó; a dokumentumot az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltára őrzi.
20. A dokumentumot az Oroszországi Föderáció Állami Levéltára őrzi.
21. Rajk Lászlót 1949. május 20-án tartóztatták le, és október 15-én végezték ki.
22. Lukács György: MEGÉLT GONDOLKODÁS / ÉLETRAJZ MAGNÓSZALAGON, 260.
23. Lifsic Fagyjev motívumait egy a *Lityerturnij krityik* szerkesztőségében lezajlott értekezletre vezeti vissza, amelyen Fagyjevnek meg személycserére vonatkozó javaslatát tárgyalták meg. „Hozzászólt Lukács is. Okosabb, ha hallgat: tökéletesen és véglegesen felbőszítette Fagyjevet. Mert Lukács tört országgal így fejezte be beszédét: »eta novaja Fagyjev« [ez az új Fagyjev], vagyis Fagyjevet nőiesítette, nőnembe tette. És hát Fagyjevo, aki nagyon is férfinak érezte magát, sikerei is voltak a nőknél, vérig sértődött. A füle is belevörösödött, és jellegzetes, vékony hangján megkérdezte: »kakaja novaja Fagyjev?« [miféle új Fagyjev?]. – Lukács pedig teljes lelki nyugalommal így felelt: »ocseny pohozsaja na sztaraja Sztavszkij« [a régi Sztavszkijhoz nagyon hasonló]. ... És persze Fagyjev ezt nem felejtette el Lukácsnak. Sok év múltán, valamikor az ötvenes–hatvanas évek fordulóján a Voproszi lityeraturi című folyóirat naplórészleteket közölt Fagyjevtől. És ott valamelyik naphoz ez van bejegyezve: »Ma a Lityerturnij krityik szerkesztőségében voltam. Oroszul nem tudnak. A szorvet irodalomtól elszakadtak« stb. stb. Látja, milyen szerepet játszik a véletlen a történelemben?» Mihail Lifsic–Sziklai László: MOSZKVAI ÉVEK LUKÁCS GYÖRGGYEL. Gondolat, 1989. 21. k. 58. jegyzet. (Ha szabad hozzáfűznöm: szerintem ez a történet egyáltalán nem vicces, az ostoba kedélyeskedése pedig egyenesen felháborító.)
24. Lukács „tagadja a pártirányítás lehetőségét a művészetben”, igazolást keres a polgári ideológiára és arra, hogy „a mi ideológiánkkal egy időben létezhet”, „arra törekszik, hogy leszerelje a népi demokratikus országok értelmiségét abban a harcban, amelyet a szocialista kultúra építése

közben a kapitalista elemek ellen vívnak”. Így foglalja öszsze a vádakat Ambrus János. In: A LUKÁCS-VITA, 334.

25. Fagyjev fellépésének hátteréről nem sokat tudunk, Szitkalin is csak egy néhány nappal korábbi írószövetségi közgyűlésről beszél, ahol Fagyjev már elmondta véleményét.

26. Ambrus János (szerk.): A LUKÁCS-VITA, 172.

27. Lukács 1951 tavaszán a Magyar Írók első kongresszusán tartott beszédét így zárja: „Nagyon jól tudom, kedves kollégáim, hogy mindezzel még távolról sem merítettem ki a szocialista realizmusnak még azt a két kérdését sem, amelyről beszélni akartam, nemhogy az egésznek igazi sokoldalúságát még csak jelezni is tudtam volna. De e hiányosság ellenére talán mégis sikerült megindítani azt a folyamatot, hogy írórtársadalmunk komolyan és becsületesen foglalkozzék azzal a kérdéssel. Mít tanulhatunk a szovjet irodalomtól, hogyan tudjuk a szovjet irodalom tapasztalatai segítségével megjavítani saját írói magatartásunkat, leküzdve magunkban a kapitalizmus csökevényeit?” *Filozófiai Figyelő Évkönyve*, II. kötet, 1982. 243. Ez semmi más, mint egyszerű visszamondása a kikényszerített önkritikának.

28. A könyv nem közli az egyéb dokumentumokat, holott az egykori „szerkesztői előszó” átvételével erre az olvasó ígéretet kap. Lásd 308. k.

29. Aztán Krausz ehhez a következő lábjegyzetet fűzi: „Pedig hogy Lukács marxí eredetű szocializmuselmélete folytatható, azt igazán jól demonstrálja a Londonban élő Lukács-tanítvány, az ötvenhatos emigráns, Mészáros István mostanában megjelent *A TÖKÉN TŰL* című műve.” (9., 2. lábjegyzet.) Nem vagyok fölkészülve Mészáros könyvének elemzésére-értékelésére, de ilyen súlyú és jellegű elméleti kérdéseket nem lehet példák felmutatásával bizonyítani.

30. Ilyen ellenállás már a nagy gazdasági világválság nyomán sem jött létre – ebből a tapasztalatból indult ki a Frankfurti Iskola korai elmélete.

31. „Mivel én fontos kérdésnek tartottam, hogy a választási statisztika azt mutassa, hogy minél nagyobb százaléka a lakosságnak szavazott le, ennélfogva én minden választáson részt vettem, leadtam a cédulámat, de be kell vallani, most az utolsó huszonöt év alatt egyszer sem néztem meg, hogy ki áll a szavazócédulán. Azt hiszem, hogy ez egy bizonyos fokig fotográfia annak, hogy mennyiben demokratikus és mennyiben nem demokratikus a választási rendszer. Nem demokratikus a dolog abban volt, hogy engem az a kérdés, hogy ki képvisel engem a képviselőházban, abszolúte nem érdekelt.” (310.)

32. Georg Lukács: DEMOKRATISIERUNG HEUTE UND MORGEN. Akadémiai Kiadó, 1985.

33. Ez a regény Lukács szemében nagyon hasonlított SZOLZSENYICIN IVAN GYENYISZOVICS EGY NAPJA című kisregényére, de részletesebb elemzést már nem írt róla.

Weiss János

DUCHAMP-VÁLTOZATOK

Marcel Duchamp Szimpozion. Ötperces előadások Marcel Duchamp szellemében
Szövegét gondozta Klaniczay Júlia
Artpool, 2007. 60 oldal, ára nincs feltüntetve

Házás Nikoletta: A dobozba zárt gondolat.
Marcel Duchamp
L'Harmattan, 2009. 130 oldal, 2000 Ft

1

A Duchamp művészetével foglalkozó két kötet egymás mellé helyezésével a művész utóéletének két meghatározó paradigmája körvonalazódik: kulturális hatás és tudományos fogadtatás. A kettő nyilvánvalóan érintkezik egymással; Házás Nikoletta könyvének elemzései is sokat építenek Duchamp hatástörténetére, valamint a művészek a befogadás prioritását hangsúlyozó elgondolásaira. Míg Házás monográfiája tudományos értekezés, addig az ELTE Esztétika Tanszékén 1987 decemberében rendezett Duchamp-szimpózium dokumentumait egybegyűjtő kötet inkább egy jól körülhatárolható értelmezői közösség Duchamp-élményének lenyomataként értékelhető. Mindenkinke öt perc állt rendelkezésére, az előadások időtartamát Görényi Frigyes sakkmeister, műgyűjtő, kiváló Duchamp-szakíró sakkórja mérte; mulatságos látni, hogy mekkora gondot okozott sokak számára az öt perc betartása.¹ Tanulságos és részletesebb (akár műkritikai) elemzést is elbírna annak vizsgálata, hogy a hozzászólók miként birkóztak meg az időbeli korláttal, milyen fogásokkal próbáltak meg felülkerekedni azon. Egyesek megkíséreltek valamilyen összefüggő gondolatsort dióhéjban elmondani, mások addig beszéltek, amíg félbe nem szakították őket, de volt, aki az öt percben sűrítendő happening-előadással próbálkozott. Mások nem az időkeretet, hanem a feladatot („Duchamp-ról beszélni”) hagyták figyelmen kívül, vagy azért, mert nem jutott eszükbe semmi különös, vagy azért, mert úgy gondolták, az efféle „megkerülés” maga is látványos Duchamp-gesztusként érthető. Ha Duchamp a téma, akkor *anything goes*, „bármí mehet”. De úgy is megközelíthetjük a dolgot, hogy a szimpózium nem előadás-sorozat, hanem hanglejtő művészeti est, amolyan posztavantgárd fesztivál volt. A nyolcvanas évek második felében sok hasonlóra került sor: performansz, kí-

sérleti zene (180-as csoport, UZS), néhány film (Bódy, Hajas, Erdély, Szirtes, Jeles), majd hajnalban koncert: Európa Kiadó, Balaton, Kontroll.² Egy ilyen esemény sajátos multimediális-intermediális élményt nyújtott, György Péter korabeli bevezető írása is erre helyezi a hangsúlyt: „*Olyan többszereplős párbeszéd van kibontakozóban, amelyből kimaradnunk több mint vétek. A Világok párbeszéde zajlik, a legeltérőbb tapasztalatok közötti közvetítés, folyamatos beszélgetés – ez ennek a találkozásnak is a célja. Amikor az ELTE Esztétika Tanszéke teret ad a Galántai György (Artpool) által szervezett együttlétnek, akkor azt annak reményében teszi, hogy a diszciplína és az élő művészet találkozásának színtere valóban művészeti eseményt jelent.*” (5.)

2

Röviden, a teljesség igénye nélkül vázolnék az előadások közül néhány pozíciót. Beke László személyes élményei alapján, a francia bürokrácia útvesztőjében tett bolyongásaiból azt a következtetést vont le, hogy Duchamp jól tette, hogy elköltözött Franciaországból, valamint azt, hogy a művész megrogzított agglegényelete nem androgyn mivoltából következett, hanem reakció volt az életét terhelő felesleges problémákra. Amennyiben a szimpózium anyagát az avantgárd gesztusok katalógusának tekintjük, akkor Beke előadása a téma szándékos megkerülésének példája volt. (Egyúttal példa arra, hogy minden poényilkos gesztus elfogadható, ha az „szándékos”, úgymond.) Peternák Miklós Duchamp egyik szövegét olvasta fel, és (többek között) azon töprengett, hogy amit per pillanat művel, az vajon nem a „hakni” sajátos műfaja-e. Sebeő Talán előadása jó példája az „avantgárd stílusban beszélni az avantgárdról” attitűd gyakori, bár nem szükségszerű zsákutcájának. Mint Kozma György korabeli tudósítása megállapította róla: „[Sebeő Talán] *pedig mestere a tudományos szavak értelmetlenül vagy álértelmetlenül való használatának, nem is tudom, miről beszélt.*” (60.)³ Sugár János kísérletet tett arra, hogy Duchamp törekvéseit egyrészt bekapcsolja az intermedialitás gondolatkörébe, igencsak jövőbelátóan: „*Ennek a gyakorlatias, kreatív elemnek napjainkban például az az egyik tulajdonsága, hogy a képet, az információt, a képalkítást kezdi teljesen egy folyamattá gyúrni, ami bizonyos változásokkal fog jární életünkben.*” (20.) Másrészt utalt Duchamp elementáris hatásának egyik lényeges összetevőjére, az emblemikus arcképzés jelentőségére:

„*a minőség a felismerhetőség*”. Kernács Gabriella a művész rendkívüli hatásában látta jelentőségét: Duchamp különleges aurája – „*munkáinak szellemi teste*” – gyakorlatilag körülveszi a kortárs művészetet. Ezt persze úgy is érthetjük, hogy a kortárs művészet Duchamp kreativitásán „élősködik”. András Gábor érdekes művészetkritikai észrevételt fogalmazott meg Duchamp ürügyén. „[A] *művészet létjogosultságának óriási koncepcuális kérdése, ami fölvetődik Duchamp-nál, az nem jelenik meg a magyar readymade-ben, hanem fullasztóan túlterheltté válik [...] a teljesen csupasz magyarországi readymade meglehetősen szürreális és esztétizáló jellegű, ami, paradox módon, pontosan ellentétben van a duchamp-i gondolattal.*” (27.) Szőke Annamária előadásában Andrásival vitatkozott, szerinte Magyarországon van „*igazi readymade*”, példaként Erdély Miklós TAVALYI HÓ című alkotását elemzte. Egy termosz: „*Lehetne benne akár idei hó is vagy semmi. A termosz mint műtárgy, mint időtároló egység az idő megragadhatatlansága gondolatának nyugtalan rabjává teszi az embert.*” (27.) Pataki Gábor előadása szerint a művészet annyira kiemelte az újdonság létrehozásának lehetőségét, hogy az új művészet a korábbi alkotások stílus-, valamint formakatalógusának variációja csupán, a művészek egyrészt „*copyrightolják*” a megvalósított lehetőségeket, másrészt kitöltik a fennmaradt lyukakat. (31.) Elmemozdító gondolat, különösen a posztmodern művészet és irodalom hazai térnyerése idején.

György Péter arról beszélt, hogy az avantgárd művészet példa arra, hogy lehetséges félelem és szorongás nélkül élni és dolgozni. Előadásának további részében olyan motívumok bukkantak fel, melyek kilencvenes évekbeli írásainak alapelveivé váltak: a kulturális alternatívák keresése, a „rom” és az „*eklektika*” felértékelése a hagyomány folytonosságával szemben, valamint a társadalmi szolidaritás és együttműködés. (33–34.) Tábor Ádám a külföldön élő Szentjóbby Tamás levelét olvasta fel abból az aprótból, hogy ő volt az, aki „*az 1960-as években talán a legkomolyabban vette Duchamp örökségét.*” (35.) Szkárosi Endre *némán* felolvasott egy részletet Eustache Deschamps A HÁZASSÁG TÜKRE című művéből; ez telitalálatként értékelhető: egyrészt afféle readymade (pontosabban „talált tárgy”), másrészt ügyes rájátszás Duchamp nevére, illetve agglegényeletére, és valószínűleg az öt perct is sikerült betartania. Bak Imre előadása azt hangsúlyozta, hogy a művészetben a mági-

kus, illetve a konceptuális mozzanatok nem el-
lentések egymással. „*A koncepciónak és a mű-
vészeti ideának mágikus, rituális, misztikus anyagok-
kal való telítettség és a másik oldalon a misztikának
a személyes művészi szándékkal való hitelesítése kü-
lönbséget jelent számomra Duchamp művészetét a Du-
champ-követők hatalmas táborának tevékenységétől.*”
(39.) Ez a dilemma napjainkig jelen van Du-
champ recepciójában: egyrészt a mágikus-ok-
kult, másrészt a racionalista nyelvfilozófiai pa-
radigmán keresztül.

Tóth Gábor művészeti akciója után Ekler De-
zso építész Duchamp, Beuys, valamint Musil
TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI EMBER-ÉNEK HŐSE, Ulrich
hasonlóságairól beszélt, nagyon szépen. „*Meg-
tartott ártatlanság, megőrzött teljességvágy. Duchamp
műveiben ennek a hosszan kitarított gyermeki egzisz-
tenciának a tere a fontos. Duchamp tere apám tere.
Az első századfél gyermeki, nyílt férfiaságának tere.
Duchamp és Beuys antiművészetében egzisztenciális
terük a fontos. És az, ahogy ezt és az, hogy ezt képe-
sek művé varázsolni.*” (43.) Birkás Ákos ugyancsak
fontosnak tartotta a Duchamp–Beuys párhuzam-
ot, majd Duchamp és barátja, Picabia kapcso-
latairól beszélt, kiemelve Duchamp műveinek
„bohócos jellegét”. (44–45.) Hegyi Loránd, akit
Galántai György megkért, hogy ne művészet-
történeti előadást tartson, egy mesét mondott
el, melyet „*Duchamp jegyzett le*”. (48.) Földényi
F. László előadása szerint az ember egyedi vol-
tának felismerése „*óhatatlanul a káosz gondolatá-
hoz vezet*”. Ez rokonítja Duchamp törekvéseit a
dadaizmussal: „*a dada azzal, hogy a véletlent, a
kiszámíthatatlant törvényerőre emelte, nemcsak a já-
tékról és az öncélú élvezetről tett tanúbizonyosságot,
hanem arról a mélabúba ágyazódó felismerésről is,
hogy a legtávolabbi horizontok is mibennünk húzó-
dnak. Hiszen az ember nem vonhatja ki magát az
egyetemes szétesettségből. Még amikor a rend álarcá-
val próbálja meg elnyomni a káoszt, akkor is a ma-
radéktalan anarchiát gyakorolja*”. (48–49.)

3

Az Artpool kiadványát olykor már-már megha-
tottan, olykor pedig (a sok, ma már modoros-
ságnak ható digresszió miatt) kissé bosszankod-
va olvastam. De fontosabb ennél, hogy jól látni
a kötetből, mit jelentett Duchamp a hazai neo-
avantgárd/posztavantgárd generáció számára.
Néhány kitűnő észrevétel a „*huszadik század leg-
intelligensebb emberéről*” (André Breton megjegy-
zése, idézi Házás, 12.), illetve művészetéről, to-

vábbá annak tükré, hogy miként oldanak meg
egy feladatot meghatározott emberek (képző-
művészek, irodalmárok, művészettörténészek,
esszéisták) tipikusan az avantgárd kulturális re-
pertoárja által determinált gesztusrendszerrel.
Házás Nikoletta könyve szerint „*[v]annak nevek,
melyekről lehetetlen »naivan« vagy akár a naivitás
látszatával beszélni. Nevek, melyeknek kimondása
máris a történeti emlékezet sűrűjébe vezet bennünket;
nevek, melyek akár egy terhekkal teli zsákot vonszol-
ják magukat a viselőjük életéről, munkásságáról,
műveiről, gondolatairól és koráról született interpre-
tációk sokaságát*”. (9.) Nyilvánvaló, hogy az a gon-
dolat, mely szerint Marcel Duchamp-ról nem
lehet naivan beszélni, erősen meghatározta a
szimpózium agyonreflektált, szinte mindent iro-
nikus idézőjelek közé helyező hozzászólásait.

4

Házás Nikoletta könyve nem művészettörténeti
monográfia, hanem a művészetfilozófia és az ér-
telmezéstörténet határán helyezkedik el. A könyv
az értelmezések felől közelít az életműhöz, erő-
sen alapozva Duchamp-nak arra a kijelentésére,
mely szerint „*a művet a Nézők hozzák létre*”. (11.)
Noha azt mondtatnánk, hogy a mások által
már megalkotott értelmezések nyomán tovább-
lépni könnyebb, mint új értelmezéseket létre-
hozni (ha ez egyáltalán lehetséges), Házás köny-
ve láthatóvá teszi, hogy ez a feladat (a recepció
felőli közelítés) Duchamp esetében különösen
nehéz. Fő törekvése, hogy valamiképpen ren-
det tegyen az értelmezések tömegében, de en-
nek során olykor ellentmondásba bonyolódik:
miközben értékkel kezeli az értelmezések sok-
féleségét, mintha visszariadna azok káoszt in-
dukáló erejétől, és bizonyos értelmezési irányo-
kat már előre kirekeszt: ilyen az *okkult-herme-
tikus*, valamint a *pszichoanalitikus* megközelítés.

A recepciótörténet Apollinaire és Breton ír-
ásaival kezdődik, ezek a művész különleges em-
beri-szellemi kisugárzására helyezik a hangsúlyt.
Breton szerint Duchamp a „*huszadik század leg-
intelligensebb embere*”; első tanulmányában „*Du-
champ komplex egzisztenciális attitűdjéről beszél:
a világgal szembeni kritikus magatartásáról, a véletlen
miszticizálásáról, gondolati eleganciájáról, függet-
lenségéről, eredetiségéről és tézisellenességéről*”. (13.)
Házás szerint Breton értelmezése az első etap-
ja Duchamp hatástörténetének, de már a későbbi
teljes képet tartalmazza: intelligencia, elegancia,
misztikum, tézisellenesség, függetlenség,

eredetiség. A recepció első fejezetében Duchamp a „Nagy Egyéniség”, aki „*olyan dolgok miatt válik fontossá, mint például a világgal szemben tanúsított komplex, filozofikus (ironikus) magatartás*”. (13.) A harmincas–negyvenes években a Duchamp iránti érdeklődés csillapodni látszik, az ötvenes évek szórványos terméséből Házas két könyvet emel ki. Egyrészt Michel Carrouges művét, mely a Kafka, Roussel, Jarry, Lautréamont és mások műveiben megjelenő „agglégény-gép” motívummal veti össze Duchamp művészetét, Robert Lebel pedig „*az Űveget a »terméketlen szerelem mítoszaként« értelmezi, a ready-made-eket pedig megkísérli elhelyezni a modernitás szellemi mozgalmában*”. (14.)

A hatvanas években indul az értelmezések újabb nagy hulláma, ezek elsősorban a nehezen érthető („hermetikus”) munkák – elsősorban a NAGY ŰVEG – megfejtésére irányulnak. Házas Nikoletta szemmel láthatóan nem rokonszenvezik az olyan értelmezőkkel, akik Duchamp munkásságában okkult rétegeket keresnek; velük kapcsolatban „*szélsőségekről*” beszél, Octavio Paz, valamint Jean Clair munkáit pedig akként méltatja, mint amelyek „*vállalkoznak a kaotikusnak tűnő helyzet tisztázására*”, tehát normalizáló szerepet tulajdonít nekik. (15.)⁴ Ezek a megjegyzések a monográfia által kitüntetett, nyelvfilozófiai és ismeretelméleti előfeltevéseken alapuló értelmezési paradigmák felé mutatnak. A könyv alapján úgy tűnik, hogy filozófiai szakproblémákhoz kötni egy művészeti törekvést helyénvalóbb, mint különféle obskúrus hagyományokhoz; nem az a lényeges, hogy melyik helyénvalóbb, csak utalok rá, hogy itt a szerzőnek a kulturális „legitimitások hierarchiájáról” vallott, számomra kissé normatív előfeltevései mutatkoznak meg.

A nyolcvanas évektől az elméleti érdeklődés válik szinte kizárólagossá: „*Duchamp vagy a »radikális újítás« képviselőjévé válik, vagy pedig »a művészet öngyilkos eltűnésének« hordozójává, a »művészet végének« hordozójává.*” (18.) A századelő nagy egyéniségétől eljutottunk a konceptuális művészetig, ahol „*a művészet szükségszerűen önmaga filozófiájává lép elő, a mű pedig saját gondolatává válik*”. (19.) A könyv kitér a kiváló kanadai francia művészettörténész, Thierry de Duve munkáira is, aki Duchamp művészetét (Jean Clair avantgárdellenes elképzeléseit árnyalva) az „*avantgárd és a tradíció közé*” helyezi. „*A dadaisták és Duchamp gesztusai mögé »odahallott« bármi kifeje-*

zésből levezetett »tény (meg) bármit« [fait n'importe quoi] formulát De Duve a modernitás művészetének nemcsak egy lehetőségeként, hanem egyenesen a modernitás kategorikus imperatívuszaként értelmezi.” (17.) E megközelítéshez nemcsak Duchamp munkáinak erőteljesen gondolati karaktere ad alapot, hanem az is, hogy a hetvenes években a francia filozófia érdeklődése is Duchamp felé fordul; Duchamp besorolódik a poszthumanista és posztstrukturalista gondolkodók – Farkas Zsolt szavaival a „*francia kegyetlen fiúk*” – által kialakított kánonba, Roussel, Jarry, Artaud és mások mellé.

5

A „*homályos területekre tévedt Duchamp-kutatás*” egyik példája Házas könyvében Arturo Schwarz monográfiája.⁵ Érdemes röviden áttekinteni Schwarz módszereit, egyrészt, mert önmagában is tanulságos, másrészt, mert az „okkult” vagy „hermetikus” Duchamp alakja túl jelentős helyet foglal el az értelmezési hagyományban ahhoz, hogy teljesen figyelmen kívül hagyjuk, még Paz és Clair „okkultizmusellenes” munkái is ezt tanúsítják. Nem céloz az okkultizmus apológiája, mégis utalok rá, hogy a Duchamp-értelmezések egyik meghatározó paradigmájáról van szó, illetve arról, hogy az okkultizmus fontos szerepet játszott a XX. század elejének Duchamp számára is meghatározó egzaltált szellemi miliójében.⁶ Schwarz egyébként nem tulajdonít akkora szerepet az okkultizmusnak, mint ahogy a könyv híre alapján gondolhatnánk; állításai inkább az *összehasonlító vallástörténet*, valamint az ezzel érintkező mélylélektani irányzatok nyomán fogalmazódtak meg. Schwarz kétségtelenül hajlamos arra, hogy a Duchamp műveit átszövő olyasféle jelképeket és szimbolikus struktúrákat, mint dualitás, hímnősség, transzformáció, jegyesség, esküvő stb. különféle mitológiai ősképek alapján magyarázza, egyaránt utalva a gnoszticizmusra, a kabbalára, az alkímiaira vagy a samanisztikus hiedelmekre. De ez nem feltétlenül az okkultista érdeklődés jele, inkább azzal magyarázható, hogy az általa felhasznált vallástörténeti és lélektani szakirodalom alapfeltételezése *eleve az volt*, hogy ezek a kapcsolatok egy archetipikus szimbolikus-tipológiai síkon valóban léteznek.

Schwarz a következő, leginkább három rétegre bontható vallási-szimbolikus analógiabázzissal dolgozik. Egyrészt az univerzális szimbo-

lika (fa, víz, fény, férfi, nő, színek stb.) vallástörténeti-mélylélektani értelmezése Bachofen, Freud, Jung, Eliade, Groddeck, Lévi-Strauss alapján.⁷ Másrészt meghatározott vallási-filozófiai hagyományokra (tantrizmus, kabbala, gnoszticizmus, platonizmus) utal, és értelmezési módszerének csupán a harmadikként említhető rétegét képezik a kifejezetten okkult-hermetikus alkotóelemek. Így a FIATAL FIÚ ÉS LÁNY TAVASSZAL című festmény elemzése szerint a képen látható férfi-nő páros elhelyezkedése és szimbolikája megfelel a Nap és a Hold egyesülését ábrázoló mágikus ábrának Michael Maier AURIFERAE ARTES című, 1572-es művéből, a festmény közepén látható körforma jelentését pedig egy olyan ábra alapján magyarázza meg, mely lombikban ábrázolja Hermész, J. C. Barchusen ELEMENTA CHEMIAE című könyvében.⁸ Ezekre az ábrákra hivatkozva Schwarz azt állítja, hogy a festmény (többek között) a halhatatlanságra törekvés szimbóluma, az emberpár képe pedig (feltételezett incesztuózus és androgyn jellegének köszönhetően) a primordiális tudat egységének visszaállításaként értendő. Schwarz e ponton egy életrajzi szálát is beleszó az értelmezésbe, mely szerint a férfialak maga Duchamp lenne, a nőalak jelöltjének pedig Suzanne Duchamp, a művész testvére tekintendő.⁹ A festmény kompozíciója hasonlít Maier ábrájára, de az is kétségtelen, hogy Duchamp képét az Édenkert bármely ábrázolása ihlethette, a kompozíciónak abba a részletébe pedig, amit Schwarz lombiknak vél, bármilyen edényforma beleérthető. De ha figyelembe vesszük Duchamp állítását, mely szerint „a művet a Nézők hozzák létre”, miért ne hozhatna létre akár egy okkultista képet az erre érzékeny néző vagy értelmező?

Schwarz idézi Duchamp híres mondását: „Ha műveltem is az alkímiát, a ma egyedül elfogadható módon tettem, vagyis úgy, hogy nem is tudtam róla.”¹⁰ Octavio Paz saját okkultizmuskritikájának igazolásaként tekint e kijelentésre: „Egyértelmű hitelmegvonás”, úgy érte, hogy az okkult-hermetikus értelmezéseket illetően.¹¹ Egyébként Paz könyvében is vannak spekulatív elemek, így nála is szerepet játszik a tantra-jógával való példálózás. De az ő kulturális referenciái is inkább analógiák, sőt könyvének több helyén elutasítja az általa említett obskúrus hagyományok és a Duchamp munkái közötti történeti-filológiai jellegű összefüggés lehetőségét. „Nem tudatos hatásról beszélnek: a neoplatonikus hermetizmusból szár-

mazó eszmék láthatatlanul keringenek körülöttünk, mintha szellemi vérkeringésünk volna mindez, mely felszívódik gondolkodásunkba és érzelmi világunkba.”¹² De lényegesebb ennél (függetlenül a FIATAL FIÚ ÉS LÁNY TAVASSZAL feltételezett okkult jelentéseitől), hogy a NAGY ÜVEG esetében az olyan motívumok, mint menyasszony, vőlegény, jegyesség, esküvő, mátká, annyira evidensen az alkímiai transzmutáció képzetköréhez tartoznak, hogy az erre alapozó értelmezéseket nem tekinthetjük teljesen megalapozatlanoknak. Paz valószínűleg azért tartja a saját (egyébként elmemozdító) értelmezését racionálisabbnak vagy helyénvalóbbnak, mint az „okkultistákét”, mert az ember libidóháztartásának létezését (melyen NAGY ÜVEG-interpretációja alapszik) „tudományosabb” feltételezésnek tekinti, mint az alkímiai transzformáció létezését, elvégre a szex mégiscsak kézzelfoghatóbb valami, és maga Freud is természettudósna vallotta önmagát. Paz értelmezése így Házás elgondolásával osztozik (pontosabban fordítva), utóbbi ugyanis az ismeretelméletet és a nyelvfilozófiát tekinti kitüntetett és nyilvánvalóan releváns tudásterületnek, hiszen a nyelvhasználat is reálisabb valami a Bölcsék Kövénél, és Duchamp is erősen érdeklődött a nyelv jelenségei iránt.

6

Az értelmezéstörténeti áttekintést követően Házás Nikoletta saját interpretációja következik. Házás a következő kérdésirányokat jelöli ki. Először: ne redukáljuk az életművet a ready-made jelenségeköré (ahogy a konceptuális művészetet eszményítő megközelítések esetében történt), hanem vizsgáljuk összefüggéseiben. Másodszor: az életművet vizsgáljuk meg teljes, „zavarba ejtő heterogenitásában”, ne csak a nagy művekkel foglalkozunk, hanem a jegyzetekkel, nyilatkozatokkal és egyéb dokumentumokkal is. Harmadszor: a „szerző halála” koncepciót figyelmen kívül hagyva irányítsuk az elemzést a szubjektum és a művek, illetve a szubjektum és az „élet-mű” kapcsolatára; szubjektum alatt a francia posztstrukturalizmus szubjektumelgondolása értendő. Negyedszer: a szubjektumelmélet és a művek egymásra vonatkoztatásából nyert felismeréseket kapcsoljuk össze az elbeszélés és az ironia fogalmait vizsgáló irodalomelméleti megközelítésekkel. (22–23.)

Házás szerint Duchamp munkái a művészi jelentéslétesítés folyamatára történő reflexió-

ként értendők, tehát a művészet ábrázolófunkciójának tévesztését tudomásul véve azzal foglalkoznak: mi a művészet, mi a műalkotás, mi a művészeti közeg, mi a művészvilág. (E kérdést járja körül Újlaki Gabriellának az Artpool-kötet függelékében közölt tanulmánya is.)¹³ A részletelemzéseket illetően izgalmas törekvése a kötetnek, hogy a nyelvi és a vizuális közleményeket együtt látó szemléletet érvényesít. Abból indul ki, hogy Duchamp művei tárgyi státuszukat tekintve a dolgok és a szavak között helyezkednek el, éppen az átmenetiségből nyerik jelentőségüket. Másrészt tárgyi rendszer és nyelvi rendszer határeseire utal az a gondolat, hogy a műalkotás (ahogy Duchamp művészetében megjelenik) tudatosan a *nyelvi közlésmódot imitálja*, olyan jelentéslétesítő eljárásokat használ (esetleg bitorol), amelyeket a nyelvnek szokás tulajdonítani: ilyen a *képközlés* vagy az *elbeszélés*. Itt szükséges megemlíteni Duchamp-nak a nyelvi humorhoz való közismert vonzódását vagy azt, hogy azok a talányos címek, melyekkel műveit ellátta, mindig tudatos megfontolások eredményeként születtek meg. Ezzel kapcsolatban a könyv Jean-Pierre Brisset, valamint Raymond Roussel nyelvfelfogásának Duchamp-ra gyakorolt hatásával foglalkozik. (43. skk.)

Végül (a fentiekhez is kapcsolódva) megemlítendő a kötetnek az a módszertani elgondolása, hogy Duchamp műveit a művész írásos megnyilatkozásaival együtt, azok alapján kell értelmezni. Egyébként a Házás Nikoletta által figyelembe vett szövegek nem kizárólag peremszövegek vagy önkomentárok, hanem műalkotások: a híres „dobozok” részei. Ez védhető álláspont, viszont nagyon sok avantgárd műalkotásra vonatkoztatható: Malevics fehér és fekete négyzetei is jobban érthetőek a TÁRGY NÉLKÜLI VILÁG fejtegetései alapján, mint azok nélkül, csak az a kérdés, hogy ilyenkor mit értünk – úgy mond – „jobban”: a teoretikus szöveget vagy tényleg a művet? Másrészt egy „okoskodó” műtípus eszményiteneke, melynek paradigmája a konceptuális művészet. Ez sem baj, de azt is látnunk kell, hogy ha a nyelvfilozófiát és az ismeretelméletet hívjuk a műértelmezés segítségéül, akkor a legtriviálisabb műalkotással kapcsolatban is rendkívül bonyolult jelentéseket mutathatunk ki, hiszen megfelelő előfeltevések alapján minden kellően érdekessé és jelentésekben gazdaggá válik. Házás elemzéseiből példaként arra utalnék, hogy amennyiben akár csak any-

nyit állítunk, hogy a NAGY ÜVEG átérészi a fényt („transzparencia”), vagy akár azt, hogy visszaveri („tükör”), akkor a legalapvetőbb ismeretelméleti metaforák és dilemmák sűrűjében vagyunk. A művészek önértelmezései pedig nyilvánvalóan fogódzkodat nyújtanak műveik megértéséhez, de az is gyakori, hogy egy művész félreérti saját törekvéseit. Persze lehet, hogy éppen Duchamp a nagy kivétel, hiszen ő éppen hogy szakítani óhajtott azzal a közkeletű képpel, melyet a franciák a „buta festő” alakjáról alkottak.¹⁴

7

Duchamp hatástörténetében talán a *readymade* játszik a legnagyobb szerepet. Házás Nikoletta az értelmezői hagyományok alapján rendezi paradigmákba a *readymade* fogadtatástörténetét, a polgárpukkasztástól kezdődően a konceptuális művészet szempontjait. A *readymade* valamiféle „*ontológiai bizonytalanságot*” képvisel: talán nem műalkotás, de nem is közönséges tárgy. A könyv Arthur C. Danto, Octavio Paz, valamint Thierry de Duve álláspontját idézi. Danto szerint a *readymade* sajátos metamorfózis eredménye, a tárgy mintegy a szemünk látára válik műalkotássá: „*elsőként vitte véghez azt a szubtilis csodát, amely a közönséges létezés Lebensweltjének tárgyait – a lóvakarót, a palackszárút, a biciklikereket, a piszoárt – műalkotássá változtatta*”. (79.) Octavio Paz szerint a *readymade*-ek nem önmagukban jelentősek, hanem azért, amire utalnak. Voltaképpen jelek: „*a művek megkérdőjelezésének és tagadásának jelei*”. (79.) Valamint: „*Paz szerint a readymade: »Nem művészet és nem antiművészet, hanem valami semleges dolog a kettő közötti üres zónában. « A readymade-ek hozadéka ugyanis »nem képzőművészeti, hanem kritikai és filozófiai természetű.*” (81.) De Duve szerint „*a readymade nem tárgy, hanem tárgyak együttese, és nem a művész gesztusa vagy intenciója, hanem egy bármely tárgyra rábüggyezett kijelentés [énoncé]: »ez művészet«*”. (79.) „*[N]em műalkotás, hanem a műalkotás artefaktuma, második szinten lévő, artificiális műalkotás: nem szimplán művészet, hanem a művészetről szóló művészet vagy még inkább, Duchamp kifejezését használva, »művészet a művészet apropóján.*” (82.) Házás konklúziója a *readymade*-ek jelentőségéről: „*A másságával zavarba ejtő readymade tehát nemcsak a műtárgy, hanem a művészetfogalom értelmét is reflektorfénybe helyezi. Mintegy kiprovokálja a művészeti szótár fogalmainak felülvizsgálatát, melyről*

nyomban kiderül, hogy nincsen maradéktalanul felkészülve a readymade által képviselt műtárgyfogalom befogadására. Mindez pedig zavart, bizonytalanságot okoz.” (86.) E hatástörténeti folyamat végpontja talán a „művészet halála” gondolat: „Mivel a readymade hasadást jelent a jelenség és a jelenség leírására szolgáló nyelv között, sokak szerint feltűnése magának a »művészet halálának« okozója.” (86.)

E véleményekből látható, hogy Duchamp művészetét illetően a readymade-ek szolgáltattak leginkább alapot ahhoz, hogy a konceptuális művészet előfutáraként vagy sajátos művelőjeként tekintsenek rá. A műalkotás érdemi megítélését félretelölő zsurnalisztikus „humbug” koncepcióktól a konceptuális előfeltevések filozófiai elemzéséig hosszú út vezet, mind intellektuálisan, mind történeti szempontból: a tízes évektől a hetvenes éveken keresztül napjainkig. Történeti szempontból különösen megmutatkozik Duchamp különös nagysága: magába sűrítette a század legfontosabb művészeti tendenciáit (kubizmus, dadaizmus, szürrealizmus, pop-art, konceptuális művészet, body-art), és nem eklektikus módon (mint a minden hatást válogatás nélkül magába kebelező Picasso esetében), hanem koncepciózusan gondolkodva és mindig az elsők között.

8

A szerző érdekes fejezetet szentel Duchamp híres „dobozainak”. Ezek a különös tárgyegyüttesek olyan interdiszciplináris elgondolás jegyében jöttek létre, melyet napjainkban *Lebenskunstwerk*nek neveznek. A dobozokba helyezett tárgykollekciók Duchamp biográfiáját sűrítik magukba, így afféle tárgyi-textuális eszközökön keresztül kibontakozó „énelbeszélések”. Az utóbbi szempont Házas Nikoletta számára különösen fontos, egyrészt, mert Duchamp munkáit néhány hasonló álláspontot képviselő kortárs művész törekvéseihez kapcsolja, akik Duchamp „köpönyegéből bújtak elő”, másrészt, mert itt jól használhatja az általa preferált irodalomelméleti szempontokat is. A ZÖLD DOBOZ ÉS A FEHÉR DOBOZ egyrészt afféle privát emlékmű vagy archívum: „Duchamp mindkettőt a Nagy üveghez és más dolgaihoz tartozó hevenyészett és töredékes jegyzetek egybegyűjtésére használja.” Lapjaik elmozdíthatók és felcserélhetők, ezért nemcsak arra alkalmasak, hogy Duchamp nehezen érthető alkotásainak lehetséges jelentéseit magyarázzák,

hanem arra is, hogy „végtelen könyv”-ként, nyitott, poliszémikus, fluktuáló tárgyi-irodalmi alkotásként szemlélje az utókor őket. Miként Házas megfogalmazza: „egyfajta könyvhelyettesítő dokumentumok, melyek a mallarméi KÖNYV-koncepciót idézik meg: lapjaik kicserélhetőek, térben és időben variálhatók, vagyis a világot folytonos változásban, átalakulásban igyekeznek megragadni”. (116.) Házas koncepciója szempontjából az „1936 és 41 között elkészített »hordozható műzeumként« emlegetett bőröndök” a legfontosabbak. „A jelentősebb festmények és readymade-ek mintegy háromszáz példányban készült miniatűr változatai, melynek Duchamp a DOBOZOK A BÖRÖNDBEN (*Boîtes-en-valise*) nevet adta. A saját »dolgozról« készült reprodukciókat magukba rejtő, különböző színű bőrbevonattal, különböző tárgyakat különböző sorrendben és elrendezésben magában foglaló bőröndök tehát maguk is amolyan kicsinyített és szelektált »Duchamp-életművek«.” (117.) (A szájbarágás veszélyét vállalva ismét utalok arra, hogy itt nemcsak a művészi *oeuvre* kicsinyített másairól van szó, hanem arról, hogy ezek „élet-művek”, az életpálya egyes szakaszainak műalkotásként értendő reflexiói.)

E dobozok kapcsán arra tesz kísérletet a szerző, hogy megfogalmazza Duchamp iróniájának sajátos természetét. Értelmezése két elven alapszik. Egyfelől (a szakirodalommal összhangban) azon, hogy Duchamp iróniája nem kritikai, hanem *affirmatív* karakterű. Másfelől azon, hogy Duchamp esetében az én ironikus megkettőződésének szinkron mozzanata összekapcsolódik az én tárgyi-allegorikus eszelésének időbeli rendjével. „[Duchamp esetében] az *irónia nem kizárólag szinkron struktúra, következésképpen temporalitása nem feltétlenül negatív temporalitás.*” (118.) Duchamp „*egyfelől megtartja a megkettőződés gondolatát, másfelől pedig túl is lép azon a megsokszorozódás és a sorozatba (lásd narratív rendbe), illetve – a különböző típusú dobozok esetében – ideiglenes térbeli alakzatokba rendezés révén. Mindezt – a nagy ironikus Mallarméhoz hasonlóan – a tér és az idő együttes elgondolása és felhasználása teszi számára lehetővé.*” (119.)

Házas Nikoletta a kijelentést alkotó én, illetve a kijelentés érvényességét relativizáló én egyidejű jelenléte (tehát az irónia), illetve a tárgyak egymásmellettiségén alapuló, szukcesszív jelsort alkotó kifejezőmód (vagyis az allegória) egységén keresztül értelmezi Duchamp művészetét. Duchamp munkássága e szempontok alapján az eddig megszokottnál is szofisztikáltabbá válik,

hiszen az irónia a par excellence intellektuális retorikai alakzat, de ellenzői az allegóriát is intellektuális túlsúlya miatt szokták elmarasztalni. Amikor Házas kiemeli azt, hogy Duchamp munkáinak tárgyi szintaxisa allegorikus karakterű (nemcsak szukcesszív rendjüknek, hanem töredékes jellegüknek köszönhetően is), akkor ahhoz a Walter Benjaminra hivatkozó gondolat-körhöz kapcsolódik, mely az allegóriát az avantgárd műalkotás paradigmatis formájának tekinti.¹⁵ Duchamp apropóján a szerző megfogalmaz néhány olyan szempontot, melyek jól érvényesíthetők az élet és a művészet egységét képviselő, a szubjektum jellemzően fotografiai elbeszélésén alapuló törekvések (Christian Boltanski, Cindy Sherman, Sophie Calle munkái) értelmezése során – így Duchamp munkássága egy kortárs irányzat kritikai értelmezésének organonjává, illetve időbeli mintájává válik.¹⁶ Félretéve a szokásos „Ki tette meg először ezt vagy azt?” kérdést, Duchamp sajátos énelbeszélő törekvései nyomán jól értelmezhetők a vele gyakran párhuzamba állított Erdély Miklós egyes munkái is, ami most Házas elemzése alapján különösen jól látható.¹⁷

9

Házas Nikoletta munkája koncepciózus elemzés, mely a Duchamp-ra vonatkozó angolszász és francia szakirodalom elmélyült ismeretén alapszik. Problémaorientált módon korszakolja az életművet, a korai, kubistának mondható festmények, majd a NAGY ÜVEG és a ready-made-ek, végül a „dobozok” kapcsán kijelöl néhány fontos paradigmát az életművön belül, és ezek alapján átfogóan és érdekesítően mutatja be a meglehetősen bonyolultnak mondható oeuvre egészét. Ahogy Házas könyve rekonstruálja Duchamp pályáját (és értelmezésének történetét), úgy a dandy, az életművész, a kubista művész, az a-művész, a szurrealista, a pop-art művész, a konceptualista és végül a művészet „halálának” megtestesítője jelenik meg előttünk különböző átfedésekben és szakaszokban. Ez elég ahhoz, hogy Duchamp ne csupán a XX. század egyik legtalányosabb, hanem talán legfontosabb képzőművészeként legyen értelmezhető, aki nem csupán irányzatokat testesített meg és kezdeményezett, hanem rákérdezett arra (de valamiképpen válaszokat is adott), hogy mi a művészet feladata a stíluskorszakok és formaproblémák egymásra következéseként értett művészettörténet „kimerülése” után.

Jegyzetek

1. Görgényi mint sakkszakíró nagy figyelmet szentelt a versenyszerűen sakkozó Duchamp alakjának. Erről lásd Ébli Gábor: DUCHAMP, SAKK, MŰGYŰJTÉS: GÖRGÉNYI FRIGYES. *Enigma* (39), 2004. 151–154; valamint Görgényi Frigyes: DUCHAMP BUDAPESTEN. *Enigma* (39), 2004. 155–160.
2. A Duchamp-szimpozium alkalmával például a Bódy Gábor által szerkesztett *Infermentál* számaiból válogattak, valamint Szentjóbó Tamás és Szirtes András filmjeit vetítették; Márta István, Rácz Zoltán és Wilhelm András pedig Galántai György zenélő szobrait szólaltatták meg.
3. Kozma György: ÖT PERC. In: DUCHAMP SZIMPOZION, 60. *Élet és Irodalom*, 1988. január 8.
4. Lásd még: „a homályos területekre tévedt Duchamp-kutatás fő csapásainak kijelölése”. (15.)
5. Arturo Schwarz: THE COMPLETE WORKS OF MARCEL DUCHAMP. Revised and Expanded Edition. Vol. 1–2. London–New York, 1997. Thames and Hudson.
6. Erről Jean Clair tanulmánya is megemlékezik, mely az *Enigma* folyóirat Házas Nikoletta által szerkesztett Duchamp-számban olvasható. Lásd Jean Clair: DUCHAMP ÉS A SZÁZADVÉGEK. Ford. Simon Vanda. *Enigma* (39), 2004. 25–64., 38. skk.
7. Érdekeséggént említhető, hogy Thienemann Tivadarnak az emigrációban írott nyelvfilozófiai munkáira (SUBSCONCIOUS LANGUAGE, 1967; SYMBOLIC BEHAVIOR, 1968) is több helyen hivatkozik.
8. Schwarz: i. m. Vol. 1: THE TEXT, 95–96.
9. Uo. 100.
10. Uo. (PREFACE, i–ii.) A magyar fordítás Octavio Paz könyvből; lásd: Octavio Paz: MEZTELEN JELENÉS (MARCEL DUCHAMP). Ford. Somlyó György, Csuday Csaba. Helikon, 1990. 147.
11. Paz: i. m. 125.
12. Uo. 35. Vö. 55., 126.
13. Lásd: „A modern reprezentáció pszeudojellegét a ready-made a funkció elvesztésével magyarázza. Egy tárgy, mely a múzeumi megjelenésen túl semmilyen célt nem szolgál, nem is vállalhatja magára, hogy világok közt közvetítsen. Egyetlen dolgot tehet, hangsúlyozottan állítja önmagát. A pszeudo-reprezentációs tárgy tehát mit sem változtat a közegen, ám szokatlan helyen történő megjelenésével mégis felhívja a figyelmet a szituáció ürességére.” Újlaki Gabriella: A READY-MADE, AVAGY A REPRESENTÁCIÓ CSAPDÁJA. In: *Duchamp Szimpozium*, 56–59., 58.
14. Vö. Görgényi Frigyes: EGY BIZONYOS MARCEL DUCHAMP. Kijárat, 1996. 42. skk.
15. Ezt Peter Bürger neutrális, ám lényegében pozitív jellegű megközelítéssel tárgyalja, míg Lukács György ismeretes módon elutasítja, mert esztétikai eltévelyedésnek tekinti. Vö. Peter Bürger: AZ AVANTGÁRD MŰALKOTÁS. Ford. Seregi Tamás. *Szépliteratúrai ajándék*, 1997/3–4. 5–29., 14–18., valamint Lukács György: AZ ESZTÉTIKUM SAJÁTOSSÁGA, 1–2. kötet. Ford. Eörsi István. Magvető, 1965. 2. kötet: 771–786.

16. Lásd Házas Nikoletta: KÖZELRŐL TÁVOLRA ÉS KÖZELRE. (CINDY SHERMAN ÉS SOPHIE CALLE). *Lettre Internationale* (69), 2008. nyár. 25–27.; uő: A KÉPTELEN IDENTITÁS DOKUMENTUMAI. SOPHIE CALLE KIÁLLTÁSA. *Balkon*, 2001/5. 26–28.

17. Erdélyt ilyen megközelítés alapján elemzi Forgács Éva írása: IDŐMETSZETEK, PÁRHUZAMOS IDŐSÍKOK ERDÉLY MIKLÓS IDŐUTAZÁSÁBAN. In: Forgács: A DUNA LOS ANGELESBEN. Kijárat, Pécs, 2006. 64–70.

Havasréti József

EGY ÁGYBAN A POLITIKAI ELLENSÉGGEL

Gerő András: *Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában (Habsburg történeti kismonográfiák, 1.) Új Mandátum, 2009. 200 oldal, 1903 Ft*

Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista korszakban Nyitott Könyvműhely, 2010. 200 oldal, 3990 Ft*

Se nő, se zsidó

A történettudományban Carl Schorske nevezetes munkájának¹ megjelenése óta hagyományba van annak, hogy a *fin de siècle* Bécsét a modernitás kísérleti laboratóriumaként, zseniket és remekműveket termő sokszínű, esztétizált, élveteg nagyvárosi magaskultúráként közelítsék meg. Egy ideje azonban ezt az elképzelést több tekintetben is kritizálják, pontosítják a történések. Például ma már aligha lehet reflektálatlanul férfikultúráként ábrázolni ezt a világot, az Osztrák–Magyar Monarchia fővárosa a nemek közötti viszonyok újrafogalmazásában is kulcsszerepet játszott.² Elég, ha csak arra utalok, hogyan értelmezi Thomas Laqueur – sokat vitatott³ – MAKING SEX című munkájában Freud idevágó gondolatait.⁴ Pszichoszexuális fejlődélméletének azt a tételét helyezi Laqueur a gender studies kontextusába, mely szerint a felnőtt, egészséges nő erotikus érzékenységének székelye a vagina, ide vándorol át a kielégülés a csiklóról a serdülés során. Freud ezzel feltalálta (nem pedig felfedezte) a hüvelyi orgazmust, mivel Laqueur szerint mindaddig senkiben fel sem merült, hogy létezne bármiféle kielégülés

a klitorálison kívül is, sőt minden természettudományos tudás ennek ellenkezőjét állította. Freud a női nemi szervek biológiáját a heteroszexuális közösülés társadalmi normájához igazította, vagyis a nő szexuális emancipálásához először át kellett alakítani a női testet a férfuralom igényeinek megfelelően, a női orgazmusnak biológiailag meghatározott helyéről át kellett vándorolnia kulturálisan kívánatos helyére. Freud kimetszette a klitoriszt a nyugati kultúrából, a női test ettől fogva akkor számított normálisnak, ha folytonosan hisztérikusan működött, neurológiailag indokolatlan tüneteket produkált.

A Monarchia székhelyének schorskei közképet azonban nemcsak a gender studies irányából kritizálták. Az újabb kutatások azzal is számolnak, hogy volt egy olyan Bécs is, amelyik számára a nagyvárosi forgatag, az idegenség tapasztalata nem teremtő közegnek, hanem pusztító káosznak tűnt, amelyikben az ifjú Adolf Hitler forgolódott.⁵ Ezt a Bécsét szintén erősen foglalkoztatta a nőiség, ám nem olyan modellekben gondolkodott a nemek viszonyáról, mint amilyenben Freud. Láthattuk, nem épp ártatlan mindaz, amit a századfordulós Bécsről szóló történetek egyik állandó főhőse elmondott a nőkről, de vitathatatlan, hogy a nőnek Freudnál legitim helye van a társadalomban, amennyiben interiorizálja, maga gyakorolja magán a férfiuralmat. A másik Bécsnek a képviselői azonban a nőben nem civilizálandó vadembert, hanem a politikai közösségre végveszélyt jelentő ellenséget láttak. Velük foglalkozik Gerő Andrásnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Közép-Európai Egyetem professzorának a kötete.

Már sok kutató felfigyelt arra, hogy a nemi és a faji előítéletek, illetve az antifeminizmus és az antiszemitizmus szorosan korrelálnak egymással mind a populáris kultúrában, mind az egykori tudományos diskurzusokban.⁶ Ismeretes például, hogy a középkortól elterjedtek voltak a zsidók analízis vérzéseiről szóló mendemondák. Ezeket a vérzéseket a XVI. században a zsidó férfi femininségét igazoló menstruációvá értelmezték át, és a hiedelem egészen a huszadik századig élt.⁷ Volt idő, amikor a női és a férficsontváz közötti különbséget az anatómusok úgy kívánták megérteni, hogy a női testet az alsóbbrendűnek tekintett fajok testéhez hasonlították.⁸ És hogy egy kimondottan a bécsi

századvégre vonatkozó példát is hozzak, Sander Gilman olvasatában Freud pszichoanalízise a faji kategóriák transzmutálása társadalmi nemi kategóriákká. Freud szerinte úgy igyekszik a férfi- és a női nem között elhelyezkedő, különálló, feminin típusként definiált zsidó férfi közkeletű kortárs elképzelésétől szabadulni (sőt megszabadítani magát), hogy univerzális férfi- és női testet, illetve nemi identitást teremt, és erre építi pszichológiáját.⁹

Gerő András könyve ugyanezt az átválthatóságot fedezi fel és vizsgálja, csak hogy nem Freud, hanem a fiatal Hitler Bécsében: azt, hogyan szövődött itt össze a fentebb említett nyíltan nőgyűlölő diskurzus az Osztrák–Magyar Monarchiában gazdagon burjánzó rasszista (különösképpen a zsidóellenes) eszmevilággal. Egyfelől arra vállalkozik, hogy rekonstruáljon egy olyan politikai beszédmódot, amely – okkal – kívül rekedt a századfordulós Bécs közképét elrendező kulturális kánonon mind a történettudományban, mind az osztrák emlékezetpolitikában. Két kivétellel (Otto Weininger, Georg von Schönerer) legfeljebb a Hitler eszméinek forrásvidékét feltérképezni igyekvő történeti munkákban felbukkanó szerzők jórészt elfeledett sorait citálja a kötet – ennyiben a könyv szöveggyűjteményként is funkcionál. Másfelől el kívánja helyezni ezeket az egyszerre nő- és zsidóellenes szövegeket abban az intellektuális és politikai kontextusban, amelyben létrejöhetnek és hatást fejthettek ki.

Gerő esszéisztikus lendületű érvelése abból indul ki, hogy a haladásba és a minden állampolgárt magába foglaló nemzet eszméjébe vetett hitnek a XIX. század végén megfigyelhető európai válságára három olyan jelentősebb, politikai potenciállal is rendelkező válasz született, amely az Isten/Ördög dualitás vallásos hagyományának szekularizálásán alapult. Az egyik eszmetörténeti fejlemény a nem, a másik a faj, a harmadik pedig az osztály fogalma köré épült, és mindahány megalkotta a maga ellenségképét: a nőt, a zsidót, illetve a burzsoát. A három strukturálisan hasonló gondolatrendszer közül a Monarchia fővárosában kettő, a rasszizmus és a mizogínia egymásba folyt. Hogy miért éppen itt? Gerő részben az Osztrák–Magyar Monarchia minden népe között megfigyelhető kölcsönös utálkozáshoz és fensőbbégerzéshez kapcsolja a jelenséget. Részben azonban a Német Császárság megalakulásából adódó, sajátosan ausztriai

német identitáspolitikai válaszúthoz köti a századfordulós Bécs feltűnő fogékonyságát az ellenségképző politikai eszmékre. Ahhoz tehát, hogy a németiség a Monarchiában ettől kezdve logikusan faji értelemben volt átélhető – hadd mondjam így – a haza fojtogató idegenségének tapasztalatához (amelyet rendre valamiképpen a zsidó sokjelentésű fogalmának segítségével fejeztek ki). Boldog vérszomjaz békeidők.

A kötet öt szöveget idéz és elemez hosszabban kivétel nélkül nyíltan vagy áttételesen a német Volk nevében beszélő, noha többségükben valamilyen értelemben zsidónak is tekinthető (és tekintett) férfiatól. Az első Georg von Schönerertől, az össznémet mozgalom Führerétől származik. 1906-ban a Reichsrat képviselőházában tartott beszédében nem is említette magukat a nőket, csupán a férfiatlanságot. Ugyanis Schönerer a választójog kiterjesztését – vagyis, értelmezése szerint, a németek önfeladását, politikai közösségük ellenségei közé süllyedését – önkíherelésként (Selbstentmannung) beszélte el, a zsidó „csürhét” pedig „nemzetközi kaszt-ráltaknak és eunuchoknak” nevezte. Vagyis a szónoklatban az (igazi) németet férfiassága különbözteti meg a Gonosztól. Ha elnöiesedik, maga is saját ellenségeinek sorában találja magát. Schönerer kétségtelenül úttörő munkát végzett: olyan szóképeket használt, amelyek az állítólagos német/zsidó politikai szembenállást és értékkülönbözőséget azzal tették megfoghatóbbá, közérthetőbbé, hogy a férfi/nő ellentét és értékkülönbözőség nyelvére fordították le, amivel megnyílt az intellektuális lehetőség a német/nő ellenfogalmi struktúra kidolgozása felé.

Az ógermán motívumnak a radikális ausztriai német nacionalizmusba építésében érdemeiket szerző Guido von Listtől idézett szöveg 1908-ban már evidenciaként kezelte árják és nomádok (értsd: mindenekelőtt zsidók), valamint árják és nők folytonos küzdelmét, és azt részletezte, milyen formákban tott rá a nomád és – megfelelő házastársi alávetettség híján – a nő az árjára. Listnél azonban ezek a történetek párhuzamosan futnak, nem azonosítja a nőt a zsidóval, csak – ahogy Gerő többször is mondja – összezárkóztatja a két politikai szintre emelt előítéletrendszert egyetlen könyv lapjaira.

A mizogínia (és a zsidó öngyűlölet) nagy klasszikusa, Otto Weininger híres NEM ÉS JELLEM című disszertációjához fűzött fejezeteiben azonban alaposan összeszótta a két szálát: kiterjesztette

a nőre a faji, míg a zsidóra a nemi logikát. Nő és zsidó (pontosabban a zsidó és a nő eszméje) itt nem csupán egymás metaforája, hanem – mint Weininger mondja – homológia van közöttük, és Weininger részletesen ki is bontja, mi a zsidó karakterében a nőies, és mi a nőében a zsidós. Röviden az, hogy egyaránt képtelenek a közösség magasztos céljai érdekében feláldozni magukat, rövidlátó önzésük nem mutat túl a koitusz akarásán. A minden addiginál nőiesebb korban halálos veszélybe került politikai közösség ezért úgy menthető meg – folytatja Weininger –, ha megtagadja a férfi, vagyis az árja a közösülést, amivel elpusztítja a nő eszméjét, na és mellékesen azt a közösséget, amit meg akart menteni, sőt az emberiséget is.

Gerő ezután Weininger gondolatainak szétáramlását követi nyomon, azt, hogyan használták, vulgarizálták a bécsi írástudók például a hétköznapi politikai küzdelemben vagy épp az irodalomértésben a két előítélet keresztvezését. A férfigegemonia és a fajtisztaság ideálját terjesztetni hivatott *Ostara* füzetek elindítója, Jörg Lanz von Liebenfels az anyasági biztosítás bevezetése ellen szóló, Weininger művét több ízben szó szerint átvevő munkájában 1909-ben a nő és a zsidó eszméjének homológiáját a nők és az alsóbbrendű fajok (például a nők „mediterrán bűntársai”, „értékpapír- és árutözsdebeli barátai”, „sárga bestiák”, „négerék és mongolok”) közötti tényleges „hazaellenes” szövetségre, cinikosságra egyszerűsíti, amelyet történetileg is nyomon követ.

Végül Arthur Trebitschnek, az NSDAP bőkezű zsidó származású mecénásának 1920-ban írt recenzióját idézi a kötet, melyben a weiningeri tézis segítségével olvassa egy kortárs regénynek egy zsidó nő és egy árja férfi nemi erőszakba torkolló kapcsolata körül forgó cselekményét. Trebitsch ezzel mintegy megszemélyesítette a nő és a zsidó fogalmának összefonódását, és a regényben ábrázolt fiktív mindennapok szintjén mutatta meg, hogyan dolgozik az ellenség. Gerő értelmezésében ez a két előítélet összedolgozásának csúcspontja, mert megmutatja, hogyan teszi érvénytelenné az általános érvényű morál eszméjét az ellenségalkotó logika: Trebitsch a regényben szereplő zsidó nőt hibáztatja, amiért nem nyugszik bele megerőszkolásába, ugyanakkor az árja férfi erőszakossága nem botránkoztatja meg. A tettek megtétele e ettől kezdve már nem a tettek mibenlététől függ,

hanem attól, hogy ki az, aki végrehajtja azokat, és kivel szemben teszi.

Gerő András művét olvasva óhatatlanul is felmerül a kérdés: vajon mi az oka annak, hogy a nőellenes és az antiszemita politikai gondolkodás összeforrt? A szerző taktikusan nem exponálja ezt a nehezen tisztázható problémát, ehelyett inkább arra próbál felelni, hogy a századfordulós Monarchia fővárosában miért történhetett meg, sőt miért épp ott történhetett meg a fúzió. Legfeljebb csak a sorok közül lehet kiolvasni, hogy Gerő szerint a strukturálisan hasonló diskurzusok mintegy maguktól, tartalmuktól függetlenül egymásba folynak. Ám ha ez így lenne, akkor azt kellene tapasztalnunk, hogy ad absurdum az arabellenesség hajlamosít az Izrael-ellenességre, holott rendszerint éppen fordítva van: aki szereti Jerryt, az utálja Tomot. Lennie kell tehát valami sajátzerűen közösnek a nőgyűlölet és az antiszemitizmus tartalmában, amely lehetővé teszi, hogy logikusan következzen egymásból a két eszme.

Aligha várja el tőlem az olvasó, hogy itt megnyugtatóan meghatározzam, mi is ez a közös vonás, legfeljebb érdemes felvetni, hogy mindkét ellenségképző beszédmód látszólag biológailag meghatározott, a természetesség hatását keltő megkülönböztetésekre épül, az egyik a másik „igazságát” erősíti naturalizált voltánál fogva. És van itt még valami, amit legegyszerűbben talán egy történet elmesélésével világíthatok meg. 1924-ben Gyöngyösön élénk polémia folyt a Gyöngyösi Bank Részvénytársaság elzsidósodásáról. A részvénytársaság közgyűlésén erős antiszemita frakció támadta a menedzsmentet. Az egyik helyi hetilapban erre reagált egy levelező „Fajvédő” aláírással.¹⁰ Fajvédő leszögezte, hogy a bank elzsidósodása tény, és hogy a fajvédelmi törekvéseket általában ő maga is minden erejével támogatja, de eszmetársainak közgyűlési akcióját mégsem helyeselheti. Hogy miért? Fajvédő maga is részvényese volt a banknak, és úgy vélte, annak vezetése jó – zsidó – kezekben van. Mint mondja: „*tisztelet és becsület keresztény véreimnek, de a banküzlethez nem sokat értenek*”. Az antiszemita levelező tehát a faji diskurzuson belül maradvá tudta megokolni, miért alszik nyugodtabban, ha zsidó kezekre bízhatja tőkét. Azért, mert a zsidók szerinte jobban értenek a banküzlethez, mert keresztényként rájuk szorul. És ezzel nézetem szerint eljutottunk arra a pontra, ahol az anti-

szemita és a nőellenes előítéletek tartalmilag találkoznak: a nő és a zsidó olyan ellenség, akit a férfi és az árja bizonyos tekintetben igényel és csodál. Akit elnyom és lenéz, de előreenged az ajtóban és a banküzletben, szóval akire vágyakozik, hiába jelent rá halálos veszélyt. „*A nő a férfi bűne*”¹¹ – mondja Weininger, és úgy tűnik, hogy ennek megfelelően a zsidó pedig az árjaé.

Kádár leányai

Mint említettem, Gerő András kiindulópontja az, hogy a századelőn három hasonló szerkezetű ellenségképző ideológia is jelentős hatást fejtett ki. Ezek közül az osztályellenesgeskedésben – pontosabban annak megszüntetésében – érdekelt marxizmus (bolszevizmus) sem maradt közömbös a nemi egyenlőtlenségek kérdésében, gondoljunk csak a marxista feminizmusra vagy éppenséggel arra, hogy a munkásosztály fogalma nyilvánvalóan maszkulin konstrukció. Az azonban aligha állítható, hogy ez lett volna a marxista gondolkodás fő csapásiránya. Amint azonban a kommunista párt megragadta a hatalmat, és létrejött az, amit szocialista rendszernek szoktunk nevezni, a marxizmus–leninizmus már nem lehetett többé a forradalomcsinálás laboratóriumi körülmények között kikísérletezett teóriája. Ettől kezdve az ideológiának mindenhez viszonyulnia kellett valahogy, mindenre magyarázatot kellett kínálnia, így mondania kellett valamit arról is, hol helyezkedik el az osztályharcos politikai képzeletben a nő. Miután láttuk, hogyan szövődött bele a századelőn a nőellenes diskurzus a fajiba, adódik a kérdés: vajon hogyan illeszkedtek ehhez képest a szocialista rendszerekben az osztály fogalma köré szerveződő politikai nyelvbe a társadalmi nemi kategóriák? E kérdés megválaszolásának reményében fordultam – időben a huszadik század második felére, térben Magyarországra ugorva – Tóth Eszter Zsófiának, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosának a KÁDÁR LEÁNYAI című kötetéhez.

A nem szűken a tudományos közösséghez szóló, hanem a szélesebb olvasóközönséget is megcélzó kötet mozaikszerű képet nyújt a magyarországi szocializmus női mindennapjairól az egykorú szövegek (különösen a sajtódiskurzus) és filmek, valamint az emlékezet (főképp a szerző által készített interjúk) elemzése révén. Tóth Eszter Zsófia tehát nem írástudó férfiak

magasröptű(nek szánt) szövegei felől közelít a nemek közötti viszonyok történetéhez (amint Gerő teszi), hanem az elbeszél, hétköznapi női tapasztalatok felől – ennyiben a mű feltétlenül úttörő jelentőségű a kommunista korszak magyarországi kutatásában. A munka – újszerűnek aligha tekinthető – alaptézise nagyjából így rekonstruálható: a kommunista párt és a kezében lévő állam ugyan a nők egyenjogúságát és egyenlőségét hirdette, sőt megteremtette ennek a törvényi kereteit is, a gyakorlatban mégis folyton újratermelődött a férfiuralom, a nők alávetettsége még úgy is érzékelhető, hogy a totalitárius állam a férfi állampolgárokat is törekedett elnyomni.

Tézisét különböző terepeken és időszakokban igyekszik igazolni a szerző. A második világháború után nagyvárosi környezetbe kerülő, kezdetben jellemzően cselédként, majd nagyipari munkásként elhelyezkedő falusi lányok történeteinek vizsgálata során arra jut, hogy mind a hatalom szócsöveként viselkedő fórumok, mind az elhagyott falusi közösség, de a családok, sőt maguk a lányok is ambivalensen viszonyultak új élethelyzetükhöz. Karrierépítési, férjszerzési, pénzkeresési, csinosodási lehetőségeknek is érzékelték, a modern szocialista fejlődés egy újabb bizonyítékát is látták a migrációban, ugyanakkor roppant aggodalmakat keltett mindannyiukban, hogy városba költözésükkel a lányok kikerültek a férfifelügyelet alól.

Az 1956-os forradalom és emlékezete hiába termelt ki néhány női hősfigurát is, a forradalomcsinálás par excellence férfitevékenységként mutatkozik meg az '56-ról szóló elbeszélésekben. Ezekből a történetekből úgy tűnik, hogy a párt egyeduralmának megdöntése során a nők tevékenysége mindenekelőtt a férfiak egyeduralmának megerősítésére irányult. Ráadásul a megtorló hatalom is különbséget tett az 1956-os események bírósági interpretálása folyamán a férfi és női forradalmárok között: míg a férfiak tettei mögött politikai motivációkat kerestek, addig a nők tevékenységét jellemzően (nemi) erkölcsöikből magyarázták.¹²

A könyv következő fejezete a munkaerőpiac nemi egyenlőtlenségeit és a férfias foglalkozásokat űző nők kérdését vizsgálja. A nők munkahelyi érvényesülési lehetőségei az egész korszakban szerények voltak, magának a női munkavállalásnak a támogatása vagy ellenzése is a pillanatnyi gazdasági érdekektől függött, nem

érvényesült az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elve. Azt azonban a párt a Rákosi-korszakban erőteljesen szorgalmazta, hogy az egyes foglalkozásokhoz kötődő nemi sztereotípiák érvénytelenné váljanak, vagyis hogy nők is betöltsenek tipikusan férfiakkal asszociált állásokat. A törekvés azonban nem kívánt eredményre vezetett: a traktoristalányokról közkeletűen úgy beszéltek, mint valamiféle groteszk figurákról, akiknek a munkavégzése még szexuális tisztességüket is erősen megkérdőjelezi. Később, a Kádár-rendszerben a hivatalos körök is közeltek ehhez az álláshoz, a nők férfias állásokba helyezését a Rákosi-éra jellegzetes túlzásaként tartották számon.

A lányanyák megítélésében is ugyanez a kettség figyelhető meg: sajnálkoztak helyzetük miatt, nem őket (na és nem is az apákat) okolták, hanem a proletárdiktatúra előtti népelnyomó rezsim örökségének könyvelték el a házasságon kívüli gyerekszületést, közben pedig egy abortusz kapcsán indult perben súlyosbító körülményként vette számba a bíróság, hogy a vádlott leányként esett teherbe. A rendszer utolsó évtizedeiben azonban némileg változott az összkép. A megvetés nem tűnt el, de az olvasói levelek beküldőinek (vagy a műfaj mögé bújó újságíróknak) egy részét egyre kevésbé aggasztotta mindez, elkezdték leányanya helyett gyermeket vállaló független nőnek látni és láttatni magukat. Talán a nők öntudatosságában bekövetkezett változással függhet össze, hogy immár az elvben szoros férfifelügyelet alatt álló, otthonukba zárt nőkkel kapcsolatban is morális pánik tört ki: akörül alakult ki gyanakvás, hogy vajon helyesen töltik-e idejüket a férjzett, kisgyermekes anyák, amíg vissza nem térnek munkahelyükre. A filmes fikció szintjén még az is elképzelhető volt, hogy a gyesen lévő anyák bordélyt szerveznek a maguk örömére.

Végül két országgyűlési képviselőnek választott munkásnő esetét mutatja be Tóth Eszter Zsófia. A két interjúalany természetesen nem volt önálló politikai tényező, nem választóikat képviselték, hanem csupán a párt társadalomképét reprezentálták. Ám ennek során is háttérbe szorult nőiségük, ugyanis a szerző arra figyelte fel, hogy noha magas pozícióba kerülésüket mindenekelőtt nőként élték meg, női mivoltuk miatt tartották nagy elismerésnek, felszólalásaikban erről mégsem ejtettek szót, hanem a munkásság nevében beszéltek.

Tóth Eszter Zsófiának – könyve meglehetősen kusza, ad hoc jellegű érvelése ellenére – feltétlenül sikerül alátámasztania tézisét: az olvasó meg lehet győződve arról, hogy a tőkés uralmát megdőntő proletárforradalom valóban nem eredményezte egyúttal a férfiak uralmának megdőntését, hiába állította a rendszer, hogy a nemek közötti egyenlőtlen viszonyt is megszüntette. De miképp lehetséges ez? Egyáltalán ki az, aki állít valamit, és ki az, aki ennek ellenkezőjét teszi? A hatalom a férfiurolom megdőntésén fáradozott, de az „alattvalók” mit sem törődtek ezzel? Tehát a totalitárius hatalom nem volt totális? Vagy a párt politikáján belül volt az elmentmondás: miközben az emancipációs elkötelezettségüket hangsúlyozták, ők maguk – amint erre a kötet címe is utal – paternalista módon cselekedtek? A vizsgálat eredménye több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol.

Ismét nem vállalkozom arra, hogy megfejtssem a rejtvényt, de megpróbálom körülírni, hogy véleményem szerint merre kell keresni a kiutat, és egyúttal hipotetikus választ adni eredeti kérdéseimre, hogy tudniillik miként fonódhattak össze a nemi és az osztálykategoróriák a szocializmusban. A politikai hatalom rendszert abban érdekelt, hogy a nemek közti egyenlőtlenségeket újra és újra megerősítse és hivatkozzon rájuk, mert így kölcsönösen naturalizálhatja egymást a két hierarchia.¹³ A kommunista párt azonban épp ellenkezőleg gondolkodott: hatalmát rendkívüli hatalomnak gondolta, nem a társadalmi rend konzerválása volt a célja, hanem annak felforgatásával legitimálhatta magát.¹⁴ Ennek megfelelően a nemek hierarchiáját is el kívánta törölni. Körülbelül ez az elméleti háttér hámozható ki Tóth Eszter Zsófia sorából, eddig a pontig jut el a szerző: a nők a szocializmusban nem politikai ellenségek, de nem is ellenfelek, hanem szövetségesek, és ennek a (párt)állami feminizmusnak a fényében érthetően idővel ugyan enyhülő, de erőteljes elnyomásuk.

A helyzet azonban ennél bonyolultabb volt, és érdemes ennél sokkal alaposabban szemügyre venni a korszak politikai nyelvét, amint arra már a mű egyik kritizálója is felhívta a figyelmet.¹⁵ Vegyük észre, hogy a könyv nem olyan tárgyat vizsgál, amit csupán a nemekről alkotott elképzelések határoztak meg, hanem olyat, ahol két különböző politikai dialektus találkozott össze: az osztályoké és a társadalmi nemeké, rá-

adásul kétségtelen, hogy ezek közül az előbbi volt a lényegesebb. A kommunisták politikai szótárában ugyanis a nő fogalma valójában nem szerepelt, hanem csakis a dolgozó nőé. A nőket nem általában kívánták emancipálni, hanem kizárólag dolgozói minőségükben.¹⁶ Az osztály- és a nemi diskurzus között nem tartalmi hasonlóság volt (mint a zsidó és a nő esetében Bécsben), nem voltak forgalomban feltételezések a nő és a kizsákmányoló vagy a kizsákmányolt hasonlóságról, hanem a nemekről szóló diskurzust keresztülszelte az osztálydiskurzus tenge-lye, így kettéosztva a nők halmazát az osztályhelyzetük miatt a politikai közösségbe tartozó dolgozó és onnan kizárt, osztályhelyzetük folytán ellenséges nem dolgozó nőkre.

Olyan ez, mintha a századvégi Bécsben nem a nő és az árja állt volna egymással szemben, hanem az árja nő és a nem árja (zsidó) nő. Bizonyos nőket magasztalt a kommunista rezsim, más nőkkel mindenáron le kívánt számolni. Egy ponton azonban igencsak sántít az analógiám: az árja és a zsidó nő faji kategóriái között nincs átjárás, mert valaki vagy árjának születik, vagy nem, utána már senki sem léphet át egyik csoportból a másikba. A nő osztályhelyzete azonban igenis megváltozhatott, hiszen elvben a dolgozó nő a jövőt, a történelmi haladás mozgásirányát képviselte, azt a csoportot, ahová egyszer majd minden nő tartozni fog, a gyakorlatban pedig – az osztályharc szüntelen éleződésének sztálini tétele jegyében – a dolgozók között is sorra leplezték le az osztályarúlókat. Ennek megfelelően a sztálini korszakban Magyarországon is folyton újrafogalmazta a pártállam az állampolgárok azonosságát.

Mitől függ, hogy egy nő dolgozónak számított-e vagy sem? Az ortodox kommunista válasz az, hogy attól, milyen a viszonya a termelőeszközökhöz. Az államosítások és a téveszesítés utáni Magyarországon azonban már képtelenség lett volna így kategorizálni a nőket, de a férfiakat is, hiszen úgyszólván senki sem élhetett meg többé a tulajdonából, csakis a munkájából. A férfiakat épp ezért jobb híján a proletárdiktatúra győzelme előtti osztályhelyzetük alapján sorolták a közösség tagjai vagy ellenségei közé.¹⁷ A kommunista éra előtt azonban a nők tömegei annyira el voltak zárva mind a tulajdonlástól, mind a bér munkavállalástól, hogy őket ez alapján is bajos lett volna klasszifikálni. Így a dolgozó nő fogalma üres maradt, a párt ideológiájából aligha

lehetett levezetni jelentését a konkrét azonosítási eljárásokban.

Vajon mivel töltötték ki ezt az űrt az állampolgárok? Mit kezdtek azzal a játéktérrel, amit épp a totális ellenőrzésre törekvő párt beszédmódja, politikailag kétféle nő megkülönböztetése biztosított nekik? Adódik egy meglehetősen egyszerű válasz: újrateremték a hagyományos férfiuralmat. A jelek szerint az egyik megoldás az volt, hogy a nőket férfitarozéknak tekintették, azaz családjuk férfitagjai nyomán határozták meg osztály-hovatartozásukat.¹⁸ Tóth munkájában azonban – érthető módon – jellemzően olyan nők kerülnek szóba, akik kikérültek a családi kötelekekből, így osztályhelyzetük is megkérdőjeleződött. Hogy dőlt el, hogy egy ilyen nő becsületes munkásnak tekinthető-e? A Tóth művében előadott történeteket újraolvasva úgy tűnik, ezt ugyanúgy döntötték el a sztálinista korszakban, ahogy a második világháború előtt arról ítélték meg, tisztességes-e egy lány vagy asszony. Azt vizsgálták, hogy vajon illő időpontban, illő helyen, illő társaságban, megfelelő öltözékben mutatkozott-e nyilvános helyen, ott visszafogottan viselkedett-e, elvégezte-e az otthona körüli munkákat. Vagyis azt mérlegelték, hogy férfi ellenőrzése alatt áll-e, és ha nem, akkor úgy fegyelmezi-e magát, mintha férfiak felügyelnék lépéseit. Amennyiben ezek a feltételek nem teljesültek, a nő – amint maguk a kötet hősei is mondják – elkurvult, könnyen szexuális gyengeségének áldozatává vált.

A dolgozó nő bizonytalan jelentésű fogalmának megalkotásával az ötvenes években tehát a párt lehetőséget kínál az állampolgároknak, hogy szigorúan bolsevik keretben beszéljék el a nemek közti régimódi hierarchiát. Annak azonban, hogy most már – Stephen Kotkin kifejezésével¹⁹ – bolsevikul lehetett megfogalmazni a férfiuralmat, volt egy súlyos következménye: ha egy nő „elkurvult”, az régen pusztá személyes erkölcsstelségnek számított, most viszont a rothadó, kapitalista Nyugat vagy a régi, romlott úri világ mintái követésének; ami régen még csak a szűkebb lakóköznyezet rosszallását, esetleg ellenlépéseit váltotta ki, az most már a brutális erőt képviselő pártállammal jelentett szembeszegülést. A szabadság azáltal, hogy immár a nő osztályhelyzetét definiálta, politikai bűnné vált, az pedig, hogy valaki nőnek született, politikai veszélyé. Vagyis a nők a sztálinizmus idején hiába nem számítottak általában ellenséges-

nek, a nőt éppúgy kirekeszthette a dolgozók politikai közösségéből a koitusz állítólagos akarása, mint a bécsi nőgyűlölőknél a német Volkból.

Maradt még egy elvarratlan szál: vajon hogy történhetett meg egy ilyen kontextusban, hogy a férfiuralom szigorúsága idővel csökkent? A kommunista rezsim utolsó évtizedeiben a minden más diskurzus „superegójának” számító osztálydiskurzus jelentősen átfurmálódott. A párt az osztályharcot befejezettnek (és megnyertnek) tekintette, a dolgozó nép egyre inkább az állampolgárok összességét kezdte jelenteni, elenpólusa elenyészett. Amint Kádár János az 1975-ös pártkongresszuson mondta: „ma csak szövetséges, dolgozó osztályok vannak”.²⁰ Ezzel a játéktér összeszűkültek, a nők megmenekültek attól, hogy erkölcsük vizsgálatakor újra és újra mérlegeteljék, vajon méltóak-e azok egy dolgozóhoz, vagyis hogy fontolgassák a politikai közösséghez tartozásukat. Nemi azonosságuk egyre kevésbé volt veszélyes politikai értelemben. Talán ennek köszönhető, hogy a nők a Kádár-rendszer második felében valamivel bátrabban mertek ellenszegülni a – amennyire Tóth Eszter Zsófia könyvéből kiolvasható – továbbra is meglehetősen tradicionális közvélekedésnek.

Jegyzetek

- Schorske, Carl E.: BÉCSI SZÁZADVÉG. POLITIKA ÉS KULTÚRA. Ford. Györfly Miklós. Helikon, 1998. (*Helikon universitas.*) A mű eredetileg 1980-ban jelent meg.
- Uhl, Heidemarie: AZ 1900 KÖRÜLI BÉCS: A MODERNITÁS AMBIVALENS SZÍNHELYE. Ford. Pajkossy Gábor. *BUKSZ*, 12. (2000) 4. 326–331.; Szívós Erika: A „MÁSÍK” BÉCS: AZ OSZTRÁK SZÁZADFORDULÓ VÁLTOZÓ KÉPE A SCHORSKE UTÁNI TÖRTÉNETÍRÁSBAN. *Aetas*, 16. (2001) 3–4. 229.
- Csabai Márta: SZEXPOLITIKAI TESTTÖRTÉNET. *BUKSZ*, 15. (2003) 3. 234–239.
- Laqueur, Thomas W.: A TESTET ÖLTÖTT NEM. TEST ÉS NEMISÉG A GÖRÖGÖKTŐL FREUDIG. Ford. Barát Erzsébet, Sándor Bea, Szabó Valéria, Tóth László. Új Mandátum, 2002. (*Nemiség és társadalom*, 1.) 240–249.
- Hamann, Brigitte: BÉCS ÉS HITLER. EGY DIKTÁTOR TANULÓÉVEI. Ford. Kajtár Mária és Szántó Tamás. Európa, 2000. (*Memoria Mundi*); Szívós Erika: A „MÁSÍK” BÉCS: AZ OSZTRÁK SZÁZADFORDULÓ VÁLTOZÓ KÉPE A SCHORSKE UTÁNI TÖRTÉNETÍRÁSBAN. *Aetas*, 16. (2001) 3–4. 230–233.
- Például Planert, Uta: ANTIFEMINIZMUS IM KAISERREICH. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht (*Kritische Stu-*

dien zur Geschichtswissenschaft, 124.) 1998. 12.; Volkov, Shulamit: GERMANS, JEWS AND ANTISEMITES. TRIALS IN EMANCIPATION. Cambridge – New York – Melbourne – Madrid – Cape Town – Singapore – São Paulo, Cambridge University Press, 2006. 129–144.

- Johnson, Willis: THE MYTH OF JEWISH MALE MENSES. *Journal of Medieval History*, Vol. 24. (1998) Issue 3. 273–295.; Oisteanu, Andrei: A KÉPZELETBELI ZSIDÓ A ROMÁN (ÉS A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI) KULTÚRÁBAN. IMAGOLÓGIAI TANULMÁNY. Ford. Hadházy Zsuzsa. Kolozsvár, Kriterion, 2005. 61.
- Schiebinger, Londa: CSONTVÁZAK A SEKRÉNYBEN. A NŐI CSONTVÁZ ELSŐ ÁBRÁZOLÁSAI A 18. SZÁZADI ANATÓMIÁBAN. Ford. Póttó Júlia. *Sic Itur ad Astra* (2008), 58. 41–45.
- Gilman, Sander L.: FREUD, RACE AND GENDER. *American Imago, Studies in Psychoanalysis and Culture*. Vol. 49. (1992) No. 2. 168–177.
- Fajvédő: VÉDEM A GYÖNGYÖSI BANK RÉSZVÉNYTÁRSASÁGOT. *Gyöngyösi Új Lap*, 7. (1924) 15. 2.
- Weiminger, Otto: NEM ÉS JELLEM. ELVI TANULMÁNY. Ford. Gábor Andor. Dick Manó, 1913. 366.
- Nagyon hasonló megoldást alkalmaztak a fordalom állambiztonsági interpretálása során is: míg a férfiakat huligánként klasszifikálták, addig a nőket prostituáltként. Lásd Nagy-Csere Áron: MUNKÁSOKBÓL HULIGÁNOK. A HULIGÁN MINT TÁRSADALMI KATEGÓRIA MEGTEREMTÉSE 1956 ÁLLAMBIZTONSÁGI ÉRTELMEZÉSÉBEN. *Betekintő*, 3. (2009) 4.
- Scott, Joan Wallach: TÁRSADALMI NEM (GENDER): A TÖRTÉNETI ELEMZÉS HASZNOS KATEGÓRIÁJA. Ford. Greskovits Endre. In: VAN-E A NŐKNEK TÖRTÉNELMŰK? Szerk. Joan Wallach Scott. Balassi, 2001. (*Feminizmus és történelem*) 148–153.
- Goven, Joanna: GENDER AND MODERNISM IN A STALINIST STATE. *Social Politics*, 9. (2002) 1. 3–5.
- György Péter: EX LIBRIS. *Élet és Irodalom*, 55. (2011) 6. 19.
- A dolgozó fogalmának magyarországi történetére lásd Szabó Márton: POLITIKAI IDEGEN. A POLITIKA DISZKURZÍV SZEREPLŐINER ELMÉLETI ÉRTELMEZÉSE. *L'Harmattan*, 2006. (*Posztmodern politológiák.*) 161–184.
- A két világháború közötti Szovjetunió példáján kimutatta ezt Fitzpatrick, Sheila: ASCRIBING CLASS. THE CONSTRUCTION OF SOCIAL IDENTITY IN SOVIET RUSSIA. In: STALINISM. NEW DIRECTIONS. Ed. Fitzpatrick, Sheila. Routledge, London – New York, 2000. 28–29. Magyarországon ugyanezre lásd Bolgár Dániel: ÖRÖK ÉS TOLL. AZONOSÍTÁSI JÁTÉK AZ ÁLLAMVEDELEMNÉL. In: MEGTALÁLHATÓ-E A MÚLT? TANULMÁNYOK GYÁNI GÁBOR 60. SZÜLETÉSNAJÁRA. Szerk. Bódy Zsombor, Horváth Sándor, Valuch Tibor. Argumentum, 2010. 159.
- Lásd erre a kulánknők kapcsán Bolgár Dániel: A KULÁK ÉRTHETŐ ARCA. FOGALOMTÖRTÉNETI VÁZLAT. In: MINDENNAPOK RÁKOSI ÉS KÁDÁR KORÁBAN. ÚJ UTAK A SZOCIALISTA KORSZAK KUTATÁSÁBAN. Szerk. Horváth Sándor. Nyitott Könyvműhely, 2008. 50–93.

19. Kotkin, Stephen: A BOLSEVIK MAGNYITOGORSZK. Ford. Baráth Katalin. In: A SZTÁLINIZMUS HÉTKÖZNAPJAI. TANULMÁNYOK ÉS DOKUMENTUMOK A SZTÁLIN-KORSZAK TÖRTÉNETÉBŐL. Szerk. Krausz Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. 96–151.

20. Kádár János: VITAZÁRÓ BESZÉD A XI. KONGRESSZUSON. In: Kádár János: A SZOCIALIZMUSÉRT – A BÉKÉÉRT. BESZÉDEK ÉS CIKKEK. 1972–1978. Kossuth, 1978. 314.

Bolgár Dániel

A VILÁG MINT LABIRINTUS

Paolo Santarcangeli: *A labirintusok könyve*
Umberto Eco előszavával. Fordította Karsai Lucia
Európa, 2009. 448 oldal, 4200 Ft

„Talán igen, talán nem.”
(Felirat egy labirintus falán)

A labirintus ősi, egyetemes, archetipikus szimbólum, a sors, a végzet és a veszély jelképe, melyet már ókori költők is megénekeltek. Az akadályozott utazás motívuma, az elveszetteknek tűnő bolyongás, mely talán önmagunk keresésének is metaforájává teszi a labirintust, minden civilizációban megjelenik. Paolo Santarcangeli – első olasz kiadása után három évvel, 1970-ben egyszer már magyarul megjelent – könyvének legnagyobb erénye, hogy sokoldalúan körbejárja a labirintus több ezer éves kultúrtörténetét. Saját bevallása szerint ehhez a nagy vállalkozáshoz szükségeltetik az allegóriák iránti vonzalom, a képi ábrázolások iránti hajlam, játékos kedv, idő és hangulat s kollektív ösztönzőerőként a „divat”, mely cselekedetté alakítja az indítékot. Bár témája adná, hogy olvasóival történetiségében ismertesse meg az archetipikus toposzt, a szerző sajátos belső logikáját követve mi mégis sűrűn elágazó gondolatfolyásokon bolyongunk, egyre beljebb és beljebb bonyolódva az útvesztők titkaiba. Ám ez csak még izgalmasabbá teszi a vállalkozását. Santarcangeli könyve tehát maga is tekervényes labirintus szerkezetű, melyben időnként utat is lehetne tévesztetni, ám a bevezetőjében a szerző „szellemi vezetést” kínál a követőinek, s ezt híven teljesíti is. Könyvét végigolvasva úgy gondolom, hogy

a labirintus történetét leginkább funkcionális változásában lehet jól nyomon követni, s Ariadne segítségét kérve, ezzel a gondolati szállal vágok neki A LABIRINTUSOK KÖNYVE bemutatásának.

Santarcangeli kiindulásképpen több definíciót is felkínál, de valójában egyikkel sem elégedett. Ilyeneket említ, mint: „*Utak bonyolult összefonódása, ami nehezé teszi a kijutást*”, vagy „*Kanyargós útvonal, melyet falak vesznek körül*”. Végül arra kéri az olvasót, elégedjen meg egyszerűen ezzel: „*Bonyolult útvonal, melyben olykor könnyű elveszíteni vezető nélkül az utat.*” Írásom végén még visszatérek erre a definícióra, hogy bebizonyítsam, A LABIRINTUSOK KÖNYVE sokkal szofisztikáltabb mű annál, mintsem hogy ilyen semmitmondó definícióval el lehessen útni a témáját.

A labirintusok többféleképpen is csoportosíthatók, többek között keletkezésük, kiterjedésük és formájuk szerint. Két nagy alaptípusa a természettől fogva keletkezett véletlenlabirintus, melynek legismertebb példái a római katakombák, és az épített labirintus. Kiterjedésük szerint két- és háromdimenziós változatokban léteznek, ez utóbbiak természeti képződményként a barlang- és hegylabirintusok, épített változatokban pedig a toronylabirintusok. Sokféle útvesztő létezik, de három alaptípusa jól megkülönböztethető, melyek megszámlálhatatlan altípust generálnak, és Santarcangeli szorgalmasan számba is veszi őket. Az első alaptípus a felülről szövevényessnek látszó, ám valójában egyszerű algoritmussal leírható „együtű” s ezért valójában álllabirintus. Itt nem az a kérdés, kitalálunk-e belőle, hanem hogy *élve* kijutunk-e. Az együtű labirintus olyan kozmosz képét tükrözi, amelyben ugyan nehéz az élet, ám mindent összevetve rendezett, mert átlátható. A több-útúak közé tartozó, fastrikurát követő útvesztő végtelen sok elágazásából csak egyetlen út vezet a kijáráshoz, s ezt meg kell találni, máskülönben bennveszünk. A harmadik típus a végtelen hálózat vagy gyöktörzs, amelynél minden pont kapcsolódhat bármely másikhoz, az utélagások végtelenített sorozatát generálva ezzel. Umberto Eco előszavában szellemesen olyan könyvhöz hasonlítja ezt a típust, amelyben minden olvasás megváltoztatja a betűk sorrendjét, és új szöveget eredményez.

Bár labirintusok ősidőktől fogva léteznek, a szó hallatán mégsem a megalitikori barlang- és sziklarajzokat idéződnék fel elsőként, hanem

az antik mitológiák talán legismertebbje, a krétai Knószosz-palotához kötődő Minótaurosztörténet, melyről már Ovidius METAMORPHOSÉIS-ében is olvashatunk. Nem véletlenül választotta a szerző könyve mottójául a Plutarkhosz-idézetet: „Mert sem a ritmus, sem a szóképek, sem a kifejezés méltósága, sem a megfelelő módon egymás mellé helyezett szavak szép hangzása nem okoz akkor a gyönyörűséget, mint a jól felépített mitológiai történet.” Santarcangeli megalapozottnak tekinti azt a nézetet, miszerint a knószoszi palota vallási és szentélyközpont volt, ahol a krétaiak vallási kultusza a föld alatti istenségek imádására irányult, s ennek nyilvánvaló jelének tekinti a labirintus és a Minótaurosztörténetét is. A szerző számba veszi a Thészeusz és a bika történet születéséhez vezető indítékokat, s ebből kiindulva adja történeti-elemző értékelését a mítosz keletkezésének, visszautalva a XVIII. század második felében lábra kapott újjáértékelési kísérletekre is. Könyvének nagy érdeme, hogy az általa tárgyalt problémakörök pró és kontra érveit minden esetben igyekszik alaposan körbejárni, ütköztetni és az interdiszciplináris tudományterületek – etimológia, etnológia, antropológia, történettudomány – labirintusra vonatkozó nézeteit ily módon megismertetni az olvasóival. S teszi ezt akkor is, ha valamely érvrendszerrel messzemenően nem ért egyet. Gyakran van úgy, hogy különböző részproblémákban a téma felátlátlanságára és rejtélyességére hivatkozva ő maga nem tud és nem is akar egyértelműen állást foglalni, de ezt mindig bátran bevallja, az olvasóra bízva saját véleményének kialakítását.

Santarcangeli a krétai mítosz elemezve négy, labirintushoz kötődő motívumot vizsgál meg közelebbről: Minósz király történetét, a bikakultuszt, a tánc és a labirintus kapcsolatát és az útvesztők középpontjához fűződő különböző felfogásokat. Elfogadott nézetnek tekinti, hogy Minósz a bölcs és törvényhozó uralkodót testesíti meg, akit a hagyományok és Homérosz is nagyra tartanak. Vajon hogyan alakult át alakja fokozatosan olyan zsarnokká, aki véres és gyalázatos emberáldozatokat követel? – teszi fel a kérdést a szerző, s válaszol is rá: „Ezt a görögök áthangolódásával magyarázhatjuk, azzal a hajlamukkal, hogy elnyomják mindazt, amit nem értenek világosan” – mondja, s elfogadja azt a gondolatot, hogy Thészeusz, Ariadné és a Minótauroszt „attikai nacionalista kiegészülései” annak a legendának, mely

a hatalmát Attikától Szicília partjain kiterjesztő Minósz uralkodó alakja köré szövődött. A bikakultuszt vizsgálva Santarcangeli egyetért azzal a többek által is vallott nézetel, miszerint a krétaiak ismerték a legnagyobb istenségek állat alakban való elgondolását. A krétai szörnyeteg mítoszát az ősi emberevőkultuszok utórezgésének tekinti, majd valamely, ezek után kialakult engesztelő szertartásának. A bika „a föld alatti világgal, az alvilági hatalmakkal, a föld alatti barlangüregekkel van kapcsolatban” – írja. Ám megállítása szerint a bikakultusz ezen túl a termékenység gondolköréhez is kapcsolódik valami módon, erre utalnak a Knószosz-palota termeinek képei is, melyekből kiviláglik, hogy a szent rítusok során fiatal fiúk és lányok „egy vad bikát ingereltek, hátára ugrottak, és bámulatos forgásokat mutattak be rajta, kezüket épp csak megtámasztva a szarvak hegyén, miközben a bika feléjük rohant”. „Voltaképpen minden, a labirintussal kapcsolatos kutatásnak a táncból kellene kiindulnia” – idézi Kerényi Károlyt a szerző. A labirintushoz kapcsolódó tánc már az egyiptomi halottkultuszban is megjelenik, mint a bejárandó út megidézése. A kanyargós, spirális útvonal az örökkévalóság jelképe, s a knószoszi palota „körmeneti” folyosóján látható szertartási táncbrázolás, a „darutánc” is ezt sugallja. Ilyen labirintustáncról olvashatunk az ILIÁS-ban is. Eszerint Thészeusz, miután legyőzte a Minótauroszt, a fiatalokkal, akik vele együtt megmenekültek a haláltól, eljárt egy alkalomhoz illő táncot. Emellett még Vergilius, Plinius, Tacitus és Suetonius írásainak néhány részlete is feleleveníti ezt a szertartásformát. A táncmotívum univerzálisnak látszik, a távoli Ceram szigetén is spirális vonalban mozognak a szertartás résztvevői, és Kerényi Károly itt felhívja a figyelmet a krétai labirintushoz kötődő tánc hasonlóságára. Santarcangeli abban is egyetért Kerényivel, hogy ezekben a táncokban megjelenik a halálmotívum, amely azonban az újjászületés eszméjét is mindig magában foglalja, és a babiloni Gilgames-eposszal veti össze a harc, a halál és az újjászületés motívumainak egyezését. A labirintus középpontját taglalva Mircea Eliadét idézi a szerző: „...az ember nem élhet anélkül, hogy fel ne építsen önmagának valamely szent térséget, egy Középpontot”. A labirintus összefügg egy beavatási úttal, amit a korai időkben valószínűleg sötétben, kanyargó barlangokban kellett megtenni, s amely próbák sorozata

ta után vezetett el a központi szentélybe. A szerző példákkal illusztrálja, hogy a középpont különböző dimenziókban létezhet: síkon, hegytetőn vagy egy barlang mélyében, de akár spirituális „elválasztó vonalon” is (fény-sötétség, élet-halál). „A hosszú kanyargós út elvezet a középpontig. Mintha homályosan azt éreznéd itt meg az ember, hogy csak a leghosszabb út vezet el a tökéletességhez” – írja Santarcangeli. A középponthez fűződő rejtély és titokzatosság az újjászületéshez is kapcsolódik: a bika megtalálása, legyőzése és a kijutás a halál általi újjászületést is jelenti egyben. A középponthez a kimondhatatlan titkok, szörnyeteg bűnök és vágyakozások, féltudatos és tudattalan törekvések, álmok és lidércnyomások kötődnek. Egyszóval az ember a titokzatos terület közepén azt találja, amit találni akar, s igen gyakran megtalálja önmagát – állítja a szerző. „A végső megismerés önmagunk megismerése, saját éniünk megértése, amint saját lelkiismeretünkben visszatükröződik.” Ezért is található gyakran tükör is a labirintus középpontjában, mely motívum irodalmi alkotásoknak is visszatérő témája. A labirintus középpontja mindig változást foglal magában, eltérést minden addigótól: az átmenetet jelenti egyik világból a másikba. Aki kijön a labirintusból, már nem azonos azzal, aki oda belépett.

Santarcangeli hosszan taglalja azt a látszólag érthetetlen tény, hogy a híres ókori mítoszt gyakran nem Krétához kötik, hanem Trójához. Az erről szóló nézeteket egybevetve ezt azzal magyarázza, hogy a krétai kultúra gyors feledésbe merülésével a rómaiak számára az ősi, mitikus korszak „városa”, az „Urbis” Vergilius jóvoltából Trója volt. Az AENEIS V. énekében elmondja a költő, hogy a trójai nép bölcsője Kréta volt, s ez a Kréta és Trója között fennálló kapcsolat valóságos hiedelem volt a maga korában. Összekapcsolásuk végighúzódik az egész középkoron, amit a mítoszok csak tovább erősítettek.

Archetipikus felfogásában a labirintus a profánból a szentbe, a világgközéphez vezető utat jelenti, és a rajta áthaladás nem más, mint a beavatás próbája. Santarcangeli könyvében – ha nehezen kibogozhatóan is – végigköveti azt az évszázadokig tartó folyamatot, melynek során a labirintushoz kötődő funkciók a szakrálisból a profánba csúsznak át. „Az olyan civilizációs korszakokban, amikor a társadalmat mélyen áthatotta a misztikus-vallásos érzelmvilág – és ilyen volt a minőségi civilizáció és a keresztény középkor is –, ez

a jellegzetesség válik uralkodóvá. Azokban a történelmi korszakokban viszont, amelyek inkább a földi világ felé fordultak, mint a császárkori Rómában vagy a XVIII. században, a labirintusjel és annak használata látszólag szinte teljesen elveszíti annak »szent jellegét«.”

Bár labirintusok a világ minden táján felbukkantak, a technikailag tökéletes ábrázolása elsődlegesen Kis-Ázsiára és Európára korlátozódik, Afrikában és Amerikában kevésbé ismeretesek. Santarcangeli a labirintusok három virágzó korszakát különíti el: az ókor, a kora középkor és a XVI–XVIII. századig terjedő időszak. Első virágkorában a labirintus egyike volt az európai sziklaművészet leggyakoribb témáinak a Földközi-tengertől az Északi-tengerig, és különös módon valamennyi északi labirintus ugyanazt a krétai stílusú formát ismétli. Ennek magyarázatára Santarcangeli elfogadja azt a nézetet, miszerint a történelem előtti időkben kapcsolat állhatott fenn az északi terület és a földközi-tengeri vidék között. A prehistorikus barlang- és sziklarajz labirintusok funkciójukat tekintve vadászati szertartásokhoz és varázslatokhoz köthetők. „Hogy a sziklarajzokon miért éppen a labirintusokat ábrázolták, erre a tudományos kutatások mai állása mellett nem lehet egységes és megfelelő magyarázatot találni.” Ám azt más kutatókkal egyetértésben tényként kezeli, hogy az ősi sziklarajzok mágikus tekervényei valamiképpen az anyaölt és a bélrendszeri idézik: „a kanyargós utak célja és végső középpontja, a mélységekből keletkező új élet eredete és kútforrása” – amiből arra következtet, hogy mágikus funkciójukon túl ezek a rajzolatok termékenységalakzatokként is szolgáltak. Az első egyiptomi labirintusábrázolás egy zsírkő pecséten látható, amely Memphisből származik, a piramisok korából. Az Óbirodalom idején szoros kulturális kapcsolat állt fenn Egyiptom és Kréta között, ami arra engedti következtetni a szerzőt, hogy Knószosz labirintusépítésére hatott a fáraók sírhelyének alaprajza is. A LABIRINTUSOK KÖNYVÉ-nek útvesztői közül számomra az egyiptomi Hawarában épített bizonyult a legizgalmasabbnak. Lélegzetelállító vállalkozás gondolatban visszarepülni ebbe a titokzatos világba és megpillantani az egyiptomi fáraók labirintusként kialakított temetkezési helyét, mely csodálattal töltötte el az ókori népeket is. Számos piramisuk rejt labirintust, de mind közül legextrémebb volt a hawarai,

amely III. Amenemhet fáraó uralkodása alatt készült, és egyszerre szolgált szentélyül és temetkezési helyül. Mára kórhalmaz ez a különleges építmény, csak Hérodotosz és később Sztrabón, majd Plinius leírásából ismerhetjük. A két-szintes kőépítmény mindkét szintjén 1500 terem kapcsolódott egymáshoz tekervényes labirintus járataival. A teljes sötétségbe boruló alsó szintre senki nem léphetett be, itt helyezték el a fáraó testét, és itt volt a szent krokodilusok terme is, a krokodilokkal. A felső szint kőlapokkal borított hatalmas teremlabirintusainak szövevényes kanyarulatai pedig „*ezernyi csodát nyújtottak*”. A krétai kultúrában az útvesztő vallási szertartások lebonyolításának színtere volt, és Santarcangeli a „labirintus” szót is ebből a funkciójából vezeti le. Bár etimológiailag kétféle felfogás alakult ki a szó jelentésére, a szerző – Kerényi Károllyal egyetértésben – nem a krétai kultúrához köthető, kétélű balta jelentésű „labrys” görög szóból származtatja azt, hanem a „sokjárátú barlang”-ot jelentő „labra” görög szóból. Kialakulásánál azt az eshetőséget sem zárja ki, hogy a palota trónterme alatt természetes barlangrendszer húzódnhatott, amit aztán az építők leleményesen labirintussá fejlesztettek. A szerző itt felhívja a figyelmet arra a különös tényre, hogy bár az útvesztő mítosza a görög kultúrához kötődik, a labirintus figurális ábrázolása rendkívül ritka a klasszikus Görögország kultúróvezetében, annál gyakrabban találkozunk viszont Thészeusz és a Minótauroszt ábrázolásával. A köztük lévő harcot igen gyakran fekete alakos atikái vázákon jelenítették meg, de etruszk edényeken és pompeji freskókon is találunk hasonlókat. A knósszoszi palota falán megjelenő labirintus szvasztika formájú rajzolatként látható. Az antik görög és római házak mozaiklabirintusai védelmi funkciót láttak el, az ellenséges hatalmakat és a gonosz szellemeket voltak hivatva távol tartani, Pompeji fennmaradt freskó- és mozaiklabirintusai szolgálnak szép példájául ennek a szokásnak.

A labirintus témája hosszú évszázadokra eltűnt, majd a kora középkorban újra felbukkant. Népi elbeszélésekből, mítoszokból táplálkozott, és újfajta vallásos értelmezés hatotta át. A korszak szellemi hátterét elemezve Santarcangeli a labirintus második virágkorát a középkor jelek, jelképek és allegóriák iránti vonzódásával magyarázza. Eszerint a korai kereszténységben a

labirintus nem más, mint az átmeneti állapotként értelmezett földi világ, a tudatlanság ösvénye, a bűnök közötti bolyongás szimbóluma. Az útvesztő középpontja a Pokol, a Minótauroszt pedig az Ördög megszemélyesítője. A XII. századtól a megváltás funkciójával bővült a labirintus szerepe. A szentföldi zárándoklatokhoz kötődően az „*akadályozott zárándokút*” szimbólumaként a székesegyházak padlózataiba olyan hosszú, kacskaringós és csalóka mozaiklabirintus útvonalakat építettek, amelyek nehezen bejárható utat alkottak, középpontjukban az égi Jeruzsálemmel. Az utat térden állva, bűnbánati zsoldárokat énekelve kellett bejárni. Ez a „jeruzsálemi út” a labirintusban való haladással és a középpontba való eljutással a lélek végső megváltását szolgálta. Főként Németországban és Franciaországban készültek ilyen útvonalak, s a francia gótikus katedrálisok különösen szép labirintusmozaikjai közül is megemlítendőek a Reims, Poitiers és Saint-Bertin városok templomaiban láthatók, melyek korabeli ábrázolását és alaprajzát a könyvben is megcsodálhatjuk.

A labirintus a XVI. századtól jelenik meg újra, de már „*szentségtől megfosztott jelleggel*”, a XVII–XVIII. századtól pedig addig soha nem látott gazdagságú ikonográfiával. A XVI. századi manierizmus vonzalma a gyötrődő világszemlélethez, a korszakban elevenen munkáló „a világ mint börtön” gondolata és a bonyodalmak túlzott kedvelése rányomta a bélyegét az útvesztőkre is. Ekkor hódítanak tért azok a labirintusok, ahol két keresztút között kell mindig választani a döntés szabadságával. Az útvesztőnek ebben a modern felfogásában válik lehetővé, hogy ne csak bolyongjunk, hanem tévedjünk is. De éppen a tévedés lehetőségének ez a tudata, ami végső soron kifejezésre juttatja az emberi szellem szabadságát. A labirintus harmadik virágkorának vizuális megjelenési formái a kert, a labirintusszerűen felépített város, mint Palmanova, és az olyan személyhez kötődő attribútumok, mint a címerek heraldikai motívumai vagy az ex-librisekhez hasonlatos, de azoknál jóval intellektuálisabb impresák. Ebben a korszakában a labirintus addigi szakrális funkciójából díszítő funkcióra vált, és Santarcangeli vizuális példák sokaságával bizonyítja azt a nézetét, hogy az útvesztő az eredeti mágikus-vallási funkcióján túl is remekül működik. A Kelettel való kapcsolatok révén, különösen az arab kultúrával való

érintkezésnek köszönhetően, a kertkultúra virágzásnak indult ebben a korban. A kertí hóbortok legmagasabb fokára akkor jutottak el, amikor a XVII. század végén Mansart XIV. Lajos számára megépítette a versailles-i „kis parkot”, benne az oly híressé vált labirintussal. Charles Perrault meseíró *LABYRINTHE DE VERSAILLES* című munkájában írta ezt meg, kötetét finom vonalú labirintusrajzokkal illusztrálva. A király versailles-i parkja mintájával szolgált aztán a francia nemességnek, s akkortól szaporodtak meg a kertlabirintusok a vidéki birtokokon is. A korszak hívalkodó labirintuskertjei közül is különös figyelmet érdemel az itáliai Bomarzóban lévő Szörnyek Parkjának útvesztője, mely titkokat sejtető, misztérium jellegű utazásra invitálja az odalátogatókat. A labirintusok különleges esetének tekinthetők az angliai *turf-mazes* rajzolatok: mezőkön, füves térségeken labirintusalakzatot vágtak a fűbe vagy gabonába. Ez a csak a szigetországra jellemző gyakorlat különösen látványos volt „*Albion csodálatosan zöld rétein*”.

Az előző századokhoz képest a XIX. század kifejezetten labirintusellenesnek volt mondható misztikumellenes építészettel és az egyszerű, egyenes vonalak kedvelésével. Miután a labirintust kiutasították a „felnőttek” játékvilágából, a gyermekek világa vette azt át. Ki ne emlékezne gyerekkorából az átlátszó fedelű kis dobozra, melyben egy golyócskát kell átjuttatni az útvesztő tekervényein át. A labirintus szentből a profánba vezető útja itt, a gyerekjátékoknál éri el végső pontját.

A képzőművészet mindig is nagy előszeretettel fordult a gazdag ikonográfiai üzenetet hordozó labirintustéma felé. Az évszázadok alatt ránk hagyományozódott művészeti emlékek garadája bizonyítja az útvesztők művészek képzeletét megmozgató erejét. Az emberiség kultúrtörténetén végigtekintve ókori falfreskókon, mozaikpadlókon, könyvillusztrációkon, fametszeteken és rézkarcokon, grafikákon és festményeken csodálhatjuk meg a labirintus soha el nem múló misztériumát. A XX. században a labirintus a tudományba is bevonult pszichológiai tesztek formájában. Az útvesztőben való elveszés, a leláncoltság érzete és a középpont keresésének és elérésének lélektani megoldásai már jóval Freud és a pszichoanalitikusok megjelenése előtt is megtalálhatók voltak a különböző elmegőgyászati iskolákban, de labirintus-

teszteket csak jóval később kezdtek alkalmazni. A korai behaviorista pszichológusok – a londoni Hampton Court-kastély labirintusából nyervén az ötletet – patkányokat futtattak labirintusban, vizsgálván, milyen gyorsan tanulják meg az útvonalat. A szerző ismerteti a NASA tudóscsoportja által végzett labirintus-patkánykísérleteket is, melyek egyik részeredménye az egocentrikus (önközpontú) és a domocentrikus (otthonközpontú) tájékozódási típus elkülönítése volt.

A könyv erőssége egy kicsit a gyengéje is. Santarcangeli a labirintus toposzát elsősorban vizuális megjelenési formáiban értelmezi. Könyvének nagy érdeme, hogy az útvesztők megszámlálhatatlan változatát ismerteti meg olvasóival sziklarajzok, kavicslabirintusok, épületalprajzok, pénzérme-ábrázolatok, kőmozaikok, könyvillusztrációk, labirintuskertek, mezőrajzok, gyerekjátékok és tudományos tesztek formájában. Még az is, aki csak a könyv átlapozására vállalkozik, rengeteg információt szívhathat magába az ábrák és a képek nézegetésével. Bár Santarcangeli gyakran utal írott forrásokra is, s köztük világirodalmi példákra is hivatkozik, mégis azt érezzük, nagyon kevés teret szentelt a labirintus írásos művészi reprezentációjára. A *LABIRINTUSOK KÖNYVÉ*-ből csak elnagyoltan ismerhetjük meg a görög és latin mitológia labirintustörténetét, semmit nem tudunk meg az antik mitológiából Vergílius segítségével a középkori mesevilágba átkerült mesékről, a különböző népek útvesztőkről szóló ősi elbeszéléseiről, a későbbi korok költeményekben, novellákban és regényekben felbukkanó labirintusairól. Bár könyvének függelékében, A *LABIRINTUS TÉMÁJÁVAL KAPCSOLATOS IRODALMI SZEMELVÉNYEK* fejezetében ókori történetírók töredékei mellett olvashatunk rövidebb-hosszabb idézeteket Homérosz, Ovidius és Vergílius költeményeiből, talán még ott egy magyar népmesét, egy polinéz éneket és egy indiai mondát is, amelyek színesítik ugyan a könyv tartalmát, de nem pótolnak egy irodalomról szóló, áttekinthető könyvfejezetet. Ha a gyerekjátékoknak lehetett külön fejezetet szentelni, talán ez a téma is megérdemelte volna. Santarcangeli stílusa élvezetes és jól követhető, csak helyenként érezni úgy, hogy egy jó szerkesztő feszesebbé tehetné volna a szövegét. Ilyen redundáns részeknek érzem az Egyiptom és Kréta kapcsolatát taglaló részt, a

Földközi-tenger térségének túlírt bemutatását vagy a Lappföldön fellelhető kavicslabirintusok agyonmagyarázását. Ezekről a kisebb zöknőktől eltekintve a könyv élvezetes olvasmány, amit elősegít, hogy a szerző szélesebb olvasóréteget megcélozván felhagy a tudományos művek nehézkes hivatkozási gyakorlatával, s csak ritkán szakítja meg a szövegét zárójelbe tett szakirodalommal, ehelyett a könyv végén fejezetekhez rendelve sorolja fel a hivatkozott szerzőket, a képek jegyzékével együtt. A kötet ezenfelül kiegészül még név- és helymutatóval is, ami tanuláshoz és kutatómunkához nyújt nagy segítséget. Könyvének külön kiemelendő érdeme a függelékben többek között Hérodotosz, Apollodórosz, Sztrabón, Platón, Diodorus Siculus, Plutarkhosz vagy Tournefort tollából származó rövidebb-hosszabb primer szövegek közzététele.

Bevezetőmben utaltam rá, hogy írásom végén még visszatérek a Santarcangeli által választott definícióra. Emlékszünk, így szólt: *„Bonyolult útonal, melyben olykor könnyű elveszíteni vezető nélkül az utat.”* Könyve végén a szerző önvalomásszerűen sokkal bonyolultabban és mélyebben fogalmazza meg az útvesztő lényegét: *„Behatolni a labirintusba annyi, mint szándékosan magányba helyezkedni: annyi, mint elfogadni a sors tekervényeit és ismeretlen szigorát, s úgy megkísérelni a megoldást, hogy visszautasítunk minden segítséget. [...] Ez a magány azonban Einsamkeit lesz, és nem Alleinsein – Hölderlin megkülönböztetése szerint –,*

egyedül leszünk, de nem elhagyottak. Keresett, akart, magunk választotta út lesz ez ahhoz, hogy megmagyarázzuk önmagunknak önmagunk misztériumát az »akadályozott zárandokút« folyamán, melyet éber állapotban, sőt a legmegfeszítettebb figyelem állapotában teszünk meg, hogy elérkezzünk a megmenekülés helyzetéhez.” Paolo Santarcangeli könyvét elolvastván, tekintsük ezt a vallomást az ő igazi labirintusdefiníciójának.

Nemrégiben láttam egy fiatal rendező krétai mítoszról szóló rajzfilmjét (Bertóti Attila: ARIADNÉ FONALA). A történet szokványosan indul, Thészeusz Ariadnétól érzékeny búcsút vesz, s fonalát a sisakcsúcsára gombolyítva elindul a labirintusban felkutatni és megölni a bikát. Kanyarog a hős a ridegen kongó járatokban, kopognak a léptei, idegtépő zene. Ezenközben a járkálásra felneszelt bika figyelmét felkelti a labirintus járatai között tekerő fonal. Közelebb megy, hűmögve megvizsgálja, majd nyomába ered a rejtélynek. Eközben Thészeusz csak tekereg-teker, a bika a nyomában, majd elkapja a hőst, és megöli. Eztán a fonalat követvén, elindul a bika az útvesztőben, és egyszerre csak a vakító napfényben találja magát! S ugyan kit pillant meg a labirintus előtt, fonalgombolyaggal a kezében? A Minótauros szuszogva, fújtatva áll a barlang bejáratánál. S hogy a szépséges Ariadné túléli-e a nem várt fordulatot? Talán igen, talán nem.

Argejó Éva

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
a Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány (OSI) és a MOL
támogatásával jelenik meg

nka
Nemzeti Kulturális Alap

AZ ÖRKÉNY ISTVÁN SZÍNHÁZ DRÁMAPÁLYÁZATOT HIRDET

**Örkény István születésének századik évfordulója
alkalmából**

Pályázati feltételek:

- A pályázat jelíges.
- A műveket 2011. december 31-ig kell benyújtani az Örkény István Színházhoz.
- Negyvenéves kor alatt bárki pályázhat.
- Negyvenéves kor fölött csak olyan szerző jelentkezését várjuk, akinek legalább két színpadi művét korábban már bemutatták, vagy aki drámaíróként még nem mutatkozott be, de már ismert és számottevő szépirodalmi munkássággal rendelkezik.
- A pályamű még nem megjelent, színre nem került alkotás legyen.
- A pályamű bemutatható legyen az Örkény Színház művészi és technikai apparátusával.
- Tematikai és műfaji megkötés nincs.

Első díj: 1 500 000 Ft

Második díj: 1 000 000 Ft

Harmadik díj: 500 000 Ft

A pályázat lebonyolítását az Egis Nyrt. támogatja.

A pályázat végeredményét az író születésnapján,
2012. április 5-én hirdetjük ki.

A győztes művet, amennyiben a bírálóbizottság arra alkalmasnak ítéli,
az Örkény István Színház a 2012/13-as évadban színre viszi.

A díjazott művek előadási joga az Örkény István Színházat illeti.

A bírálóbizottság tagjai:

Radnóti Zsuzsa, Radnai Annamária, Gáspár Ildikó,
Forgách András, Mácsai Pál.

További információ, illetve a pályázat hivatalos kiírása
az Örkény István Színház honlapján található.